

8 1220
HUSZONEGYEDIK ÉVFOLYAM

1977/5

magyar filozófiai szemle

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
FILOZÓFIAI
BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR FILOZÓFIAI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA FILOZÓFIAI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ:
KÉRI ELEMÉR

SZERKESZTŐK:
BALOGH ISTVÁN
GÖRGÉNYI FERENC
VERECZKEI LAJOS

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG ELNÖKE:
HERMANN ISTVÁN

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:
ÁGOSTON LÁSZLÓ, ALMÁSI MIKLÓS, ANCSÉL ÉVA,
BALOGH ISTVÁN, FÖLDESI TAMÁS,
GÖRGÉNYI FERENC, KÉRI ELEMÉR, KISS ARTÚR,
LUKÁCS JÓZSEF, MÁTRAI LÁSZLÓ, POÓR JÓZSEF,
RUZSA IMRE, SZIGETI GYÖRGYNÉ, TÓKEI FERENC,
VERECZKEI LAJOS, VÉSZI BÉLA, ZOLTAI DÉNES

1977/5

TARTALOM

SZÉKELY ENDRÉNÉ: A nevelés szerepe a társadalom szocialista átalakulásában- átalakításában	489
FUKÁSZ GYÖRGY: Az életmód fogalmáról — filozófiai aspektusban	508
SZÁNTÓ MIKLÓS: Gondolatok a szocialista életmódról	530
LENGYEL ZSUZSA: A szövetkezeti parasztság életmódját alakító tényezőkről	538
NAGY EMIL: Adalékok klasszikusaink életmódfelfogásához	555
BÚTI SÁNDOR: Az élettelen szintek kialakulásának meghatározottsága. A „való- színűtlenek” szükségszerű megvalósulása	575

SZEMLE

KELEMEN JÁNOS: Visszavezethetők-e a nyelv kategóriái gazdasági kategóriákra? (Megjegyzések Ferruccio Rossi-Landi „Linguistics and Economics” c. munká- jához)	592
ORTHMAYR IMRE: Carlo M. Cipolla: Az ipari forradalom előtt. Európai társadalom és gazdaság 1000 és 1700 között	599
SZABÓ MÁRTON: Személyiség, közösség, nevelés	604

A szerkesztőség címe:

1054 Budapest V., Szemere u. 10. Telefon: 120—243

Szerkesztőségi napok: kedd és péntek

A kiadóhivatal címe:

Akadémia Kiadó, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.

OKTÓBER ÉS ÚJ ÉLETÜNK

Hatvan évvel ezelőtt az Októberi Szocialista Forradalom világtörténelmi fordulatot hozott az emberiség történelmében. Soknemzetiségű szocialista állam született, a forradalom megnyitotta az útját egy új termelési mód, s egy új kultúra kifejlődésének. Az emberiség kilépett előtörténetéből, s a világon először a szovjet népek százmilliójának gyakorlatává vált az eddig csak tudományos elméletben, költészetben, vágyakban létezett világ; szocialista élet- és gondolkodásmód megteremtése. Az új világ alapja a munka, ezért politikája a béke. A szocialista humanizmusnak, a népek egyenjogúságának, a munkás-nemzetköziségnek, az elnyomott népek felszabadulásának megvalósíthatósága megerősítette a világ dolgozó millióinak forradalmi meggyőződését. A kapitalizmus, a polgári kultúra válságából korábban tétován, sokszor kétségbeesetten kiutat kereső, de nem találó haladó erőknek, gondolkodóknak bebizonyította, hogy a lenini forradalmi elmélet nem utópia, hanem történelem, új társadalom-teremtésére alkalmas tudományos eszme, a dolgozó millióknak élni méltó létet, életprogramot nyújtó szemlélet.

Az Októberi Szocialista Forradalmat követte az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság rövid, de nagyszerű időszaka, amelynek nemcsak saját történelmünkben van kiemelkedő jelentősége, hanem a világ forradalmi szocialista mozgalmában is. A mai szocializmust építő Magyarország az Októberi Forradalom, a proletár internacionalizmus, s annak nyomán a saját társadalmi talajon is megvalósult első magyar szocialista forradalom örököse. Sohasem feledjük, hogy 1945, a felszabadulás, az első szocialista állam hadserege hozta meg a lehetőségét annak, hogy ma — a többi szocialista ország népével együtt — örökösei lehetünk Októbernek és folytatói 1919-nek.

A felszabadulással a mi országunkban is létrejöttek az új élet- és gondolkodásmód megteremtéséért folyó küzdelem reális feltételei. Megszűnt a kizsákmányoló rendszer, vele együtt a kizsákmányoló osztályok életmódjának uralma is. Egy új világ alapjai megteremtésének folyamatát éltük át. Gondunk, bajunk bőven volt, de a mi országunkban a munkás már nem azon töpreng, hogy „mit érlel annak a sorsa, ki a gyár körül őgyeleg”, a paraszt már nem földből „kiszorított” szolga, az értelmiségi már nem a munkástól, a paraszttól elválasztott, velük szembeállított úr. Országunkat minden dolgozó ember otthonává kell tennünk! — Nem könnyű feladat, de olyan, amelyért mindenkinek érdemes dolgoznia.

Szocialista élet- és gondolkodásmódunk fejlődése nagymértékben függ a szocialista iskola fejlődésétől is. „A szocialista forradalom világfolyamattá válása, az emberiség forradalmi átmenete egy új, magasabbrendű gazdasági-társadalmi alakulatba, rendkívüli mértékben megnövelte a körülmények tuda-

tos, tudományosan megalapozott megváltoztatásának, s ezáltal az ember magamegváltoztatásának lehetőségeit.” Fejlődésünk mai szakaszában pedig — amikor a „hogyan élünk” kérdésre egyre fontosabbá válik — mind nélkülözhetlenebb életmódunkat, nevelési feladatainkat újból és újból megvizsgálunk. Mindennapjainkban különböző élet- és gondolkodásmódok léteznek egymás mellett, egymással összefonódva, egymásra hatva, egymással perelve, sokszor feszültségeket, összeütközéseket okozva. Mit kell tennünk? Hogyan fejlesszük életünket? Hogyan neveljük az új nemzedéket? Mindezek kutatása nélkülözhetetlen.

- Folyóiratunk jelen számának első tanulmánya a lenini nevelési elvek alapján veszi számba tennivalóinkat, s arra igyekszik választ adni, hogy mi a nevelés szerepe a társadalom szocialista átalakulásában-átalakításában. A többi írás elsősorban a szocialista életmódot elemzi, társadalmi valóságunkból kiindulva.

Lenintől tanultuk a nevelés, a tudomány korszerű felfogását és humanista célját, amely az egész szocialista társadalom rendeltetése is: „az élet igazi gazdáivá” kell nevelnünk a felnövekvő nemzedéket.

A NEVELÉS SZEREPE A TÁRSADALOM SZOCIALISTA ÁTALAKULÁSÁBAN-ÁTALAKÍTÁSÁBAN

S Z É K E L Y E N D R É N É

Jelen tanulmány részben pártunk Központi Bizottsága közoktatáspolitikai határozatának előkészítő munkálatai során, részben közvetlenül a határozat megjelenése utáni időben készült, az MTA Filozófiai Intézete által koordinált TTF-kutatásokhoz kapcsolódva. Azóta — a párthatározat szellemének megfelelően a — 6. országos főiránnyá vált az iskolarendszer távlati fejlesztését megalapozó pedagógiai (és interdiszciplináris) kutatás. A főirány ágazati felelőse, az OM, valamint az MTA Elnökségi Közoktatási Bizottsága, illetve Pedagógiai Kutató Csoportja irányításával jelentős elméleti és kísérleti eredmények születtek, amelyek alapján rövidesen kimunkálásra kerül a KB elé terjesztendő fejlesztési koncepció. E végre hazánkban is tekintélyes kutatógárdával és apparátussal létrehozott eredmények ismeretében is úgy véljük, megfontolásra érdemesek a tanulmányban felvetett főbb elvi kérdések.

A szocialista forradalom világfolyamattá válása, az emberiség forradalmi átmenete egy új, magasabb rendű gazdasági-társadalmi alakulatba, rendkívüli mértékben megnövelte a körülmények tudatos, tudományosan megalapozott megváltoztatásának, ezáltal az ember magamegváltoztatásának lehetőségeit. Ugyanakkor olyan új mozzanatok, illetve részfolyamatok jelentek meg és bontakoztak ki e világtörténelmi összmozgáson belül, amelyek bonyolultságuk, többértelműségük következtében megnehezítik a valóságos tendenciák, lehetőségek felismerését. E részfolyamatoknak — mint amilyen a tudományos és technikai haladás új szakasza, a TTF, az információrobbanás, az „oktatás forradalma” is — egymás közötti, valamint az összefolyamattal való összefüggése és kölcsönhatása, az összefüggések természete sem közelíthető meg könnyen. Ezért gyakran tapasztalható tudományos igényű vizsgálatokban is mind a redukcionizmus, amely egy-egy valóságos összefüggésből kiragadott mozzanatra, mint egyetlen meghatározóra vezeti vissza az összes jelenlegi, sőt jövőbeni történéseket, mint valamely lényegi mozzanat vagy összefüggés figyelmen kívül hagyása. Itt főleg azokra a fejlett kapitalista országokban kidolgozott pozitív vagy negatív előjelű jövőképekre és pedagógiai utópiákra gondolunk, amelyekben a TTF kiteljesedése hozza létre az emberiség paradicsomát, vagy idézi elő teljes pusztulását, az utóbbiak esetében pedig az oktatási rendszer korszerűsítésével, a jelen társadalom „nevelőtársadalommá” változtatásával, vagy ellenkezőleg „az iskola nélküli társadalom” útján vélik megújítani a kapitalizmust, leküzdeni a válságjelenségeket, többek közt a munka-

nélküliséget. De a 60-as években a szocialista országokban, hazánkban is, találkozhattunk olyan elgondolásokkal, amelyek bizonyos mértékben abszolutizálták a TTF-et. A kezdeti közelítések a magában vett TTF „társadalmi és emberi kihatásait” vizsgálták, s csak külsőlegesen, deklaratív módon kapcsolták össze a szocializmus építésével, az *emberi alkotótevékenységgel* s az emberneveléssel. A TTF-nevelés kapcsolat, magának a nevelésnek oktatásra szűkítése miatt, arra redukálódott, hogy az oktatás tartalma jobban feleljen meg a TTF követelményeinek.

Legtisztázatlanabb azonban mindmáig a nevelés szerepe „forradalmi harcunk és építőmunkánk” egészében, valóságos összefüggése a szocialista átalakulás-átalakítás összefolyamatával. Bár az 1961. III. tc. előkészítő munkálatai során történt kezdeményezés, illetve született részletes javaslat arra, hogy az *intézményrendszer* reformja vegye figyelembe ezt az összefüggést, és a munkás-paraszt hatalomnak abból a *funkciójából* induljon ki, amely benne intézményesedett (kulturális-nevelő). Gyakorlatilag azonban nem ez történt. A reform lényegében oktatási reform maradt, melynek során ennek az alapvető funkciónak az elemzése nélkül hajtottuk végre a nem kellően előkészített tartalmi és szerkezeti változtatásokat iskolarendszerünkben.

Szükségesnek látszik tehát — legalább vázlatosan — áttekinteni azokat a válaszokat, amelyeket az átmeneti korszakra kidolgozott lenini program ad a vizsgált összefüggéseket illetően.

Lenin a polgári forradalmak és a szocialista forradalom lényegi különbségét a következőképpen világította meg: „A polgári forradalmakban a dolgozó tömegek fő feladata negatív, illetve romboló munka volt — a feudalizmus, a monarchia, a középkori viszonyok megsemmisítése. Az új társadalom szervezésének pozitív, illetve alkotó munkáját a lakosság vagyonos, burzsoá kisebbsége végezte.”¹

E vagyonos kisebbség aránylag könnyen hajtotta végre feladatát nemcsak a tömegek szétforgácsoltsága, fejletlensége és ebből eredő gyenge ellenállása következtében, „hanem azért is, mert az anarchisztikusan felépített tőkés társadalom fő szervező ereje a szélességben és mélységben spontán módra növekvő nemzeti és nemzetközi piac”.²

A proletárforradalom, a szocialista forradalom *fő mozgatóereje* az ember felszabadítása: a kapitalizmusban elnyomott, áruvá és munkaeszközzé silányított, munkájától, annak eredményétől és önmagától elidegenített *ember felszabadulása és felszabadítása*. A proletariátus és szövetségese, a szegényparasztság *fő feladata a pozitív, az építő munka*, azoknak a tervszerű termelés és elosztás egészét átfogó *új szervezeti viszonyoknak* a kiépítése, amelyek nemcsak egy szűk kisebbségnek, hanem az emberek tízmillióinak tudják biztosítani az *egyre gazdagabb, egyre teljesebb emberi élet feltételeit*. Ilyen forradalmat csak a dolgozók, mindenekelőtt a munkásosztály többségének önálló, történelmi alkotó munkája valósíthatott és valósíthat meg.

Lenin a szocialista forradalom jellegének és feladatainak elemzése során hangsúlyozta, hogy az államhatalmat néhány nap alatt fegyverrel meg lehet hódítani, a kizsákmányolók nyílt ellenállását néhány hét alatt el lehet fojtani, de a *valóban emberi lét gazdasági alapjának megerősítéséhez, a munka szocialista értelemben vett termelékenységének jelentős emeléséhez, a dolgozók új munka-*

¹ LÖM 36, Kossuth, Budapest 1972, 156.

² Uo.

fegyelmének — az elvtársi kapcsolat fegyelmének — kidolgozásához, a társult munka, a társadalmi termelés megszabott színvonalú tudományos megszervezéséhez, az új, szovjet típusú demokratikus irányítási rendszer kiépítéséhez hosszú időre, egész történelmi korszakra lesz szükség.

E történelmi korszak: a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet egyben az új ember munkája általi magamegteremtésének, valamint forradalmi nevelésének és önnevelésének korszaka is. Az új társadalomért és az új társadalmat saját tudatos alkotótevékenységével építő új emberért az uralkodó osztállyá szerveződött proletariátus és pártja vezetésével folytatott véres és vértelen, politikai és gazdasági, ideológiai és pedagógiai küzdelemben a forradalmi gyakorlat spontán nevelő hatása mellett Lenin rendkívül nagy jelentőséget tulajdonított a *tudatos felvilágosító-nevelő tevékenységnek*, az új pedagógiának: a felnőtt dolgozók átnevelésének és az ifjúság kommunista nevelésének.

A szovjethatalom soron levő feladataival foglalkozó munkáiban a konkrét helyzet konkrét elemzése alapján részletezve a szocialista építés fő feladatait (gazdasági-szervező, kulturális-nevelő), rámutat, belső dialektikus összefüggéseikre, kölcsönhatásukra: a szovjet nép gazdasági-műszaki és kulturális felemelkedése kölcsönös meghatározottságára. Ennek megfelelően a szocialista építés lenini programja a lakosság tömegeinek *műveltségi és kulturális felemelkedését*, a régi szokások leküzdését, a társult munka új fegyelmének, erkölcsének gyakorlati elsajátítását, a dolgozók szakértelmének fokozását, a kommunista tudatosság tömegessé válását *nemcsak a gazdasági-műszaki felemelkedés eredményeként, hanem feltételeként is megjelöli*. Lenin sokszor hangsúlyozta, hogy az emberhez méltó új életet, a szocializmust nem lehet felülről, rendeletekkel létrehozni, mert az „eleven, nagy emberi alkotás, maguknak a néptömegeknek alkotása”. A munkásoknak és parasztoknak maguknak kell kezükbe venni az államhatalmat, megtanulni a termelés-gazdálkodás megszervezését és ellenőrzését, nekik maguknak kell létrehozniuk az új, jobb életformákat. Ehhez nem elég az analfabetizmus felszámolása. El kell sajátítaniuk a kapitalizmus által létrehozott egész városi, ipari kultúrát, birtokba kell venniük az emberi kultúra minden gazdagságát, a tudományt, a technikát, a művészeteket, mindazt, ami korábban csak egy vagyonos kisebbségnek állt rendelkezésére.

Látható, hogy a szocialista építés lenini programja következetesen épített a marxizmus forradalmi elméletére, a történelmi materializmus által feltárt objektív törvényszerűségekre, főleg a tömegek, elsősorban a korábban elnyomott, kizsákmányolt tömegek meggyőződésére, önállóságára, alkotótevékenységére. Ez abban is kifejezésre jut, hogy Lenin sohasem a nép gazdasági és kulturális felemeléséről, hanem *felemelkedéséről* beszél. Lényegi különbség mutatkozik itt a ma is élő és ható polgári elit-elméletekhez, valamint a vulgár-materialista, ökonomista koncepciókhoz képest, amelyek szerint alkotó jellege csak az elméleti, a tudományos és művészi munkának van, s féltik a kultúrát az „eltömegesedés”-től, illetve amely koncepciók a nép felemeléséről, népművelésről beszélnek, s a munkásban *csak munkaerőt látnak*, amellyel a gazdasági vezetők jól vagy rosszul gazdálkodnak. Lenin ezzel szemben a Népgazdasági Tanács ülésén, kongresszusain számtalanszor figyelmeztette a közigazgatásokat és gazdaságpolitikusokat, hogy a szovjetállamban nem kezelhetik az embereket kizárólag munkaerőként, statisztikai adatként. Az állami és gazdasági szervek vezetőinek és dolgozóinak arra hívta fel a figyelmét, hogy intézkedéseikkel a közvetlen gazdasági célkitűzések, gazdaságpolitikai feladatok

mellett *társadalompedagógiai feladatokat* is el kell látniok, vagyis szolgálniok kell *a dolgozó emberek tudatos, alkotó aktivitásának* s az önkéntes, tudatos fegyelem, „*az egyesített munka új fegyelmének*” *tömeges kibontakozását is.* Legfontosabb — mondta Lenin —, hogy az új fegyelmet valóban a dolgozó milliók dolgozzák ki. Nem fentről kapott utasításra, hanem saját élettapasztalatuk parancsára. Az új vezető osztálynak ki kell nevelnie saját szervezőit. A népből rengeteg tehetség, alkotókészség, szervezőtehetség van. Régen az ilyen embereket eltáposták, az új hatalom elsőrendű kötelessége fellelni és talpra állítani őket.

A proletárdiktatúra kulturális-nevelő funkcióját közvetlenül megvalósító szervek és intézmények vezetőit és dolgozóit pedig arra figyelmeztette Lenin, hogy *felvilágosító-nevelő munkájukat szervesen kapcsolják össze a szovjethatalom politikájával, gazdasági feladataival, a társadalom szocialista megszervezésének nagy feladatával.* Ezért a politikusnak, a forradalmárnak, bárhol dolgozzék is, jól kell ismernie nemcsak az emberek életviszonyait, hanem lelkivilágát is.

Hogy Lenin milyen nagy jelentőséget tulajdonított az egész szocialista átalakulásban a kulturális forradalom kibontakozásának, az abból látható, hogy személyesen is sokat foglalkozott a művelődéspolitikával, a tudomány, a kultúra és a nevelés mind elméleti, mind gyakorlat kérdéseivel.³ Az új, népi művelődésügy megszervezését és irányítását legkiválóbb munkatársaira bízta (Krupszkaja, Lunacsarszkij, Pokrovszkij). Gyakran részt vett a pedagógusok, tanítók és az ifjúság ülésein, gondoskodott a tudósok és művészek megfelelő munkafeltételeiről, kezdetben a régi szakemberek, különösen a gazdasági és műszaki szakemberek kiemelt fizetéséről. Ő maga nemcsak lángeszű teoretikus, kiváló államférfi, hanem népének a szó legnemesebb értelmében *tanítója* volt. A Szovjetunióban azóta is nagy rangja van e szónak. Nálunk inkább csak idézni szokták — azt is ritkán! — Leninnek azt a felhívását, hogy *a pedagógust, a nép tanítóját olyan magasra kell állítani a szocialista társadalomban anyagi és társadalmi megbecsülés tekintetében, amelyen nem állt és nem állhat egyetlen kapitalista országban sem.* Lenin egy ország, egy társadalom fejlettségét, kulturáltságát azon mérte, hogy mennyire valósult meg nem jel-szavakban, hanem a gyakorlatban a nők egyenjogúsága, emberszámba vétele és az iskola, a nevelés, a pedagógusok társadalmi megbecsülése.

Lenin a gigantikus építőmunka *szervezési és irányítási kérdéseivel* is behatóan foglalkozott. A politikai és gazdasági vezetőket 1923-ban, az „Inkább kevesebbet, de jobban” c. munkájában felszólította arra, hogy foglalkozzanak *szervezés-elmélettel*, szervezéstudománnyal. A húszas években a Szovjetunióban több mint tíz olyan tudományos kutatóintézet működött, amely a különféle vállalatok, intézmények, hivatalok (beleértve a legfelsőbb állami hivatalokat és a pártapparátust is) szervezési és irányítási problémáival, konkrét szociológiai kérdésekkel foglalkozott. 1923 és 1936 között e kérdésekről, illetve kutatásokról mintegy 20 szakfolyóiratot adtak ki.

Lenin ugyanis az új társadalom rákfenéjét, az emberek, a munkások, a parasztok és a néphez hű értelmiség alkotótevékenysége kibontakozásának legnagyobb akadályát „az új szervezet bürokratikus kinövéséi”-ben, a népi hatalmas mozgalmához csapódott „szennyes tajték”-ban látta. „A szovjethatalom soron levő feladatai”-ről írott tanulmányában ezt olvassuk: „A

³ Lenin már 1918-ban felvázolta a tudományos-technikai kutatómunka tervét. Lásd LÖM 36,

tapasztalatlan újítkhoz mindig törleszkedtek kalandorok és csirkefogók, kérkedők és hangoskodók, mindig volt értelmetlen nyüzsgés, zűrzavar, haszon-talan kapkodás, egyes, vezérek' mindig vállalkoztak arra, hogy húsz dologba belekapjanak és egyet se vigyenek véghez.”⁴

A *kispolgári anarchia* elleni harcban Lenin életkérdésnek tartotta a kemény-kezü hatalmat, a *proletárdiktatúrát*, az egyes személyek teljhatalmát is beleértve. De ezen soha nem önkényt értett, hanem az építő-, alkotómunka természetének megfelelő, feltétlen és legszigorúbb akarategység biztosítását, ezek akaratá-nak alárendelését a hozzáértő egyszemélyi vezető akaratának, legyen az fő-mérnök vagy más gazdasági, illetve politikai vezető. Ez az alárendelés, ha a vezető igazi szervező s a munkában résztvevők öntudatosak és fegyelmeztettek, „inkább a karmester lágy vezénylesére emlékeztet. Ha nincs meg az ideális fegyelmezettség és öntudatosság — felveheti a diktátorság éles formáit” — írja Lenin. De minden esetben elengedhetetlen az *alulról jövő ellenőrzés* minél változatosabb formáinak és módszereinek alkalmazása azért, „hogy teljesen lehetetlenné tegyük a szovjethatalom eltorzítását, hogy újra meg újra, fárad-hatatlanul irtsuk a bürokratizmus dudváját”.

Míg Lenin élt, nem tűrte el azt a szemléletet, mely minden részhibát közöm-bösen és lelkiismeretfurdalás nélkül a jó irányú egész számlájára ír. Könör-telenül fellépett azok ellen, akik a sok munkára hivatkozva, lélektelenül intéz-ték, vagy félresöpörték a kisemberek ügyeit „apróságokkal nem érünk rá törődni” jelszóval. (Gyurkó László: „Lenin Októbere”) „Lenin, aki sorsdöntő pillanatokban, roppant eredmények elérése közben is meg tudta őrizni ér-zékenységét a legapróbb hibákra is, minden hiba közül a *hatalommal való vissza-élést gyűlölte legjobban*, az önkénytől féltette legjobban a forradalmat” — írja Gyurkó László. Lenin a *proletárforradalomban*, a régi és az új történelmi harcá-ban a pozitív oldalt, az *építést*, az új leggyengébb csiráinak felismerését, gondos ápolását, a proletárdiktatúrában, az új szovjethatalomban a kemény kézzel együtt a *proletárdemokráciát*, a szocialista demokratizmust hangsúlyozta.

A marxizmus forradalmi elméletének az Októberi Forradalom történelmileg-társadalmilag konkrét gyakorlatával való lenini egyesítését, s ennek alapján az Oroszországban megkezdődött forradalmi átmenet különös, mégis általános érvényű törvényszerűségeinek összefüggő rendszerét csak az életmű egészének mélyreható tudományos elemzése útján lehetséges megközelíteni, amint erre Lukács György Leninről 1924-től írott tanulmányaiban a filozófia és a tár-sadalomtudományok művelői számára példát adott.

A magunk szerény eszközeivel mégis meg kellett kísérelnünk felidézni korunk fő tartalmának: a kapitalizmusból a kommunizmusba való forradalmi átmenetnek lenini értelmezését, s e forradalmi változtató és önmegváltoztató gyakorlat totalitását átfogó lenini program fő jellemzőit felvázolni. A program lényegében azt mutatja meg, hogy a proletariátus hatalomra jutása, uralkodó osztállyá szerveződése, valamint a termelési eszközök tőkés magántulajdoná-nak megszüntetése milyen *reális* lehetőségeket és távlatokat nyitott meg a *fel-szabadult nép* önálló, *tudatos alkotótevékenysége*, *minden oldalú társadalmi aktivitása*, s ezáltal *emberi erői és képességei egyre teljesebb, egyre szabadabb ki-bontakozása számára*.

Az új gazdasági politika lenini koncepcióját elemezve, Lukács György így ír erről: „Lenin tehát tisztán látta, hogy nem egyszerűen csak egy égető gyakor-

⁴ LÖM 36, 179.

lati feladatot kell megoldania, amikor a város és a falu megbomlott kölcsönhatásának problémájával birkózik. A probléma megoldása valójában azt jelenti, hogy a proletariátus hatalomátvétele, a termelőeszközök tőkés magántulajdonának megszüntetése új korszakot nyit az ember társadalmi aktivitásának fejlődésében: mostantól kezdve tudatosan irányítja a gazdasági élet korábban spontán fejlődését. És ezzel a fordulattal most már megszüntethetetlené válik Marx harmadik Feuerbach-tézisének aktualitása: „A nevelőt magát is nevelni kell.”

A feladatnak csak az önneveléssel lehet eleget tenni, ami világtörténelmileg azt jelenti, hogy az ember — marxi értelemben — valóságos emberré neveli önmagát. Az önnevelés organonja pedig nem más, mint a szocialista demokrácia . . . A nevelőt, a szocialista forradalom vezető rétegét magát is nevelni kell.”⁵

Marx óta, illetve a marxizmus klasszikusai óta egyedül Lenin ismerte fel a forradalmi változtató és önmegváltoztató gyakorlat embernevelő, személyiségfejlesztő hatását, valamint azt, hogy e hatás nem egyszerűen a termelés fejlődésének, a gazdasági fejlődésnek spontán, szükségszerű következménye, hanem csak az egész népet és az egész felnővekvő nemzedéket átfogó, tudatos, szervezett felvilágosító-nevelő munka révén, kulturális-nevelő szervezetek és intézmények közvetítésével érvényesülhet, válhat valóban hatékonyá. De csak akkor, ha a *szubjektív felvilágosító-nevelőtevékenység* minden formája a *forradalmi gyakorlat* „objektív pedagógiájára” épül. Így válik szerves részévé az osztálytársadalmi gyakorlatnak.

Az átmeneti korszakban az általános embernevelés — minden ember valóságos nevelése és önnevelése — történelmi szükségszerűségével és lehetőségével együtt forradalmian megváltozik a *szűkebb értelemben vett nevelés* — a gyermekek, az ifjúság nevelése — társadalmi funkciója, célja, tartalma, szerkezete, eszközrendszere és módszere is. A közvetítő pedagógiai intézményrendszer (iskolarendszer) *ennek megfelelő* átalakítása, átszervezése során — amely a fiatal szovjetállamban a forradalom második napján kezdődött — az embernevelés marxi—lenini koncepciója értelmében maximálisan figyelembe kell venni a társadalmi termelés és az embertermelés, a forradalmi gyakorlat és a nevelés közötti objektív tartalmi és strukturális összefüggéseket, a nevelés társadalmi meghatározottságával együtt a nevelési szféra *viszonylagos önállóságát, sajátos funkcionális és strukturális törvényszerűségeit is*. Lenin a következőkben jelölte meg az iskola funkcióváltozását: „A népi művelődésügy területén az OKP feladatul tűzi, hogy végigvigye az 1917. évi Októberi Forradalommal megkezdődött ügyet: az iskola átalakítását a burzsoázia osztályuralmának eszközéből a burzsoázia uralma megdöntésének, valamint a társadalom osztálytagozódása teljes megsemmisítésének eszközévé. Az iskolának a proletárdiktatúra eszközévé kell válnia, vagyis nemcsak általában a kommunizmus alapelveinek közvetítőjévé, hanem a proletariátusnak a dolgozó tömegek nemproletár és félproletár rétegeire gyakorolt *ideológiai, szervezeti és nevelő* hatásának közvetítőjévé, annak érdekében, hogy teljesen elnyomjuk a kizsákmányolókat ellenállását és megvalósítsuk a kommunista rendszert.” (Az én kiemeléseim — Sz. E.)⁶

⁵ Lukács György: „Lenin”, Budapest 1970, 215.

⁶ Az SZKP kongresszusainak, konferenciáinak és KB üléseinek határozatai, döntései. Kossuth, Budapest 1954.

A gyermekek, a fiatalok kommunista nevelésének célját *az emberi személyiség valóságos nevelésében*, társadalmiságuk és individualitásuk valóságos kifejlésében jelölte meg Lenin, és hozzáfűzte, hogy ezt a célt reálisan nem tűzhetette maga elé eddig semmilyen társadalom, semmilyen iskola.

„A mindenoldalúan fejlett emberek termelése” (Marx), „az emberi személyiség valóságos nevelése” (Lenin) érdekében a régi, egyoldalúan tanuló iskolának tehát *nevelőiskolává*, szocialista munkaiskolává kell átalakulnia. Szervezeti vonatkozásban pedig „az osztálytársadalmi gyakorlat *minden lényeges oldalával* összhangban élő, tevékenykedő *pedagógiai közösséggé*, nevelőkollektívává.

A kommunista (közösségi) nevelés marxi—lenini programja megjelöli a nevelői tevékenységek azon átfogó rendszerét is, amely egyedül alkalmas arra, hogy a felnövekvő nemzedéket *mindenoldalúan előkészítse*, illetve felkészítse az önálló, tudatos társadalmi aktivitásra, valamint az értelmes magán-tevékenységre: 1. *tanítás-tanulás*, 2. *termelés-gazdálkodás*, 3. az iskolások szorosan vett *társadalmi-politikai tevékenysége*, 4. *szabadidő-tevékenység*. Ebből kitűnik, hogy a nevelő tevékenységek rendszere: *pedagógiaiulag reprodukált társadalmi gyakorlat.*”⁷

E ma is aktuális, a TTF hazai kibontakozása érdekében különösen aktuális program korabeli és későbbi értelmezésében, valamint gyakorlati végrehajtásában az ún. *technológiai elv* (Marx) vagy *politechnikai elv* (Lenin), valamint *az oktatás és termelőmunka egyesítésének elve*, lényegében *a tanulói termelőmunka pedagógiai funkciójának és tartalmának* meg nem értése vagy hibás értelmezése okozta és okozza ma is a legtöbb gondot.

Az első *a tudomány és a termelés új viszonyát*, intenzív összefonódásuk tendenciáját *tükröző pedagógiai elv* Marx, Engels és Lenin koncepciójában, és azt jelenti, hogy az általános (mindenki számára szükséges) nevelés és oktatás tartalmát úgy alakítsák ki, illetve újítsák meg, hogy *minden gyermek, minden fiatal* — tekintet nélkül a társadalmi szükségleteknek és az egyéni hajlamoknak megfelelő későbbi specializálódásra — elméletileg és gyakorlatilag elsajátíthassa a technika legutolsó szava szerint fejlesztett *szocialista nagyüzemi termelés-gazdálkodás univerzális vagy részben univerzális* (minden vagy legtöbb termelési ágban közös) *természettudományos és technológiai alapelveit, a tudományos munkaszervezés alapelemeit*, s bizonyos ügyességre tegyen szert *a legelterjedtebb, univerzális vagy részben univerzális szerszámok, technikai eszközök és berendezések kezelésében*.

Lenin különösen a GOELRO-val foglalkozó írásaiban és beszédeiben hangsúlyozta a termelés tudományos alapjainak, az általános termelési-műszaki (politechnikai) műveltségnek, valamint a tudományos munkaszervezés elveinek és módszereinek fontosságát: „ezt meg kell tanulnunk magunknak is, és meg kell rá tanítanunk az egész felnövekvő nemzedéket”.

A tudomány és a termelés összefonódását Lenin nemcsak az anyagi termelés szférájában tartotta életbevágóan fontosnak, hanem a társadalmi termelés egészében. Az „Inkább kevesebbet, de jobban” című írásában, amelyben az államapparátus megújításának szükségességéről van szó, a következőket olvasuk: „először — tanulni, másodsor — tanulni, és harmadszor — tanulni, és aztán ügyelni arra, hogy tudásunk ne maradjon holt betű vagy divatos frá-

⁷ Gáspár László: „Az osztálytársadalmi gyakorlat és az általános — mindenki számára szükséges — nevelés tartalmi és szerkezeti problémái.” (Kandidátusi értekezés.)

zis (ami nálunk, minek is tagadnánk, bizony igen gyakran megesik), hogy a tudás valóban vérünnké váljon, hogy teljes mértékben és igazán mindennapi életünk alkotórészévé legyen”.⁸

A szocialista értelemben vett általános nevelés és műveltség új elvének, a politechnikai elvnek hibás értelmezése, a politechnikai képzésnek szakképzéssel, majd szakirányú képzéssel, szakmai előképzéssel stb. azonosítása vagy kisipari „munkaoktatással” helyettesítése, végül teljes mellőzése (sajnos a KB oktatáspolitikai határozatában is) az egyik nyomós oka annak, hogy iskoláink sem az általánosan művelő, sem a szakiskoláink — nem készíthették, s ma sem készítik elő fiataljainkat megfelelően a TTF hazai kibontakozására, illetve tudatos kibontakoztatására.

Szorosan kapcsolódik ehhez, bár nem azonos kérdés: a *munka* és a munkára-nevelés hibás, elvont vagy szűk prakticista értelmezése. Ha ebből a szempontból vizsgáljuk meg az oktatási dokumentumokat és az iskolai gyakorlatot, a következőket találjuk: 1. az iskolai munkafoglalkozásoknak az a feladatuk, hogy megszeretessék a tanulókkal a fizikai munkát, 2. a munkának az iskolában csak oktatási szerepe van, arra való, hogy a tanulók bizonyos szakmai fogásokat sajátítsanak el, 3. az iskolai „munka”, az ún. „gyakorlati foglalkozás” a politechnikai képzés gyakorlati oldala. Az 5+1-es gimnáziumban így is hívták (teljesen meg tévesztően): „politechnika”.

Láttuk az előzőekben, hogy a marxi—lenini koncepcióban technológiai, ill. *politechnikai elvről*, politechnikai képzésről van szó, és *termelőmunkáról*, amely nem elvont munka, nem akármilyen fizikai munka, hanem *termelés-gazdálkodás*.⁹

Az oktatás és termelőmunka egyesítésének elve, valamint a tudomány, a technika és a termelés új viszonyát tükröző *politechnikai elv* következetes érvényesítése mind az iskolai, az intézményes nevelés és oktatás tartalmának és struktúrájának megtervezésében, mind a gyakorlatban, elengedhetetlen feltétele annak, hogy iskoláink *szocialista értelemben korszerű iskolákká váljanak*.

Az elmondottak nem jelentik azt, hogy lebecsüljük azokat a nagy eredményeket, amelyeket népünk műveltségi és kulturális felemelkedésében, annak tudatos elősegítésében iskoláink eddig elértek. Itt azonban az általános és középiskoláinkban folyó nevelésnek és képzésnek azokra a jellemzőire kívánunk utalni, amelyekben különösen elmaradunk a marxi—lenini programtól. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy alapvető, egész szocialista átalakulásunk és a TTF hazai kibontakozása szempontjából kardinális kérdésről van szó.

Nyilvánvalóan más ma a mi társadalmunkban mindenki számára szükséges *általános termelési-műszaki műveltség*, illetve képzés tudományos ismerettartalma és más univerzális technikai ügyességeket, készségeket lehetséges és szükséges a mai fiataloknak (és felnőtteknek) elsajátítaniok, mint 50 vagy akár csak 10 évvel ezelőtt. De a tudomány-technika-termelés új viszonyát kifejező *politechnikai elv* nemhogy érvényét veszítette volna, hanem aktuálisabb, mint valaha. Mégpedig nemcsak az általános iskolában, hanem a közép- és felsőfokú iskolák, főiskolák, egyetemek *minden* típusában (nemcsak a műszakiakban!).

Már ma sincs, és a jövőben még kevésbé lesz a társadalmi termelésnek, nemcsak az anyagi, hanem a szellemi termelésnek olyan szférája, amelyben ne lenne az embernek szüksége az általános termelési-műszaki ismereteknek és

⁸ LÖM 45, Kossuth, Budapest 1975, 389.

⁹ Lásd részletesen Gáspár László, i. m.

készségeknek legalább a minimumára. De nem nélkülözhetők ezek a mindennapi életben sem. S ha arra gondolunk, hogy a második évezredben általánossá válik az elektronikus számítógép, a programvezérlésű, megszakítás nélkül működő nagy termelőrendszerek alkalmazása, akkor teljesen nyilvánvaló, hogy már a ma iskolájában sem lehet mellőzni a *marxi—lenini értelemben vett politechnikázást*. De nem mellőzhetjük, nem halaszthatjuk tovább gyermekeink — minden gyermekünk, nemcsak „a tovább nem tanulók” vagy 14 éves koruktól szakmát tanulók — elméleti és gyakorlati előkészítését a *szocialista értelemben vett produktív munkára*. Amely — újból hangsúlyozzuk — nem elvont munka, nem is egyszerűen „fizikai munka”, hanem *termelés-gazdálkodás*. A tudomány és a technika legutolsó szava szerint szervezett szocialista nagyüzemi termelés és gazdálkodás.

Ezzel kapcsolatban nálunk gyakran történt és történik hivatkozás az anyagi-műszaki feltételek hiányára iskoláinkban, valamint arra, hogy a mi üzemünk, még szocialista nagyüzemeink sem „a tudomány és a technika legutolsó szava szerint” szervezett üzemek. Még a minisztériumi iparban is nagyon magas a minden gép, sőt energiameghajtású kéziszerszám nélkül dolgozók aránya. Emlékeztetni szeretnék ezeket az érveket illetően arra, hogy *Lenin az egész felnövekvő nemzedék kommunista nevelésének, s azon belül a politechnikai elv érvényesítésének megkezdését nem a távoli jövő, hanem azonnali gyakorlati feladatként jelölte meg*. Olyan gazdasági-műszaki feltételek és viszonyok között, amikor a fenti értelemben vett termelés elemei és a kommunista munka csirái alighogy megszülettek. Krupszkajának a politechnikai képzésről írt téziseihez fűzött megjegyzéseiben Lenin a következőket írja: „Nem szabad így írni a politechnikai oktatásról: ez nagyon elvont, a távoli jövőre vonatkozik, *nem veszi figyelembe a meglevő, jelenlegi, szomorú valóságot*.”

A következőre van szükség:

1. hozzáfűzni 1 vagy 2 tézist a politechnikai oktatás *elvi* jelentőségéről

{ *M a r x a l a p j á n*
 { *a mi programunk, az OKP programja alapján.* }

2. Világosan meg kell mondani, hogy semmiképpen sem mondhatunk le éppen a politechnikai oktatás elvéről és arról, hogy ezt a *lehetőséghez képest* máris megvalósítsuk.

A 17. tézist *ki kell dobni*.

A második fokozatról (12—17) [a 9 osztályos iskola 5 felső osztálya a 12—17 életévig] ezt kell mondani:

A köztársaság rendkívül súlyos gazdasági helyzete jelenleg azt követeli, hogy feltétlenül és haladéktalanul

összevonjuk a 2. fokozatot a műszaki szakiskolákkal,

átalakítsuk* a 2. fokozatot műszaki szakiskolákká, de ugyanakkor, *n e h o g y t a n o n c i s k o l á k k á a l a k u l j a n a k á t*, a következő pontos szabályokat kell leszögezni:

1. kerüljük el a korai szakosítást; erre vonatkozólag dolgozzunk ki egy utasítást,

2. az *összes* műszaki szakiskolákban biztosítsunk nagyobb teret az *általános műveltséget* nyújtó tárgyaknak.”

* (Javítandó: ne az egész 2. fokozatot vonjuk össze, hanem 13, 14 éves kortól a pedagógusok *útmutatása és döntése szerint*.)

A megjegyzések további részében Lenin körvonalazza a szakiskolákban is elsajátítandó általános műveltség tartalmát, majd azokat a lehetséges *konkrét lépéseket*, amelyek — a GOELRO-val (Oroszország Villamosításának Állami Bizottsága) együttműködésben — biztosíthatják a politechnikai képzésre való átmenetet, majd így folytatja: „Ez rendkívül fontos. Koldusok vagyunk. Asztalosokra, lakatosokra van szükségünk, *azonnal. Feltétlenül. Mindenkinek* asztalossá, lakatossá stb. kell lennie, *de* az általános műveltség és a politechnikai ismeretek bizonyos minimumával is rendelkeznie kell.

A 2. fokozatú iskola (helyesebben: a 2. fokozat felső osztályainak) feladata (12—17): képezzen ki a szakmáját alaposan ismerő

asztalost,
ácsot,
lakatost stb.,

aki szakmájában mesterré tud válni és erre gyakorlatilag felkészült, *oly módon azonban*, hogy ez az „iparos” széles körű általános műveltséggel is rendelkezék (ismerje ilyen meg ilyen minimumát a tudomány *alapjának*; pontosan megjelölni, hogy melyeknek);

kommunista legyen (pontosan megjelölni, *mit* kell tudnia); legyen *polittechnikai látóköre és ismerje a polittechnikai műveltség alapjait* (elemeit),
nevezetesen:

- (aa) a villamosság *alapfogalmait* (pontosan meghatározni, melyeket),
- (bb) a villamosság *gépipari alkalmazásának alapfogalmait*,
- (cc) ugyanez a *vegyiparban*,
- (dd) ugyanez az OSZFSZK villamossági tervével kapcsolatban,
- (ee) **legalább 1—3** alkalommal látogasson meg egy villanytelepet, egy üzemet, egy szovhozot,
- (ff) ismerje az agronómia stb. *valamely és* alapjait. Ki kell dolgozni *részletesen az ismeretek minimumát.*¹⁰

Krupszkaja tézisei és Lenin azokhoz fűzött megjegyzései az 1920 decemberében tartott pártkonferencia alkalmából készültek, amelyet a KB a művelődésügy aktuális kérdéseinek megvitatására hívott össze. Mivel azonban még a művelődésügyi és mozgalmi, szakszervezeti és Komszomol-vezetők is hibásan értelmezték a pártprogramot, sőt azzal ellentétes, a politechnizációt teljesen mellőző javaslatot dolgoztak ki, Lenin „A Művelődésügyi Népbiztosság munkájáról” írott cikkében és más műveiben is újra és újra visszatért a polittechnizáció elvi és gyakorlati kérdéseire. Az OKP programja minden gyermek kötelező *általános és polittechnikai* nevelését és képzését *17 éves korig* írja elő, az *általános polittechnikai ismeretekkel egybekötött szakmai képzés* széles hálózatának kiépítését pedig a 17 éven felüli személyek számára. Ukrajna művelődésügyi népbiztosa, valamint a Művelődésügyi Népbiztosság Szakképzési Főigazgatósága vezetői a polittechnikai elv teljes mellőzésével olyan tervet dolgoztak ki, amely szerint a társadalmi (szociális) nevelés egységes rendszerét a 15. életévig hozzák létre, s annak minden szervezeti formája „a munka elvére” épüljön. A 15. életév után kezdődjék meg az ipari, mezőgazdasági stb. szakképzés minden gyermek számára. Javaslatukat a termelés, a népgazdaság érde-

¹⁰ LÖM 42, Kossuth, Budapest 1974, 221—222., 223.

keire hivatkozva, és azzal indokolták, hogy az általánosan művelő középiskola polgári örökség.

Lenin a pártprogram, valamint az OKP Központi Bizottságának a Művelődésügyi Népbiztosság kommunista funkcionáriusai számára kiadott direktívái elvi pozíciójából élesen bírálta mind a társadalmi és benne a pedagógiai valóságtól elszakadt, szemüket csak a távoli jövőre függesztő, spekulatív művelődéspolitikusokat, mind azokat a szűk prakticista, ökonomista koncepciókat, illetve képviselőiket, akik az iskolát (az iskolarendszert) konzervatív módon közvetlen gazdasági-szakmai szükségleteknek kívánják alárendelni. Egyenesen szégyenletesnek nevezte az ország nyomora és szétziláltsága miatt hozott időleges *kényszerintézkedés* (a kötelező általános és politechnikai képzés korhatárának a 17. életévről a 15-re leszállítása, szakmai-politechnikai képzésre való átmenet korábbi megkezdése) bármiféle „megideologizálását”, állítólagos „elméleti megalapozását”. „Eleget játszottak az általános elmefuttatásokkal és az állítólagos teoretizálással! — írja Lenin —. A munka súlypontját át kell helyezni a *gyakorlati tapasztalatok számbavételére és ellenőrzésére*, a tapasztalatok *eredményeinek rendszeres felhasználására*.”¹¹

Lenin itt együtt említi a szocialista építés gyakorlati tapasztalatait és az iskolák, a pedagógusok gyakorlati, bármilyen szerény, de már mutatkozó eredményeit. Az irányító munkáról ezt írja: „A kommunista vezetőnek azzal és csakis azzal kell a vezetéshez való jogát bebizonyítania, hogy *sok*, egyre több és több segítőtársat *talál* a gyakorló pedagógusok között, hogy *ért* munkájuk támogatásához, ahhoz, hogy kiemelve *őket*, az *ő* tapasztalataikat nyilvánosságra hozza és tanulmányozza.

Ebben az értelemben jelszavunk feltétlenül ez legyen: kevesebb „vezetést”, több gyakorlati munkát, vagyis kevesebb általános elmefuttatást, több tényt, mégpedig ellenőrzött tényt, amelyekből kitűnik, hogy miben, milyen feltételek mellett, mennyire haladunk tovább, vagy topogunk egy helyben, vagy megyünk visszafelé. Az a kommunista vezető, aki a gyakorló pedagógusok tanterveit kijavította, aki egy jó tankönyvet állított össze, aki akármilyen csekély, de mégis *gyakorlati téren megvalósítható* javítást eszközölt *tíz, száz, ezer* hivatásos pedagógus munkájának tartalmában, munkafeltételeiben — igazi vezető. Az a kommunista viszont, aki *beszél* a „vezetésről”, de *nem ért* *ahhoz*, hogy a szakembereket a gyakorlati munkára felhasználja, nem tudja elérni, hogy *ezek* gyakorlati eredményeket érjenek el, nem tudja felhasználni a tanítók százainak a tapasztalatait, az olyan kommunista egy fabatkát sem ér.”¹²

A gyermekek, a fiatalok kommunista nevelése, oktatása és képzése egységes rendszerének kiépítésére, a kapitalizmustól örökölt, az osztályjellegből adódó kettősség megszüntetésére vonatkozó lenini elvek — amelyek között központi helyet foglal el a mindenoldalúság és a specializáció korábbi antagonizmusát megszüntető, a tudomány és a termelés új viszonyát tükröző *politechnikai elv* — értelmezésében és gyakorlati érvényesítésében mind a mai napig vannak tisztázatlanságok hazánkban is. Felmerült a politechnika vagy monoteknika áldilemmája, a nevelés, az iskola társadalmi funkciójának, céljának, feladatainak elvont, spekulatív vagy szűk prakticista értelmezése hazai gyakorlatunkban is. Általánosan művelő iskoláinkban, az általános iskolában és a gimnázi-

¹¹ Uo. 314.

¹² Uo. 316.

umban mi sem tudtuk eddig megvalósítani a *marxi—lenini értelemben vett politechnizációt*.

Általánosan művelő iskoláinkban direkt tudatformálással helyettesítettük a nevelést, s így azoknak több mint tízéves próbálkozás, külsődleges, formális kapcsolatteremtés után sincs *lényegi*, szerves összefüggése a munkával, a termeléssel-gazdálkodással, az osztársadalmi gyakorlattal.

Szocialista átalakulásunk másik forradalmi vívmánya (az általános iskola után): az iskolarendszerű iparitanuló-képzés kizárólag *munkaerőtartalékszerűként* jött létre, s még mai megreformált formájában sem tükrözi megfelelő módon és mértékben az *ember*, különösen a munkásosztály tagjai forradalmian megváltozott helyzetét, vezető szerepét, a termelőerők objektív fejlődéstendenciáit.

A központi tervezés, szervezés és irányítás az egész szakképzés vonatkozásában nem ebből indult ki a képzés feladatainak, tartalmának és szerkezetének meghatározásában, tehát nem az ifjómunkások, vagy magasabb szinten szakmát tanuló fiatalok szocialista emberré-nevelésének *társadalmilag meghatározott céljából*, hanem *közvetlenül* a munkaerő-gazdálkodás igényéből. Ugyanez mondható el az értelmiségi pályákra előkészítő, illetve felkészítő felsőfokú szakemberképző intézményekre is.

Az 1961. III. tc. 1965-ös módosításával az egész középfokú oktatást „hozzáigazítottuk” közvetlenül a munkaerő-gazdálkodás igényeihez. A direkt hozzáigazítás akkor sem lett volna helyes, ha az egész népgazdaság, sőt nem is csak a népgazdaság, hanem a *társadalmi termelés egésze aktuális és távlati, mennyiségi és minőségi szakemberszükséglete ismeretes lett volna*. A szocialista termelőerők fejlődésének és tudatos fejlesztésének igényeit, mindenekelőtt az első és legfontosabb termelőerő: az *ember társadalmi és egyéni fejlődésének objektív szükségleteit és tendenciáit* ebben az esetben sem lett volna szabad figyelmen kívül hagyni. Nemcsak társadalompolitikai és pedagógiai okokból, hanem magának a szakemberképzésnek szocialista értelemben vett hatékonysága, állandó színvonal-emelkedése érdekében sem. Gyermekeink, fiataljaink specializálódása, szocialista értelemben szakemberré válása — mint azt a lenini koncepcióban láttuk — *elválaszthatatlan mindenoldalú emberi fejlődésüktől*, következésképpen szakmai nevelésük és képzésük általános és politechnikai nevelésüktől, képzésüktől. Ezt a törvényszerűséget azóta az általános és speciális képességeket, valamint azok összefüggését vizsgáló pszichológiai kutatások is sokszorosan alátámasztották.

A szocialista forradalmi átalakulás-átalakítás lehetőségeinek és szükségleteinek, valamint a szocialista emberréválás törvényszerűségeinek csak olyan szakembernevelési és képzési rendszer felel meg, amely gyermekeink, fiataljaink speciális képességeinek fejlesztését, speciális, szakmai képzését is *minden szinten a kommunista (közösségi) nevelés egységes, átfogó rendszerében valósítja meg*.

Ez azt jelenti, hogy a szakoktatásnak, szakmai képzésnek is „*az emberi személyiség valóságos nevelése*” szolgálatába kell állnia. A mi társadalmunk szakiskolái, szakmunkástanuló iskolái nem zárhatják be a munkásosztály jövőendő tagjait egy szűk, vagy akár „széles profilú” szakma keretei közé. Nemcsak jó szakmunkásokká, hanem művelt és továbbművelődni vágyó, aktív közösségi-közéleti emberekké, „az élet igazi gazdáivá” kell nevelnünk őket.

Ha ezt sikerülne megoldanunk, lényeges előrehaladást érhetnénk el az iskolarendszer középső láncszemében (a legneuralgikusabb ponton!) a jelenlegi szervezeti kereteken belül is.

Ha ugyanis mindhárom középfokú iskolatípusban nem abból *indulunk ki*, hogy „egyetemi továbbtanulásra készít fel”, „szakmunkásokat, illetve középfokú szakembereket (!) képez”, mint jelenleg, hanem elsősorban abból, hogy *milyen emberekké* neveljük őket, akkor e különböző oktatási-képzési tartalmakkal is *közös célt* szolgálhatunk, megteremthetjük „a műveltség és a jellem” szocialista szintézisét mindenfajta középiskolában.

Sőt jelenleg a kommunista nevelés célja, illetve az említett makarenkói szintézis nagyobb hatékonysággal lenne megvalósítható a szakmunkástanuló iskolákban, mint a gimnáziumokban, mert az oktatás és termelőmunka összekapcsolásának marxi—lenini elve ebben az iskolatípusban — legalábbis a nagyüzemekhez kapcsolódó intézetekben — valóban érvényesül. Továbbá abból adódóan, hogy a nagyüzemi termelés-gazdálkodás tudományos alapja nem egy tudomány, hanem részben a természet- és műszaki, részben gazdaság- és más társadalomtudományos ismeretek sajátos komplexusa, a tantervi integráció is jobban biztosítható lenne a szakmunkásképzésben, mint a szocialista nagyüzemi termeléssel szerves kapcsolatban nem levő iskolatípusokban. (A szakmunkásképzésben már eddig is szerepeltek komplex tantárgyak, mint a szakelmélet, az anyag- és gyártásismeret, az üzemgazdaságtan.) Megoldandó probléma azonban itt is a politechnizáció, a sajátos politechnikai képzés. Ez nem azonos a „szélesebb profilú szakmai képzéssel”, hanem annál jóval hatékonyabban elősegíthetné az univerzális technikák, technológiák elméleti és gyakorlati elsajátítását, a tudományos munkaszervezés elemeinek, készségeinek szokássá válását.

Végül jobban át kellene gondolnunk, tudatosabban értékesítenünk azokat a nagy lehetőségeket, amelyek magában a tanulói termelőmunkában rejlnek, nemcsak a fiatalok kollektív és egyéni munkavégző, hanem intellektuális képességeinek fejlesztését illetően is, ha azt megfelelően szervezzük meg s valóban személyiségfejlődésük — társadalmi és egyéni fejlődésük — szolgálatába állítjuk.

Mindezek, amiket felsoroltunk, *már ma meglevő lehetőségek*. Azonban ahhoz, hogy élni is tudjunk velük, elsősorban nem vagy nemcsak a tárgyi feltételek javítására, hanem alapos szemléletváltozásra lenne szükség. Legfőképpen pedig a szakmunkástanuló iskolákban és szakközépiskolákban már dolgozó, illetve leendő elméleti és gyakorlati tárgyakat oktatók *megfelelő színvonalú* világnézeti-politikai, szakmai és pedagógiai felkészítését, illetve továbbképzését kellene biztosítani. (Semmi esetre sem alacsonyabb szintűt, mint a gimnáziumi tanároké!)

Mai nevelésünk, intézményrendszerünk, neveléstudományunk hosszú történelmi fejlődés eredménye, ezért szükséges volna genezisében, történelmi keletkezésében és fejlődésében megvizsgálni ezt az intézményrendszert, valamint a gyakorlati és elméleti pedagógiai munkát. Ebben a vonatkozásban különösen nagy a lemaradásunk, mivel a felszabadulás óta szervezett, tervszerű neveléstörténeti kutatások nem folynak. Vannak ugyan mind az egyetemes, mind a hazai neveléstörténetnek többé-kevésbé egyéni érdeklődésből és kezdeményezésből, főleg a pedagógusképzés számára feldolgozott fejezetei, de a magyar neveléstörténet egészének, különösen a felszabadulás utáni 30 év történetének monografikus feldolgozása még várat magára. Van nálunk kétségtelenül — különösen a TTF-téma felmerülése, sőt az érdeklődés középpontjába kerülése óta — egy olyan szemlélet, hogy könnyebb egy új törvényszerűséget felfedezni, mint a már áttekinthetetlenül dagadt információáradat-

ban utánanézni, nem fedezte-e már fel korábban valaki? Ez esetleg igaz lehet a természettudományok vagy a technika vonatkozásában — bár a szovjet kutatók a Tudományos Akadémia speciálisan erre szervezett osztályán széles körű tudomány- és technikatörténeti kutatásokat is folytatnak —, de semmi esetre se igaz a társadalom, vagy bármely társadalmi jelenség, folyamat vonatkozásában. Így a *nevelést* illetően is a történelmietlen, vagy történelemellenes szemlélet odavezet, hogy sokszor újként, korszerűként kezelnek olyan problémamegoldást is, amely nem az átmeneti társadalmi-gazdasági alakulat uralgó, szocialista tendenciáit, hanem a régi formáció(k) azoknak alárendelten még meglevő, ható elemeit erősítik.

Az „új”, a „korszerű” iránti kritikátlan lelkesedésben viszont gyakran megfeledkezünk művelődéspolitikánknak, nevelési elméletünknek és gyakorlatunknak azokról a kevésbé látványos, esetleg még sok hibával küzdő, de valóban új elemeiről, valóságos eredményeiről, amelyek társadalmunk szocialista tendenciáit erősítik. Így tehát voltaképpen nevelésünk egész eddigi történetének, valamint jelen társadalmi és benne pedagógiai valóságunknak sokoldalú tudományos elemzése *együttesen* szolgáltathatja azt a *reális kiindulási alapot*, amelyre a távlati fejlesztési koncepció kialakítása érdekében szükség lenne.

Neveléstörténeti örökségünkben kiemelkedő helyet foglal el a *Magyar Tanácsköztársaság* kulturális politikája és iskolareform-tervezete. A tervezett egységes és mégis differenciált iskolarendszer szerkezete a következő módon alakult:

Alapiskola: a 6—14 éves korig kötelező, *8 osztályos szocialista munkaiskola*, amelynek utolsó éveiben nagy szerepet szántak az emberi munkakörök, pályák ismertetésének. „A pályaválasztás irányát tanítók, orvosok, pszichológusok, szülők és pedagógusok együttesen döntenek el” — írja a tervezet.

Az általános tankötelezettség 3 éves kortól 18 éves korig tartott. A 14 éves gyermek az alapiskola elvégzése után érdeklődése, képességei szerint *az ötéves középiskola*, az ún. reformiskola, vagy a *négyéves mezőgazdasági, ipari, illetve elosztóüzemi ifjúmunkásképző* (szakmunkásképző) iskola között választhatott.

A szakembernevelés *felsőfokú intézményei:* a *reformiskolára épülő főiskolák és egyetemek*. A reformiskola két felső osztályában a főiskolai, egyetemi továbbtanulás igényeinek megfelelően *differenciált elméleti-tudományos előkészítésben* is részesülnek a fiatalok.

A *szakmunkásképző iskola és a reformiskola nevelőmunkájának és általánosan művelő tanítási anyagának lényeges tartalma megegyezett*, így az elméleti érdeklődésű ifjúmunkások a *szakmunkásvizsga letétele után idővesztés és tanulmányi hátrány* nélkül léphettek volna a reformiskola 5. osztályába, majd pedig a főiskolára, egyetemre.

A vonatkozó dokumentumok¹³ kimondják, hogy az ifjúmunkások nevelésének, oktatásának ügye a Köznevelési Népbiztosság hatáskörébe tartozik, mint *elsősorban és közvetlenül* művelődéspolitikai és pedagógiai kérdés, s csak ezen keresztül, *ennek közvetítésével megoldható* gazdaságpolitikai-termelési kérdés. A népbiztosság legszorosabban együttműködött a gazdasági-pénzügyi irányítószervekkel.

A tervezetben tehát az ifjúmunkásnevelés és képzés szervesen beilleszkedett

¹³ „Új tavaszi seregszemle” (Szakmunkásnevelés a Magyar Tanácsköztársaságban, Dokumentumgyűjtemény, szerk. és bevezette Székely Endréné), Tankönyvkiadó, Budapest 1959.

az egységes iskolarendszerbe, amely a proletárdiktatúra gazdasági és kulturális felvirágzását segítette volna elő.

A Magyar Tanácsköztársaság tudományosan megalapozott, átfogó iskola-reform-terve és egész művelődéspolitikája termékenyítőleg hatott a felszabadulás utáni kulturális forradalom kibontakozására, annak első lépéseire. Nemcsak abban az értelemben, hogy a forradalmi erők közvetlenül a földosztás után létrehozták a *8 osztályos általános iskolát*, hanem „a szellemi újjáépítés”, a szűk pedagógiai szemlélet megváltozása-megváltoztatása szükségességének és lehetőségének tudatosítása értelmében is. A volt közoktatásügyi népbiztos, *Lukács György* „A marxista filozófia feladatai az új demokráciában”, majd „Lenin és a kultúra kérdései” c. munkáiban felhívta a figyelmet arra, hogy egyrészt az, „amit szűkebb értelemben nevelésnek mondanak, csak csekély része minden ember valóságos nevelésének”, másrészt, hogy „a *szűkebb értelemben vett nevelés tervezése* csak akkor lehet helyes, ha azt az egész folyamat mozzanatának, persze nagyon fontos mozzanatának, fogják fel”.

Ilyen értelemben vázolta fel *Kemény Gábor* a legszélesebb értelemben vett embernevelés, *Lukács György* szép szavaival „egy felszabadult nép nevelése és önénevelése” nagyon fontos mozzanata és egyben előkészítő szakasza: a gyermeknevelés, az ifjúság nevelése átfogó tervét „Demokratikus iskolareform” c. munkájában. („Embernevelés” c. folyóirat, 1–2. sz. 1945. szeptember–október.) E nagyszabású tervezet alapelveiben és felépítésében sok rokonságot mutat a Francia Kommunista Párt megbízásából készült, 1947-ben publikált *Langevin—Wallon-tervvel*. Azonban a marxi—lenini elvekben való megegyezés mellett természetesen a mi akkori társadalmunk, népünk sajátosságait, szükségleteit, lehetőségeit és fejlődéstendenciáit tükrözi. Dialektikus megoldást nyert e tervezetben a *hagyomány és forradalom, a közösség és egyén, a mindenoldalúság és a specializáció viszonya, valamint a demokratikus nevelés egysége és differenciáltsága*.

Demokratikus és forradalmi örökségünkéből, amelyet itt csak nagyon vázlatosan érintettünk, a felszabadulás után csak a *8 osztályos egységes általános iskolát* valósítottuk meg, de nem az itt ismertetett koncepciónak megfelelően, mert 1950-től már nem munkaiskolaként funkcionált, s nem is fejlesztették jelentőségének megfelelően. A szakmunkásképzés pedig, amellyel a Tanácsköztársaság kulturális politikája olyan nagy gonddal foglalkozott, hosszú ideig nem tartozott bele az iskolarendszerbe, így az csak formálisan mondható egységesnek. Az általános iskola mellett ennek fejlesztése maradt el legjobban a valóságos társadalmi igényektől, szükségletektől, benne szocialista átalakulásunk objektív pedagógiai szükségleteitől. Az általánosan művelő iskolák és a szakiskolák olyan elkülönülése az iskoláztatás második szintjén (középfokon), amit nem ellensúlyozott a marxi—lenini értelemben vett politechnizáció, az egyik típusnak (gimnázium) *egyoldalú* elméleti-tudományos, a másik kettőnek *egyoldalúan* gyakorlati-termelési képzést adó jellege, a szakembernevelésnek szakoktatásként történt megszervezése együttvéve azt eredményezte, hogy iskolarendszerünk a régi, *az embert is megosztó munkamegosztást termeli újra*. Jelenleg nem az osztály nélküli társadalom vagy, ahogy a szociológusok mondják, „kollektív mobilitás” irányába hat.

A nevelés pedig, gyermekeink személyiségének fejlesztése, minden gyermekünk emberi erőinek és képességeinek tudatos, teljes kibontakoztatása — a leggyengébb pontunk. Enélkül pedig az oktatás se lehet emberileg és társadalmileg *szocialista értelemben* hatékony.

Az oktatáspolitikai határozat II. része 2. pontja ezzel kapcsolatban a következőket állapítja meg (a záróvizsgák tapasztalatai alapján): „2. Minden eddigi erőfeszítés ellenére sem növekedett megfelelő mértékben az intézményes, iskolai nevelés hatékonysága. Az érettségik, sőt az egyetemi-főiskolai záróvizsgák sok éves tapasztalatai azt mutatják, hogy 12—16 évi tanulás után sem alakul ki ifjúságunkban a növekvő igényeknek megfelelő korszerű világkép és gondolkodás a természet, a társadalom s az emberi alkotótevékenység leglényegesebb összefüggéseiről, törvényszerűségeiről, a hazánkban és a világban végbemenő társadalmi folyamatokról. A tanulmányaikat befejező fiatalok *egy része* nincs tisztában szakmája, egyéni munkája társadalmi-politikai jelentőségével, nem képes azonosulni nagy társadalmi céljainkkal.”

Nagyjából ugyanezt állapítja meg a munkásifjúságra vonatkozó vizsgálat is: „Osztályhelyzetük rangossága, elhivatottságuk iránt érzett felelőssége nem tudatosodott még csak legfeljebb egyedeiben. Összefüggésben áll ez az elmúlt két évtizedben az osztályszerkezetben végbement nagyarányú társadalmi átalakulásokkal . . . A munkásosztály felnőtt rétegéhez képest állítható viszont, hogy a mai munkásfiatalok *nagyobb részének* gondolkodása áll szocialista alapokon. Egyre növekvő része tudatosan, *nagy része* ösztönösen vallja magáénak a szocialista társadalmi rendszert . . . Az ország, az üzem társadalmi, gazdasági politikai gondjaival *szűkebb kör* azonosítja magát . . . *Jelentős* a társadalmilag közönyös, politikai kérdésekben járatlan fiatalok száma.”

A tanulási, szakképzési feltételekről még ezt olvashatjuk: „Országosan a tanulóknak mindössze 9 százalékát oktatják intézeti és további 20 százalékát üzemi tanműhelyekben. A többség a termelőüzemekben szakmunkások mellé beosztva részesül szakképzésben.”

Eltekintünk most attól, hogy a munkásfiatalokra vonatkozó felmérés egyes megállapításai ellentmondanak egymásnak, s hogy a „nagy rész”, „szűkebb kör”, „jelentős szám” stb. megjelölések végül is nem adnak eligazítást ifjúságunk gondolkodásmódjának valóságos alakulásáról, s arról, hogy konkrétan mekkora részükre vonatkozik egy-egy megállapítás. A fentiek így is bizonyítják azonban, hogy a hosszú időn át *oktatásra szűkített* intézményes nevelés valóban csekély hatást gyakorolhatott ifjúságunk tudatára, gondolkodásmódjára is. Nem beszélve az emberi személyiség valóságos nevelésének többi feladatáról. Mert igaz, hogy hatékony, a gyermekek — *minden gyermek* — személyiségének egészét tudatosan fejlesztő *oktatás nélkül* nem lehetséges „szocialista módon élni, dolgozni és gondolkodni” képes és kész (kész nem a befejezettség, hanem a motíválttság, a személyiség szocialista irányultsága, beállítódása értelmében!) emberekké nevelni gyermekeinket, de *nem lehetséges pusztán oktatás útján sem*. Mint ahogy nem lehetséges csupán, vagy túlnyomórészt *munkával*, a közvetlen termelésben ilyenekké nevelni őket, *de nem lehetséges szocialista értelemben produktív munka* — termelés és gazdálkodás — *nélkül sem*. „Az üzemi légkör” spontán nevelőhatását az iskolás fiatalokra túlértékelő koncepció képviselői megfélemlítettek arról, hogy csak „a pedagógiailag megszervezett munka” lehet nevelési rendszerünk szerves része (Makarenko). A tapasztalatok azt mutatják, hogy kevéssé értettük és valósítottuk meg eddig Marxnak azt az előrelátását, hogy a fizetett termelőmunka szellemi és testi neveléssel, valamint technológiai képzéssel való egyesítése „a munkásosztályt magasan a jelenlegi uralkodó osztályok színvonala fölé fogja emelni”, és hogy „az oktatás és termelőmunka egyesítése a munkatermelékenység emelésének egyik, a mindenoldalúan fejlett emberek termelésének egyetlen módszere”. Gyakran és jogosan

szoktunk hivatkozni arra, hogy a mai fiatal generáció már a felszabadulás után született, a szocialista átalakulás körülményei között nevelkedett, gondolkodását, magatartását tehát alapvetően az uralkodó, a szocialista termelési-társadalmi viszonyok határozzák meg. Valóban ifjúságunk mai arculatának és magatartásának, társadalmi aktivitásának szocialista elemeiben és tendenciáiban nem nehéz felfedezni a szocialista átalakulás „*objektív pedagógiájának*” előremutató tendenciáit, spontán nevelő, személyiségfejlesztő hatását, helyesebben az ösztönös nevelőhatások, valamint a *tudatos, szubjektív nevelőtevékenység* (a nevelők tevékenysége és a gyermekek, a fiatalok saját tevékenysége) *együttes* eredményét.

Arról azonban már jóval kevesebb szó esik, hogy társadalmunk átmeneti jellegéből következően konkrétan *milyen és milyen mértékű* még nem szocialista, vagy éppen az alapvető szocialista tendenciákkal *ellentétes hatások* is érik nap mint nap gyermekeinket, fiataljainkat és nevelőiket. Még kevesebb arról, hogy miképpen alakítható át az iskola (az egész iskolarendszer) *valóban* a munkásosztály ideológiai, szervezeti és nevelőhatása közvetítőjévé, miképpen kössük össze a tanító-nevelőtevékenységet az új társadalom — a fejlett szocializmus — megszervezésének nagy feladatával. Az iskola pedig csak ebben az esetben veheti fel sikerrel a küzdelmet a fiatalságot érő spontán negatív hatások ellen, s válhat az iskolai, az intézményes nevelés is „a történelem lényeges mozzanatává” hazánkban.

Az iskolarendszer felülvizsgálata során készült elemzésekből közölt idézetekből egy másik tanulság is kiolvasható. Jó néhány évvel ezelőtt az irányító-szervek sajátos „munkamegosztást” hoztak létre az iskola és az ifjúsági mozgalom között is. Ti., hogy az *iskola funkciója az oktatás és képzés*, az ifjúsági mozgalomé pedig a *kommunista (közösségi) nevelés*. A tapasztalat: „a társadalmilag közönyös és a politikai kérdésekben járatlan fiatalok jelentős száma” a munkásfiatalok között (!) s a tanulóifjúság soraiban is, valamint az iskolai KISZ-szervezetek még mindig sok gondja, problémája azt mutatja, hogy amint nem lehet csupán oktatás útján nagy társadalmi céljainkkal azonosulni képes, és egyéni munkájuk, szakmájuk társadalmi politikai jelentőségét felismerő fiatalokat nevelni, úgy *politikai-közéleti aktivitásra* sem lehetséges csak politikai-mozgalmi tevékenységgel nevelni őket. Nem lehet persze társadalmi-politikai, közösségi, közéleti tevékenység nélkül sem.

Az iskola és a mozgalom közötti *ilyen* munkamegosztás következtében ugyanis nem jöttek, nem jöhetnek létre iskoláinkban valóságos, a forradalmi változtató és önmegváltoztató gyakorlat *minden* lényeges oldalával összhangban működő hatékony *pedagógiai közösségek*, szocialista értelemben nevelőközösségek. Ez ti. nem egyszerűen gyermekközösség, ifjúsági közösség, hanem a pedagógusok és a gyermekek, a fiatalok egységes közössége, a *pedagógusközösség és az ifjúsági közösség egysége*. A társult munka elvén felépülő üzemi, termelő vagy más munkahelyi közösségekhez hasonlóan, az iskolaközösség is a szocialista demokratizmus és demokratikus centralizmus gyakorlásának és erősítésének, *szokássá válásának* gyakorlótere. A különbség az, hogy a pedagógiai elven felépülő iskolaközösségek életét, tevékenységét — a nevelőtevékenységek átfogó rendszerét — nem gazdasági, hanem *pedagógiai* cél érdekében tervezik, szervezik és irányítják. Csak jól szervezett és irányított, erős, tekintélyes, dinamikus fejlődő pedagógiai közösségben! bontakozhat ki *mindenoldalúan* a gyermekek, a fiatalok fokozatosan önállóvá váló *saját tevékenysége*, öntevékenysége, a *közösség minden tagja társadalmisága és individualitása*, „meg-

ismételhetetlenül egyedi egyénisége” (Makarenko). Valóságos, nem formális önkormányzati szervek is csak ilyen közösségekben jöhetnek létre.

Az iskola és a mozgalom szembeállítás vagy az iskolai közösségnek a politikai, mozgalmi szervezettel való összemosása mélyén a politika és a pedagógia *lenini egységének és különbözőségének* meg nem értése, tisztázatlansága húzódik meg.

Az iskola — a szocializmust építő társadalom iskolája — valódi jelentősége, alapvető funkciója tekintetében tapasztalható bizonytalanság, az iskolarendszerben a funkció és tevékenységtartalom előzetes tisztázása nélkül eszközölt gyors szerkezeti változtatások — végső soron mind az átmeneti társadalom jellege, a szocialista átalakulás általános és sajátos törvényszerűségei, továbbá a társadalom-nevelés összefüggés természete, ebből következően a nevelés mint „*gyakorlati társadalmi tevékenység és viszony*” sajátossága, sajátos objektív törvényszerűségei nagy kérdéskomplexusban tapasztalható *elméleti tisztázatlanságra* vezethetők vissza.

A kérdéskomplexus első fele, az átmenet sajátosságai, általános és sajátos törvényszerűségei lényegében a KB tudománypolitikai irányelveinek megjelenése óta váltak hazánkban intenzívebb filozófiai és társadalomtudományos kutatás tárgyává. A nevelélméleti és történeti kutatásoknak, a marxizmus—leninizmus elvi metodológiai bázisán folyó intézményes *pedagógiai alapkutatásoknak és interdiszciplináris kutatásoknak* szükségességét azonban ennél is később ismerte fel a tudománypolitika.

Meg kell mondanunk azt is, hogy amit a neveléstudományi alap- és komplex-kutatásokkal szembeni értetlenség, sőt nemegyszer határozott ellenállás ellenére hazai pedagógiánk a felszabadulás óta mégis kidolgozott, az sem került eddig *érdemi* felhasználásra a köznevelési rendszer, az iskolarendszer tervezése, szervezése és irányítása során. (Gondolunk itt elsősorban Kemény Gábor, Tettamanti Béla, Faragó László, Sámán Márton, az élők közül Faludi Szilárd és mások munkásságára.) Mindemellett köznevelési rendszerünk pedagógiai és ezen keresztül társadalmi-gazdasági hatékonyságának a szükséges és lehetséges mértékű fokozását nagymértékben akadályozza — véleményünk szerint — az *egységes irányítás* hiánya. A sok tárca, főhatóság, felügyeleti szerv számszerű csökkentése enyhít a korábbi helyzeten, de nem oldhatja meg az alapproblémát: nemcsak a politikai, hanem a *pedagógiai egység* megteremtését az iskolarendszer egésze irányításában. Legjobban a szakmunkásképzés és a szakközépiskolák vonatkozásában lehet érzékeltetni, mire gondolunk. A szakiskolák óraterveinek és tanterveinek „szakmai részét” a szaktárcák, „közismereti részét” az OM készítette. Kettéválasztódott a nevelés és szakképzés is: egyikért a megfelelő szaktárca, másikért az OM lett felelős.

A túlterhelésnek, a tantervek és tankönyvek sűrű átdolgozásának nem csupán és *nem elsősorban a tudomány és a technika gyors fejlődése* a valódi oka, hanem az, hogy ezek az alapvető dokumentumok a „korszerűsítés” jelszavával, de a *legelemibb pedagógiai-didaktikai törvényszerűségeket is figyelmen kívül hagyva* jöttek eddig létre. Nemcsak a szaktárcáknál, hanem a Művelődésügyi Minisztérium esetében is, főleg a középiskoláké. Ezen, sajnos, a tananyag-csökkentés sem segít. Egy iskolatípus teljes tananyagát és az oktatás folyamatát úgy megtervezni, hogy az ne legyen túlterhelő, csak *egységes tantervelméleti koncepcióban* lehet.

Ma pedig annyi tantervi-didaktikai elgondolás érvényesül, ahány tanterv-

készítő és tankönyvíró. (A tantervek és tankönyvek is egymástól függetlenül készülnek.)

Az egész szocialista átalakulás, a társadalmi termelés, a tudományos és technikai haladás szubjektumának, az embernek nevelése-önnevelése, *azon belül* a szakembernevelés és -képzés ma nem rendelkezik kormány szintű *tudományosan tervező, szervező és irányító centrummal*. Ezért jelenleg a megengedhetőnél jóval nagyobb mértékben van kiszolgáltatva a spontán erők hatásának. Ma már nem elég az egyszerű „együttműködés”, „egyeztető tárgyalás”, a „testületesdi”. *A tudomány és a termelés intenzív összefonódásának, a forradalmi elmélet és a forradalmasító gyakorlat egyesítésének „az embertermelés”-ben is végbe kell mennie.*

Vizsgálódásaink eredményét a következőkben foglalhatnók röviden össze: amilyen jelentékeny mértékben képes a marxi—lenini értelemben vett *társadalmi nevelés* — az emberi személyiség valóságos nevelése-önnevelése, minden ember általános (mindenoldalú) nevelése-önnevelése —, valamint ennek előkészítő szakasza: *a gyermekek, az ifjúság kommunista nevelése* a totalitás törvényének érvényesítése esetén „*mindenoldalúan fejlett emberek termelése*” révén a termelőerők és a termelési-társadalmi viszonyok (létbeli és tudatbeli viszonyok) *mindenoldalú fejlődését és tudatos, tudományosan megalapozott fejlesztését* végső soron a kommunizmus irányába előrevinni, olyan mértékben akadályozza a társadalom és benne az ember egyre magasabb szintű önreprodukcióját *minden vonatkozásban az osztálytársadalmi gyakorlat-nevelés összefüggés* és kölcsönhatás egyetlen oldalának, a *kommunista nevelés* társadalmilag meghatározott törvényszerűségei *összefüggő rendszeréből* egyetlen elemnek az abszolutizálása vagy elhanyagolása, eltorzítása.

AZ ÉLETMÓD FOGALMÁRÓL — FILOZÓFIAI ASPEKTUSBAN

FUKÁSZ GYÖRGY

AZ ÉLETMÓDFOGALOM MEGHATÁROZÁSÁRÓL

Az életmód kutatása előtérbe került az utóbbi időkben. Ez a munka szükségképpen együtt járt a *fogalmak tisztázásának* a megkezdésével.

Minden kutatómunka természetesen törekszik a használt fogalmak meghatározására. A kutatásokat ugyanakkor nem lehet termékeny módon a definíció-alkotásra koncentrálni, még kevésbé olyan kérdéskörök vizsgálatában, mint az életmód, ami nem korlátozódik egy-egy tudomány területére.

A tudományos kutatás tervezése során a kutatási hipotézisek kialakítása természetesen igényeli a definíció valamiféle anticipált formáját, legalábbis munkahipotézis jelleggel. De ez a megközelítés nem egyrendű a fogalomalkotási törekvésekkel. Egy előzetes fogalomelképzelés csak orientációs alapot nyújthat, semmiképpen sem illeti meg magasabb érték. Csakis a probléma kutatásának magasabb fokán reális egy tartalmas megoldás, a tudományos vizsgálódások eredményeinek mintegy összefoglalásaképpen, az alapvető kategóriák megfogalmazásával egyetemben. Ennek alapján valószínűleg nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy egy tudományterület definíciós eredménye a terület fejlettségének s a kutatások eredményességének is fokmérőjét adhatja. Mindez az életmód fogalmának a meghatározásával kapcsolatban is érvényesnek tűnik.

Az eddigi kutatások során az életmód meghatározásának igénye sorra-rendre megjelent. De a kutatók — érthető módon — még nem vállalták a fogalomalkotás bonyolult feladatát, minthogy az életmód összetett társadalmi jelenség, s a definiálás csak az elemzés és a szintézis magasabb fokán lehetséges.

Meddig jutottak az életmódkutatások a fogalmi tisztázásban? Mind ez ideig *megoldatlan* kérdés — legalábbis a filozófiai általánosítás síkján —, hogy *mit kell érteni az életmód fogalmán*. Ugyanakkor az élet sürgető szükséglete az életmód kategóriájának a használata, mégpedig operacionalizálható formában, azaz a konkrét gyakorlat számára megbízható, a konkrét folyamatok szempontjából alapot nyújtó alkalmazása. Az életmód problémáinak valamilyeni megközelítése érthető módon igényeli a megnyugtató fogalmi tisztázást. Ez a politikai tervezés szükséglete, de ez a konkrét tudományos vizsgálódások igénye is. Egyelőre azonban minden kutató kénytelen-kelletlen maga kényszerül valamiféle életmódfogalom kialakítására, ha csak munkahipotézis szintjén is. Ez olyan „tarkaságot” eredményez, ami egy átfogó fogalomalkotáshoz kiindulópontokat rajzol ki, de ugyanakkor nehezíti is a tisztánlátást az életmód lényegét illetően.

A kutatók tudatosan is vállalják az életmód „egyszerű” — leírásszintű — megközelítését. Ezt regisztrálja például jelentős könyvében, a Békés megyei életmód-vizsgálatokat összefoglalva Losonczy Ágnes. Munkájának első fejeze-

tében sorra veszi az egyszerűbbektől a tudományosabbakig és konkrétabbakig a munkahipotézis jelleggel meghatározott életmódfogalmakat, ezeket a további szükséges elmélyítés és tisztázás szempontjából értékeli,¹ s jelzi, hogy a többi közt antropológiai, etnográfiai kutatások tudatos metodológiai alkalmazása segítségével kell majd továbblépni.² És valóban kétségtelen, hogy a kutatás fejlődését nagy mértékben segítené, ha jól kidolgozott, megalapozott életmódfogalommal dolgozhatna. Nyilvánvaló, hogy egy konzisztens fogalmi apparátus a kutatások tervezését, a célba veendő összefüggések meghatározását megkönnyíti, és nem különben az adekvát módszerek, eszközök, technikák megválasztását.

Megállapítható a hazai és nemzetközi életmód-kutatások ismeretében, hogy *ma még hiányzik az életmód-kutatások számára ez az oly lényeges, megbízható fogalmi apparátus.* Ezt jelzi alapvető jelentőségű cikkében Cseh-Szombathy László és Surányi Bálint is. Az életmód fogalma — írják — a tárgy bonyolultságánál fogva ma még kevésbé kidolgozott és használható. Az életmód tudományos kutatása nem nagy időre tekint vissza, a vizsgálatok során partikuláris munkahipotéziseknél többre nem futotta. Ezek csupán első kísérleteknek tekinthetők egy életmódfogalom megalkotására, és még csak a fogalom köznapi értelmezésének fokán mozognak. Ennyiben Cseh-Szombathyék véleménye lényegében egybeesik a Losonczy által adott minősítéssel. De következtetéseik szigorúbbnak tűnnek: az életmódfogalom mai kidolgozatlansága kihat alkalmazhatóságára. „Az életmód... éppen komplex jellege miatt nem operacionális, tehát gyakorlatban alkalmazható fogalom.”³ A definíciós kísérleteket úgy értékeli, hogy azok csupán „próbálkozást jelentenek annak operacionalizására”. A kutatási eredmények foghíjassága alapján úgy vélik, hogy a *fogalomalkotás* a kutatás jelenlegi szintjén még *korai*. Joggal utalnak ezzel kapcsolatban a kutatás tárgyának, magának az életmódnak a fejletlenségére, átmeneti jellegére is. „Társadalmunkban az életmód egyes elemei... nem állnak össze olyan szerves egésszé, amely kielégítené a definíció felkeltette igényeket... A dezintegrált — az egyes elemeket szervesen egymás mellé illesztő — életmód is életmód, sőt tipikus jegye talán éppen ebben a szerveslenségben ragadható meg leginkább.”⁴ Ez jut kifejezésre a definíció korlátozottságában. Ezért is intenek türelemre: „Az elsiertett szintetizálástól kevesebb hasznot várunk, mint amennyi kárát látjuk.”⁵

Mindez jelzi: nem arról van szó természetesen, hogy a meghatározás elvileg lehetetlen, hanem arról, hogy a fogalomalkotás több oknál fogva is egy elnyújtott folyamat. A kutatók különböző irányból közelítik meg az életmód lényegét, tartalmát. Kísérleteik mutatják a megoldás lehetőségeit, irányait. De tudnunk kell, hogy a továbblépés egy átfogó életmódfogalom kialakítása felé szükségzerű, és hogy ezek a részleges, a munkahipotézis szintjét nem meghaladó, a deskripció fokán álló életmód-felfogások egy általános szociológiai fogalom meghatározás követelményeit sem elégítik ki.

¹ Vö. Losonczy Ágnes: „Az életmódról”, Budapest 1971. Az MTA Szociológiai Intézetének kiadványa. „Az életmódról — egyszerűen” (8—13.); „Az életmódról tudományosan” (13—20.); „Konkrétan” (20—21.). A definíciós összefoglalás a „Jegyzetek”-ben található (485—490.).

² Uo. 490—491.

³ Cseh-Szombathy—Surányi: Az életmód statisztikai vizsgálatának néhány kérdése; „Statisztikai Szemle”, 1974, 333.

⁴ Uo. 334.

⁵ Uo.

Az életmód fogalmának mai állapotát a *zavarok, félreértések* egész sora jellemzi, ami nemcsak a konkrét életmód-kutatások irányára, hanem az ezekhez kapcsolódó véleményekre, sőt intézkedésekre is kihat.

Az életmódot összekeverik más, *rokon* vagy *szinonimnak* tartott fogalmakkal, amelyeket pedig el kellene pontosan határolni az életmódtól, hogy a kutatás ne fusson — mint oly sokszor — mellékvágányra.

A rokon fogalmak közül érdemes megemlíteni a gyakran használt *élet-színvonal* fogalmát. Anélkül, hogy csökkenteni kívánnánk az életszínvonal jelentőségét az életmód vonatkozásában, szem előtt kell tartani, hogy ezek mindenekelőtt gazdasági és mennyiségi mutatók, csak egyik csoportját jelentik az életmód elemeinek. Az életszínvonal köréhez tartozó tényezők nagy hatással vannak az életmód egészére, többi rétegére, de az életmód az ideológiai-kulturális-politikai tevékenység szféráit is magába foglalja, s ezekben is realizálja az anyagi-társadalmi szféra eredményeit.

Gyakran helyettesítik az életmód fogalmát a „líraibb” *életstílus* kategóriájával. Kétségtelen, hogy azoknál a kutatóknál, akik használják, az életstílus fogalma közel áll az életmódehoz, de mint pl. a lengyel A. Sicinski — kifejezetten és aláhúzottan empirikus jellegű kategóriának értik, amely az emberi magatartások differenciációjának, típusainak elemzésében játszik szerepet. Ebben a felfogásban az életstílus „az individuum mindennapi aktivitásainak elemeit, formáit foglalja magában, úgy, ahogyan azokat az egyén szociális helyzete meghatározza”.⁶ Ez a megközelítés impliciten is utal az életmód fogalmának szélesebb voltára, hiszen így értelmezve, az életstílus függvénye az életmód meghatározott formájának. Ebben az értelemben foglalkozott Sicinski az életstílus problémáival több nemzetközi tanácskozáson is, így fejtette ki a lengyelországi életstílus problémáit az ECLE (European Centre for Leisure Education) által szervezett, a szocialista életmód kutatásával foglalkozó konferencián;⁷ ebben a felfogásban készített tanulmányt a torontói Szociológiai Világkongresszusra is. A csehszlovák Jiri Vecerni⁸ is az életstílus kérdéseit helyezte előtérbe, akárcsak Filip Hronsky,⁹ aki megkísérelte felvázolni a szocialista életstílus teoretikus modelljét. Hronsky az életstílus legfontosabb jegyeit az értékek teremtése és felhasználása közötti kapcsolatban jelölte meg.

A rokon fogalmak sorában meg kell említenünk egy mostanában divatosá vált fogalmat: „*az élet új minőségeit*”. Terjedése alapjában a mai polgári ideológia tevékenységéhez fűződik. De az is igaz, hogy az élet valóságos „új minőségeit” éppen a szocialista társadalom tudja megteremteni, s ezért kár lenne lemondani magáról a kategóriáról, csak azért, mert a polgári ideológusok a szocialista életmóddal szemben fogalmazták meg, lényegében védekezési reflexként. Ez a felismerés már a torontói kongresszuson is kifejeződött a szocialista világ részvételében. A marxista szociológia neves képviselői:

⁶ A. Sicinski: *Style of Life in Socialist Society*; „Personal Activity in the Socialist Society”, Moszkva—Varsó 1974, 173—199.

⁷ A. Sicinski: *Prospects of Changes in the Life Style in Poland*; „Society and Leisure”, 1972/3, 79—98.

⁸ J. Vecerni: *Problems of the Conceptualization of a Socialist Life Style*; „Society and Leisure”, 1972/3, 119—138.

⁹ F. Hronsky: *On the Relationship between the Socialist Way of Life and the Standard of Living*; „Society and Leisure”, 1972/3, 99—118.

a csehszlovák J. Filipec, a szovjet Besztusev Lada, a lengyel Sicinski és sokan mások kifejtették a szocialista életmód keretei közt keletkező „új minőségek” tartalmát. Ilyen irányban kutat nálunk Szalai Sándor is. De tegyük hozzá, hogy az élet új minőségeinek értelmezése még nem kifarított. Szalai Sándor például az életmódhoz képest szélesebb kategóriaként használja: szerinte az életmód főként objektív tartalmú, az élet minőségei ehhez szubjektív motívumokat kapcsolnának. Mindenesetre úgy tűnik, hogy az életmód kategóriája már mai állapotában is konkrétabb, kidolgozottabb.

AZ ÉLETMÓDFOGALOM SZINTJEI

Az életmód fogalmának elhatárolása a rokon, a csaknem szinonimaként alkalmazott fogalmaktól elemi feltétele az életmódfogalom megalkotásának. Természetesen figyelembe kell venni az életmód fogalmának különböző emeleteit: az egyes tudományok által kialakított és kialakítható életmódfogalmak eltérő jellegűek lehetnek. A legfelső szinten az életmód *legáltalánosabb*, a társadalomtudományok szempontjából legátfogóbb megközelítése található. Ez a *filozófiai* általánosítás szintje, amivel kapcsolatosan azonban már megállapítottuk, hogy végigvitele számára még nem érett meg az idő. Csakis az életmód-kutatásoknak egy előrehaladottabb stádiuma alapozhatja meg a filozófia integráló tevékenységét, aminek során kialakíthatja, összefoglalhatja az életmód általános kategóriáját.

Az életmód fogalmának második szintje az, ami *szociológiai alapkategóriaként* funkcionál. Olyan komplex társadalmi-gazdasági fogalom ez, amely a társadalomtudományok összefogásából születik meg. Ebben — a legátfogóbb filozófiai kiindulópontok mellett — a szociológia sajátos eszközei játszanak koordináló szerepet.

A szociológiai kutatások, valamint más, az életmódot tanulmányozó szaktudományok vizsgálódásai az életmód fogalmát *empirikus szinten* ragadják meg, *leíró módon* összegezik azokat az *elemeket*, amelyeket a kutatás adott állása mellett az életmód fogalmába belefoglalhatnak. A leggyakoribb éppen ez a deskriptív jellegű értelmezés.

Minden kutatás kénytelen-kelletlen kifejti saját elképzelését, amelynek jegyében vizsgálja az életmód problémáit, akár néprajzi, akár szociológiai vagy történettudományi aspektusban közelíti is azt. Csak a példa kedvéért érdemes felidézni, hogyan foglalja össze ezen az empirikus szinten az életmód tartalmát a történész Hanák Péter. Igaz, hogy Hanák az életmód jellemző jegyeivel egy sajátos szempontból, a társadalmi rétegeképződés kritériumai vonatkozásában foglalkozik. De így is jellemző ez a fajta megközelítés. „... az *életmód* leglényegesebb, minden korban kimutatható, leírható, lehetőség szerint mennyiségi adatokkal is kifejezhető elemeinek,” a következőket tartja Hanák:

„1. Lakás

- a) a településforma, az egyes rétegek lakóhelye;
- b) a lakóház (és a nem lakásra szolgáló középületek);
- c) a lakás (lakrész) beosztása és berendezése;
- d) az egyes helyiségek funkciója és a lakáshasználati szokások.

2. Öltözködés

- a) az öltözködéshez felhasznált anyagok és feldolgozásuk;

- b) az egyes öltözködési tárgyak, funkciójuk, formájuk;
- c) öltözködési szokások, divat, néphagyomány.

3. Táplálkozás

- a) a táplálkozás nyersanyagai;
- b) az elfogyasztott táplálék mennyisége, minősége (tápértéke);
- c) az ételkészítés módja;
- d) az étkezési formák, szokások.

4. A szabadidő

a társas élet, a szórakozás, a művelődés elterjedt formái.”¹⁰

Lényegében hasonló körben keresi az életmód elemeit Losonczy Ágnes, valamint H. Sas Judit kutatása is. Az életmód ilyen jellegű elemeinek a feltárása és összefoglalása az adott tudományterület szempontjából használható megközelítést jelent. De szerintem az is vitathatatlan, hogy ez a szint nemigen lépi túl a deskripció fokát, s nem is törekszik a fogalom pontos meghatározására, hanem érthető módon megelégszik olyan körülírással, ami lehetővé teszi a konkrét vizsgálódás lebonyolítását.

Amire itt fel szerettem volna hívni a figyelmet, az az, hogy az életmód fogalma különböző szinteken van kialakulóban. Amikor most megkísérlem a magam részéről *felvázolni*, mit kellene értenünk átfogó, *filozófiai szinten* az életmód fogalmán, fontosnak tartom szem előtt tartani ezeket a szintkülönbségeket. Szerintem a filozófiai szintű fogalomalkotásban a *következő kiindulópontokat* kell kiemelni, amire építve *közeledhetünk* az életmód átfogó definiálása felé:

Mindenekelőtt abból kell kiindulni, hogy az életmód fogalma *komplex, összetett fogalom*, amiben kifejezésre jut magának az életmódnak a rendkívüli bonyolultsága. Az életmód fogalmában kiemelkedő szerephez jut továbbá annak *totalitás-jellege*. Ezt értelmezve ki kell emelni, hogy ez a totalitás nem tekinthető „parttalanak”: ellenkezőleg, *meghatározott totalitás* ez (a szovjet szociológus, Besztusev Lada kifejezése szerint: „definitív totalitás”). Vitathatatlanul jelentkezik ugyanis az a veszély, hogy az életmód összetettsége, a társadalmi jelenségek mindenféle csoportjához való kapcsolódása következtében, a totalitást úgy tartalmazza, hogy az életmód végül is mintegy azonosul vagy egybeesik a társadalom fogalmával. Fontos tehát kiemelni azokat a minősítő jegyeket, amelyek révén a társadalom jelenségei *életmód-oldaluk* révén értékelhetők, és megkülönböztetni az életmód fogalmát a társadalométól.

Az életmód mindenekelőtt az emberek tevékenységével jellemezhető, pontosabban: *az életmód a tevékenységek komplex rendszere*. Nézetem szerint, az életmóddal foglalkozó kutatások ezen a ponton döntő fontosságú eredményre jutottak: az életmód a tevékenységek meghatározott szerkezetű rendszere. Így válik a tevékenység-szerkezet az életmód minősítő jegyév, az életmód-fogalom egyik alappillérvé. A tevékenység-szerkezet az ember tevékenységeinek valamennyi fajtáját tartalmazza. Ez a felismerés vezet el az életmód sokrétűségének tanulmányozásához, alapvető rétegeinek kiemeléséhez s rétegek kölcsönviszonyának tisztázásához.

A tevékenységek meghatározott rendszereként értelmezett életmód megközelítésének másik alapja annak felismerése, hogy ez a tevékenység össze-

¹⁰ Hanák Péter: A kultúrtörténeti szintézis problémái; „Történelmi Szemle”, 1974/3, 448–449.

függ az emberek szükségleteinek meghatározott rendszerével, pontosabban: ezek kielégítésének mechanizmusával. A szükségletkielégítés és annak hogyanja ily módon az életmódfogalom egyik alapeleme. Az emberek tevékenysége és annak a mikéntje alapvető szerepet játszik maguknak a szükségleteknek a keletkezésében és újratermelődésében is (a szükséglet és termelés dialektikájában, amit Marx és Engels „A német ideológia”-ban az ismert módon fejtenek ki).

Az életmód totalitása ezen elemekből épül fel. Ezen a vonalon haladva tárul fel komplex, összetett jellegének alapja, totalitásának meghatározottsága, rendszerbe foglalhatósága. Ezt a specifikus totalitás-jellegét kell alapul venni, hogy elkerülhessük mindenféle leszűkítést.

Mindez azt is jelenti, hogy az életmód mint meghatározott szükségletek kielégítéséhez kötött tevékenységek komplex rendszere, egyet jelent az ember életfeltételeinek a realizálásával (és ebben: újratermelésével és átalakításával). Ennek megfelelően az életmód az ember „életnyilvánítása”, tartalmazza tehát azt, amit tág értelemben az életére jellemző *magatartásának* nevezhetünk. Ez az „életnyilvánítás” totális, az élet minden szférája szervesen részt vesz az életmódban, ideértve az ember testi, szellemi tevékenységét, az élet anyagi, kulturális, ideológiai, politikai vonatkozásait egyaránt.

Az életmód az ember magatartásainak összege, komplex rendszere — és ez maga után vonja mindannak az elemzését is, ami a magatartást meghatározza. Így kerül bele az életmód tárgyalásába elsődleges tényezőként *a magatartás társadalmi determináltsága*: az életmódfogalom alapvető jegye éppen ezért foglalható össze a társadalmisággal. Az adott típusú életmódban a magatartás közvetlen *pszichikai meghatározói* is természetesen szerepet játszanak. De az életmód alapvetően nem az egyén szubjektív választásainak a függvénye: az életmód tartalmát, változásainak rendjét mindenekelőtt éppen mélyebb társadalmi meghatározói szabják meg.

AZ OSZTÁLYANALÍZIS METODOLÓGIAI KÉRDÉSEI AZ ÉLETMÓD-KUTATÁSBAN

Az életmód társadalmi meghatározottsága olyan tény, amelybe a kutatás szükségképpen beleütközik. Az életmód nem jelent egy zárt, tisztán öntörvényű szférát, sajátosságai és átalakulásai nem szigetelhetők el a társadalom egészének mozgásától. Az életmód folyamatai a társadalmi mozgások egészének szövetébe beágyazódva jelentkeznek, objektív tartalmuk a társadalmi fejlődés szerkezetének minden mozzanatával szerves kapcsolatban van. Megértésük is ennek az összefüggésrendszernek a figyelembevételét követeli.

A szocialista életmód alakulása, harca a szemben álló életmódtörökvésekkel a hazai fejlődésben is az *osztályharc* jellegzetes folyamatait idézi fel. S ez jellemző a nemzetközi tapasztalatokat illetően is: *az életmód az osztályharc fontos harci terepe*. Ebből következik az életmód-kutatások egyik legfontosabb filozófiai-metodológiai kérdése: az életmód objektív folyamatainak a megértése azt igényeli, hogy az osztályok mozgása, az osztályharc szemszögéből ítéljük meg őket, hogy tehát az osztályanalízis követelményeit alkalmazzuk a kutatásban.

Az osztályanalízis teszi érthetővé, miért vált „divattá” az életmód kérdése a vezető tőkésországokban, miért került előtérbe a szocializmus ellen folytatott harcukban az életstílusnak, „az élet új minőségeinek” a problémája.

A szocialista életmód folyamatainak tudományos elemzése ugyancsak megköveteli az osztályelemzést. Nyilvánvaló, hogy a szocialista életmód elméleti koncepciója és gyakorlati megvalósulása szembenáll a polgári életmód-felfogásokkal, s szembe találja magát a polgári-kispolgári életmód-törekvések érvényesülésével. Az életmód az osztályharc fontos harci terepe. A két világrendszer harcának, a szocializmus felülkerekedésének egyik legfőbb területét éppen itt találjuk. A szocializmus fölényének bizonyítására éppen az életmód szférájában vannak nagy lehetőségeink: az *értelmes, tartalmas, emberhez méltó szocialista életmód* olyan előny, amit a szocialista világ szintén nem aknázik ki elég következetesen. Arról a ma már egyre jobban érzékelhető tényről van szó, hogy egy társadalmi rendszer fejlettségének mutatórendszere nem korlátozható a gazdasági-termelékenységi mutatókra, a fogyasztás körére. Az életmód egészének a típusa kerül egyre inkább előtérbe, és a kialakuló szocialista életmód éppen egy teljes, gazdag, valóban emberi élet távlatait nyújtja. Ez az ember lényegi erői megvalósulásának, az ember önmegvalósításának nyilvánvaló terepe, ezzel „érvel” a szocializmus mellett a szocialista életmód kibontakozása. Ebben szerepet játszhat a tudomány azzal, hogy feltárja az új életmód kialakulásának folyamatait és távlatait, de természetesen a legfontosabb a tudományos felismeréseken alapuló tervszerű, átgondolt gyakorlati megszervezése az élet új, szocialista minőségeit hordozó konkrét feltételeknek.

A fejlett szocialista társadalom a társadalom homogenizálódása felé vezet. De az új, szocialista életmód harcban, a szó történelmi értelmében vett osztályharcban kerekedik felül, a kispolgári-polgári életforma leküzdésének folyamatában. Ez a tény is megköveteli, hogy az *osztályszemléletet* a szocialista életmód tudományos kutatásának alapvető metodológiai elveinek sorában mindig szem előtt tartsuk.

A SZOCIALISTA ÉLETMÓD FOGALMA

Az életmód fogalmának kidolgozatlansága természetesen jelentkezik a *szocialista életmód* értelmezésében is. De a fogalmi tisztázás kezdetlegessége mellett, parancsoló szükséglet eljutni a szocialista életmód valamiféle konkrétabb meghatározásához, hogy a mindennapi élet formáinak tudatos alakításának programját a fejlett szocialista társadalom építése viszonyainak megfelelően kimunkálhassuk.

Mitől szocialista jellegű a szocialista életmód?

A szocialista életmód fogalmának kialakításához természetesen alapul szolgálnak mindazok az *általános jegyek*, amelyek a szocializmust mint a kommunista társadalmi-gazdasági alakulat alsó fokát jellemzik. De ezeket az alapvető minősítő jegyeket az életmód szempontjából fel kell dolgozni. Azt is tekintetbe kell venni, hogy a szocialista életmód nem azonos az átmeneti állapotot képviselő szocialista társadalom életmódjával. A fejlett szocialista társadalom felépítésének korszakában a társadalom életmódja *heterogén*, sokféle elemet, a terjedő szocialista típusú életforma mellett nem-szocialista, polgári-kispolgári formákat is tartalmaz. (Mellesleg, ez egy további fontos kérdést is felvet: nevezetesen azt, hogy a szocialista életmód teoretikus modellje az életmód valóságos átalakulási tendenciákra kell hogy épüljön, továbbá, hogy a kialakított, normatív szerepet játszó modellt — vagy modelleket — rendszeresen szembesíteni kell a valóságos viszonyokkal.)

A szocialista életmódot jellemző sajátos jegyek megfogalmazásánál természetesen nem lehet megállni a szokásos *kvantitatív* indikátorok összefoglalásánál (energia- és nyersanyag-ellátottság, termelékenység, a gépesítettség és automatizáltság foka, életszínvonal- és termelékenységi adatok, kor- és foglalkoztatottsági struktúra, iskolázottsági fok, családnagyság, a munkaidő nagysága stb.). Mindenekelőtt a *kvalitatív indikátorok* érdemelnek nagy figyelmet, amelyek a szocializmus alapvető, általános jegyeiből következnek (a termelési eszközök közösségi tulajdona, az osztályantagonizmus megszűnése, a szociális homogenitás az egymáshoz közeledő osztályokkal, rétegekkel, csoportokkal, a gazdaság tervszerű fejlődése a szükségletek maximális kielégítése céljából, a nemzeti fejlődés biztosítása, az antagonisztikus osztálytársadalmakra jellemző kizsákmányolás és az elnyomás minden fajtájának hiánya, a szocialista erkölcsiség, a marxista eszmeiség fejlődése stb.). Ezeknek a meghatározóknak a vonalán haladva tárhatjuk fel a szocialista életmód jellemző vonásait.

A szocialista életmód sajátos jegyeinek a rendszeres kifejtése és *rendszerbefoglalása* további kutatásokat igényel. Anélkül, hogy erre a feladatra vállalkoznánk, megkíséreljük néhány fontosabb vonásának a kiemelését.

A szocialista életmód egyik jellegzetes megkülönböztető jegye az életmódban érvényesülő *tudatosság*.¹¹ Ebben eltér minden más életmód típustól: az élet tudatos vitelét, tervezését csakis a szocialista társadalom által kialakított életmód teszi reálisan lehetővé.

A szocialista életmód további kiemelkedő vonása a *kollektivitás* magas foka. A szocialista életmód fejlesztésével kapcsolatban a XI. kongresszus elsősorban erre a vonásra helyezett nagy súlyt. A munkáséletmód által hordozott kollektivitást kell elterjeszteni és társadalmi érvényűvé tenni, legfőképpen a már kialakult munkáskollektívák, a szocialista brigádmozgalom fejlesztésével, törekvéseinek általánossá tételével. A XI. kongresszus határozata mindenekelőtt a társadalmi mozgalommá izmosodott *szocialista brigádmozgalom* tapasztalataira épít, s eddigi útjának folytatását szorgalmazza. „Arra kell törekedni, hogy társadalmi méretekben teret nyerjen a szocialista brigádok hármaskövetelménye: szocialista módon dolgozni, élni, művelődni.” „A szocialista tudat és életmód közösségekben alakul ki és fejlődik tovább — állapítja meg a dokumentum. — Ezek sorában meghatározó szerepük van a munkában létrejött közösségi kapcsolatoknak, amelyeknek legbiztosabb formája a szocialista brigádmozgalom. El kell érni, hogy a ,szocialista módon dolgozni, élni, tanulni’ szemlélet általános társadalmi norma legyen. A szocialista életmód fejlődése a közélet és a magánélet harmonikus egységét, a szocialista együttélés normáinak szokássá erősödését hozza magával.”

A szocialista életmód napirendre kerülésével kapcsolatban a Központi Bizottság beszámolójában Kádár János elvtárs aláhúzta e folyamat kettős jellegét, a szocialista vonások mellett „a szocialista elvekkel, céljainkkal, erkölcsi értékrendünkkel össze nem egyeztethető jelenségek” jelenlétét és időnkénti megerősödését. Ez adja időszerűségét a szocialista életmód nagy kérdéseinek: „Igen fontos, hogy erről beszéljünk, különösen a mostani helyzetben, amikor az anyagi jólét növekedésével a ,miből éljünk’ nagy társadalmi kérdése mellett mindinkább szerepet kap az is ,hogyan éljünk’.”¹²

¹¹ Vö. V. I. Tolstih: Specificities of Adult Education in the Socialist Society in the Conditions of Scientific and Technological Revolution; „Society and Leisure”, 1974/2, 104–105.

¹² „Az MSZMP XI. kongresszusa”, Kossuth 1975, 177. 214. 98.

A szocialista életmód egy másik jellegzetes vonása, hogy benne a *szocialista humanizmus*, a marxi reális humanizmus¹³ elvei érvényesülnek, harchan a polgári-kispolgári látszathumanizmussal. A szocialista életmódban ennek jegyében áll előtérben az ember, az emberi kapcsolatok fejlesztése, aminek jelentőségét a tudományos és technikai forradalom viszonyai sajátosan növelik. A technika polgári alkalmazását kísérő dehumanizáló tendenciák ismeretében kiváltképpen fontos tudatosan érvényre juttatni a technikai haladásban a szocialista humanizmus követelményeit, különösen abban a zónában, amelyet az életmód interperszonális rétegének nevezhetünk. Sok kutató — így pl. Ancsel Éva — nem ok nélkül emeli ki a kollektívizmus és humanizmus jegyeit, mint olyan, az interperszonális kapcsolatokban megtestesülő életmód-jegyeket, amelyek valóban csak a szocialista társadalomban realizálódnak.

A szocialista életmódnak jellegzetes vonása a *szocialista demokratizmus* megvalósulása, a tényleges és nem formális, látszat demokratizmusé, aminek legfőbb terrénuma a *munkahelyi-üzemi demokrácia*. Ez a fajta demokratizmus elképzelhetetlen kapitalista viszonyok között. A tőkés nem enged tényleges beleszólást gazdasági ügyeibe, még ha manipulációs célokból be is veti a partnerségről, a Mitbestimmungról szóló elméleteket.

A szocialista életmód ezek az átfogó jegyei alapozzák meg a társadalom, valamint az egyes emberek életében is alapvető jelentőségű *további vonások* érvényesülését. Ilyen vonások: az *emberi méltóság* érvényesülése, a *szociális biztonság*, ami a létbizonytalanság megszüntetésének, mindenekelőtt a munkához való jog megvalósulásának a következménye; a *szolidaritás és a kölcsönös elvtársi segítségnyújtás*, amely az egymásra való rászorultságról egy magasabb szintre emeli a kollektivitás megvalósulását; a szocialista *optimizmus*, a jövőbe vetett szilárd hit, ami a felismert törvényszerűségekre alkalmazására, a tudatosság magas fokára épül; a társadalom és minden tagjának *felelőssége* — és a felelősség tudatosulása — a társadalomért, az emberért.

Mindezek a jegyek beépülnek a kialakítandó szocialista életmódfogalomba, illetve az új életmód-modellbe. (Helyesebb lenne a többes szám, ti. a kutatás mai fokán több kialakulófélben levő szocialista életmód-modell létezik. Ez részint kifejezi a kutatás relatív fejletlenségét, de azt is, hogy minden bizonynyal lényeges eltérések jellemezhetik a különböző feltételek mellett kifejlődő új életmódot. A történelmi tradíciók, a nemzeti sajátosságok olyan árnyalatokat produkálnak, amelyek a közös, lényegi vonások mellett indokolják az eltérő kutatási modellek létezését.)

A szocialista életmód jellegzetes vonásainak összefoglalásánál természetesen *szelektálni* kell, és ki kell emelni a legszignifikánsabbakat. A kutatók számos életmód-vonást regisztrálnak a legkülönbözőbb részterületekről, az ember munka-kulturáltságától, munka-szokásaitól kezdve szabadidő-szokásaiig, a szabad idő értelmes, tudatos, az ember és a társadalom javára történő felhasználásáig, az interperszonális kapcsolatok szférájában történő realizálódásáig bezárólag. A szocialista életmód jellegzetes vonásai kapcsolatosak a szocialista kulturális forradalom fejlődésével is, a műveltség, felkészültség, képzettség növelésével, a permanens vagy recurrens művelődés megvalósulásával. A művelődés az ember belső igényévé válik, beépül az ember egyre magasabb szintre emelkedő szükségleteinek rendszerébe, amelyben vezérmotívummá egyre inkább a munka iránti szükséglet válik, ami következménye annak,

¹³ Vö. Köpeczi Béla: A szabad idő és humanizmus; „Kortárs”, 1974/12.

hogy a munka jellege átalakul, hogy a munkában rejlő alkotói mozzanat kifejlődik és terebélyesedik. Már a kommunizmus alsó fokát jelentő szocialista, társadalom által kifejlesztett életmód jellemző vonásává válik az alkotó, értelmes élet iránti szükséglet és ennek realizálása.

AZ ÉLETMÓD RÉTEGEI

Az életmód-kutatások szükségképp beleütköznek az életmód különböző rétegeinek a problémájába. Az életmód értelmezésében éppen ezeknek a rétegeknek a félreértése okozza a legtöbb zavart. Az életmód komplex totalitását gyakran *leszűkítik* elemeinek egyik-másik csoportjára, az is előfordul, hogy az életmód elemeit tévesen *rangsorolják*, az elemek hierarchiáját, értékrendjét eltorzítják.

Az egyik legelterjedtebb tévedés az, hogy kihagyják az életmód fogalmából az ember *munkatevékenységével* kapcsolatos rétegeket. Még lexikonok, enciklopédiák sem mentesek ettől, s a kutatók tekintélyes csoportjainak felfogása tükröződik abban a meghatározásban is, amely szerint „Az életmód a társadalomtudomány terminusa, az *emberi lét nem termelő szféráját* tükrözi, amely szféra közvetlenül összefügg az anyagi és kulturális szükségletek, az étkezéssel, ruházattal, lakással, a kommunális szolgáltatásokkal, gyógykezeléssel, egészségvédelemmel, a pihenéssel, szórakozással stb. kapcsolatos szükségletek kielégítésével. Az életmód síkján kialakulnak bizonyos magatartásszabályok, ízlések stb., amelyek folyton változnak, elsősorban a történelmi fejlődés, a termelési mód változásai következtében. A termelési mód mellett a társadalmi helyzet, az osztályhelyzet, a kultúra, a vallás rányomja sajátos jegyeit az életmódra.”¹⁴

Az ilyen életmód-felfogást joggal marasztalja el könyvében Szántó Miklós, amiért figyelmen kívül hagyja a munka életmód-szerepét. Ezt bírálja Szinyicinnél is, aki még szűkebben értelmezi az életmódot: ez nála a gazdasági, politikai, kulturális tevékenységek mellett, ill. után, egy negyedik szférát képez, a mindennapi élet színterét: „Az életmód az emberek mindennapi életének színtere vagy rendje, amely a termelési és társadalmi tevékenység szféráján kívül található, s amelyet a különböző anyagi és kulturális szükségletek kielégítésének módja és formái közvetlenül meghatároznak.”¹⁵

Az életmód komplex rendszerének megközelítése során figyelembe kell venni, hogy az ember tevékenységei közt meghatározó jelentőségű munkatevékenysége. Ennek megfelelően az *életmódot elsődlegesen a munkával jellemezhetjük*, s nem úgy, hogy éppen a munkatevékenységet hagyjuk ki belőle, hogy az életmód fogalmát a magánéletre, a termelésen kívüli, sőt: a politikán, kultúrán is kívül eső magánéletre korlátozzuk. *A munka az életmód alapvető rétege, a munkatevékenység alapozza meg az életmód minden további rétegét, ez a tevékenység-hierarchia alapja.*

A közvéleményben elterjedt az életmódnak egy olyan redukált értelmezése, amely *életmódon* lényegében az emberek *szabadidő-tevékenységeit* érti. Igaz, hogy a szabadidő-tevékenységek mindig is jelentős rétegét képezték az életmódnak, s szükséges az életmód szabadidő-oldalának vizsgálata, ennek az életmód

¹⁴ „Filozofszkaja Enciklopedija”, Moszkva 1960, 206.

¹⁵ Idézi Szántó Miklós: „Életmód, művelődés, szabad idő”, Akadémiai Kiadó, Budapest 1967, 17.

fogalmába való belefoglalása. Azt is tudjuk, hogy a munkaidő-csökkentés nyomán nálunk napirendre kerültek a szabad idő tartalmas felhasználásának kérdései, amelyek az életmódnak jellegzetes problémái. De amennyire fontos a szabadidő-tevékenységek értékelése, legalább annyira fontos feladat, hogy jelentőségének megfelelően mérjük és elhelyezzük az életmódba foglalt tevékenységek rendszerében, ebben a vonatkozásban hiba az életmódot a szabadidő-tevékenységek szűkebb területére redukálni és az életmód egészen belül szembeállítani a szabadidő-tevékenységeket az alapvető életmód-réteggel, a munkával, felborítani a tevékenységrendszer hierarchiáját, a szabad időben valamiféle kompenzációs eszközt látni, ami — szemben a munkával — arra lenne hivatva, hogy az ember alkotás iránti igényeit kielégítse.

A korszerű marxista életmód-koncepció *Marx szabadidő-felfogására*¹⁶ épül, ami *nem engedi a munka és szabad idő merev szembeállítását*. Marx éppen a *munka és szabad idő egységét* hangsúlyozza, s ebben az egységben tárja fel az életmód jellegzetes jegyét. S ha az elmúlt időkben a szabad szombatok szabadidő-hatásainak feltárása volt sürgős a szocialista életmód fejlesztése szempontjából, akkor a fejlett szocialista társadalom építésének mai szakaszában a társadalmi szükségletek elsősorban a munka életmód-szerepének feltárását igényelik. A munka és a munkához való viszonynak a szocialista életmódot formáló szerepét kell a tudományos kutatásnak feltárnia, figyelembe véve a szocialista életmód szerkezetét, rétegeinek egész rendszerét.

Az életmód totalitás-jellegét mindenekelőtt a munkatevékenység mint elsődleges életmód-formáló, meghatározó erő alapozza meg. A munkatevékenység átsugárzik a tevékenységek minden más rétegére. A munka jellege és az ember viszonya munkájához rányomja bélyegét egész életvitelére: *a munka alkotó jellege s a munkához való alkotó szocialista viszony* a forrása az alkotó természetű értelmes, szocialista életmód megvalósításának.

A munka életmód-szerepének megítélésében, az ontológiai, gnoszeológiai elemzések mellett a *szükségletelméleti* vizsgálódások igen jelentősek lehetnek. A munka szükségletének az elméleti kidolgozása, s ennek elhelyezése a szükségletek rendszerében, a munka elsőrendű életszükségletté válása folyamatának tisztázása, a munka kényszerétől, mint külső-társadalmi kényszertől, annak belső szükségletté válásáig vezető utak és eszközök elemzése megbízható filozófiai alapokat nyújthat az életmód fogalmának szükségletelméleti vonatkozásában.¹⁷

Az alkotó jellegűvé váló *munka* és ami ennek alapján jön létre: a munkához való szocialista viszony, *a szocialista életmód alapvető rétegét* jelenti. Erre épül *második réteggént* az emberek szabadidő-tevékenysége, *a szabad idő alkotó, tartalmas felhasználása*, ami kiegészíti és nem helyettesíti a munkában megtestesülő és semmi mással nem pótolható alkotó tevékenységet. Ez nem kompenzációja a munkának: a munka és szabadidő-tevékenység szerves egységet képez.

A legtömegesebb, legáltalánosabb formája az alkotásnak egyre inkább a munkában testesül meg: ez az ember alkotás iránti szükséglete kielégítésének

¹⁶ Vö. A szabadidő koncepciója Marxnál. Budapest, 1974. TIT 36. o. Fukász György: A szabadidő marxista fogalmának néhány általános elméleti-módszertani problémája; „Magyar Filozófiai Szemle”, 1974/4—5.

¹⁷ Vö. Fukász György: „Az ember és a munka. A munka kényszerétől a munka szükségletéig”, Kossuth, Budapest 1972.; Fukász György: „Munka, technika, kultúra”, Magvető, Budapest 1972, 26—47.

legalapvetőbb rétege, ami kapcsolódik az ember tevékenységeinek rendszerében a munka, mint az ember differentia specificája meghatározó szerepéhez. Erre épül, s éppen az alkotás szükséglete által közvetített módon, másodlagosként, de az előzőkkel szorosan egységbeforrva — a szocializmus, majd a kommunizmus életmódjának keretei között még fokozottabban, kiteljesedettebb formában — a szabadidő-tevékenységek életmód-funkciója, életmód-formáló szerepe. Nem egymásmelletti, hanem kapcsolat, mégpedig hierarchikus kapcsolat jellemzi a munka és a szabad idő viszonyát, életmód-hatását. Ebben a kapcsolatban a viszony kölcsönkapcsolatot jelent, de a közösség keretei közt a meghatározó a munka rétege. Ebből sugárzik át az alkotói magatartás az ember tevékenységeinek minden további rétegébe is.

Ezek közül kiemelkedik jelentőségében az ember *interperszonális kapcsolataival* összefüggő tevékenységeinek rendszere. Az alkotó életmód kiterjed az ember kapcsolatainak alakítására is, s ez ugyancsak visszahat a munkában létrejövő emberi kapcsolatok alkotó jellege révén a munkára. A művelődés, a szórakozás területén megjelenő emberi kapcsolatok alkotó természete kihat a művelődés, a pihenés, a szórakozás jellegére is.

A szocializmus életmódjának vázlatos elemzése — mint láttuk — lehetőséget nyújt az életmód rétegződöttségének a bemutatására, valamint az életmódban megtestesülő tevékenység-csoportok különbségének és egységének az érzékeltetésére. *A szocializmus életmód-szerkezetének rétegződöttsége általában* is jelzi az életmód felépítettségének fő vonalát. *A kizsákmányoló társadalmak életmód-szerkezete* alapjaiban antagonisztikusan különbözik a szocializmus életmódjától. De az antagonisztikus társadalmi-gazdasági alakulatok keretei között sem lehet eltekinteni az életmód rétegei közti alapvető kapcsolatokról. Nemcsak szocialista viszonyok közt jelenti a munka az életmód meghatározó rétegét: *minden emberi létezés és a létezésben megtestesülő életmód a munka, a munka adott típusa által determinált.*

Az életmód rétegzettség szempontjából fontos kérdés az életmód *objektív és szubjektív oldalának* a megkülönböztetése. Bármilyen felfogásban közelítsük is meg az életmódot — akár mint tevékenységek rendszerét, mint a szükségletek és azok kielégítésének rendjét, akár mint a tevékenységek hogyanját, akár szűken és egyoldalúan mint a munkán kívüli életet, akár szélesen mint az egész életet —, minden megközelítésben ott találjuk az életmód *elsődleges objektív oldalát*. Ez minden materialista megközelítés szükségszerű kiindulópontja, és ebben a különböző marxista igényű felfogások között nincs vita. Annál inkább az objektív oldalhoz kapcsolódó *szubjektív oldal helye, szerepe, funkciója* megítélésében. Egyáltalán nem mellékes, hogyan tudatosulnak a szubjektumban az objektív viszonyok (a társadalmi-termelési viszonyok szükségszerűségei, a társadalmi struktúra objektív építménye stb.), hiszen éppen a tudati rétegen, mint közvetítő közegen átszűrődve jelentkezik determináló hatásuk az életmódra. A *szubjektum szerepe* az életmód szempontjából másodlagos, de nem másodrendű. Jelentősége a fejlett szocialista társadalom építésének viszonyai között egyre növekszik. Törvényszerűség, hogy a szocialista társadalmi viszonyok felfokozzák a szubjektum szerepét, jelentőségét. A szocialista életmód lényeges vonása a szubjektum tudatossága, ami összekapcsolódik a magas fokú szervezettséggel — de természetesen az új típusú objektív társadalmi viszonyok függvényében. Ily módon ez a rétegzettség, s a rétegek kapcsolata az életmód vizsgálatának alapvető filozófiai-metodológiai kérdése. (További kutatási feladat annak tisztázása, milyen mechanizmus

vezet el az objektív alapoktól a szubjektumig? A „hogyan” megragadása a nagy kérdés.)

Az életmód rétegzettségének egy további oldala az, amit jobb híján „léte körének” neveznénk. Itt arról a lényegbe vágó kérdésről van szó, hogy milyen körben létezik az életmód, kikre hat, kikre terjed ki a fogalom érvényességi köre?

Az életmód a közkeletű kifejezés szerint is mindenekelőtt az egyes ember életének a kérdése. Mindenekelőtt az egyén életmódjaként létezik. Sok félreértés keletkezik azonban ebből. Azt, hogy az életmód az egyes ember életformájában él, sokszor úgy értelmezik, hogy az életmód körét leszűkítik az *egyes emberek* életmód-problémáira, s nem veszik kellőképpen figyelembe az egyén életmódjának formálását megalapozó szélesebb szinteket. Az életmód ilyesfajta privatizálása megfeleldez a társadalmi viszonyok elsődlegességéről. Az egyes emberek életmód-tendenciáiban ugyanis nem csupán az egyén életének a maguk közvetlenségében véletlenszerű, mellékes tényezői játszanak szerepet. Természetesen ezek is belejátszanak — ide értve az egyén pszichikai adottságait, jellemét, tehetségét stb. —, de ezen faktorok hatása csak egy szélesebb keretbe beágyazva értelmezhető. Ezt a keretet pedig a társadalmi viszonyok rendszerébe foglalt életmód-tényezők adják meg: a *társadalom* életmódja. Igaz, a társadalom életmódja nem önmagában létezik, az egyes embereken kívül, hanem éppen az egyének életmódja integrálódik a társadalom életmódjába. Az ezekben rejlő közös, szükségszerű, általános tendenciák fogalmazhatók egybe a társadalom életmódja fogalmába. De a társadalom életmódja ugyanakkor megszabja az egyes emberek életmód-tendenciáit, ezek lehetőségeit, kereteit is. A társadalom lényegéből fakadó alapvető életmód-tendenciák — amelyek kifejezik az adott társadalmi-gazdasági alakulat törvényszerűségeit, azok hatását az életmód minden területére — megszabják azt a keretet, amelyben az egyén életmód-törekvései mozoghatnak, és amely kereteken kívülre az egyes ember nem léphet.

A társadalom életmódja a legátfogóbb kategóriaként tartalmazza az egyén életmód-törekvéseinek a társadalmi viszony által determinált alapvonásait. Ugyanakkor a társadalom és az egyén két pólusa között az életmód köztes szintjei is kijegecesednek. Olyan rétegekként, amelyek az emberek nagyobb, illetve kisebb csoportjainak keretei között léteznek.

Az életmód létezésének, működésének szintje tekintetében alapvető jelentőségűek az életmód *osztály szintű* alakzatai. A társadalom keretei között konkrétan ragadható meg az életmód jellege, tartalma a társadalomban létező osztályok megközelítésében. Minden társadalomban jellegzetes eltérések adódnak az egyes osztályok szerint. Lényegbevágó az eltérés a kapitalizmus viszonyai között a burzsoázia, valamint a proletariátus életmódja között. A munkáséletmód magán viseli a munkásosztály létének jellegzetes jegyeit, ezek következményeit, a kapitalizmussal való szembenállását, és mindazt, ami a munkásosztály osztályharca során létrejön, s befolyással van a munkások életére. Így a munkásszolidaritás, a szocialista hazafiság, a proletár nemzetköziség jellegzetes vonásai a munkáséletmódnak, már a kapitalizmus viszonyai között is. Ugyanakkor a burzsoá életmódra rányomják bélyegüket a tőkés termelési viszonyok, a többi közt az, hogy a kapitalizmus viszonyai között minden a pénz- és áruviszonyok prizmáján törik meg.

A szocialista életmód viszonyai között, a szocialista forradalom nyomán átalakult munkáséletmód kiemelkedő jelentőségűvé válik. A szocialista életmód

fejlődésében, általánossá tételében vezető szerepet játszanak a munkáséletmód normái, követelményei, illetve a munkáséletmód gyakorlati megvalósulásának tanulságai. Ez közvetlen következménye a munkásosztály sajátos társadalmi helyzetének, az ezzel összefüggő történelmi hivatásának, az osztály nélküli társadalomra való áttérésben játszott szerepének.

A társadalom életmódjának operacionalizálása elképzelhetetlen a társadalom alapvető nagy csoportjai, az osztályok életmód-törekvéseinek tisztázása nélkül. Emellett azonban figyelembe kell venni az osztályéletmód keretei között a társadalom egyes *rétegei* szintjén érvényesülő életmód-törekvéseket is. A társadalmi tagozódás keretei között nemcsak az osztályok, hanem az egyes rétegek is sajátos képleteket produkálnak. És itt nemcsak az átfogó jellegű társadalmi rétegek (pl. az értelmiség) életmódjának specifikumairól van szó, hanem a kiscsoportok életmód-törekvéseinek a sokféleségéről is (a formális és informális csoportok, a családok, munkahelyi közösségek stb. nagyon eltérő törekvéseiről is). Az életmód konkrét alakulásában figyelembe kell venni a kiscsoportok szintjén jelentkező életmód-igényeket és lehetőségeket, hiszen ezek adják közvetlenül a legnagyobb hatású kereteket az egyes emberek életmódjának gyakorlati megvalósulásához.

Ily módon táru fel a *társadalom-osztály-réteg(kiscsoport)-egyén* négyes építménye az életmód szintereként. Ezen szintek dialektikus kapcsolatai, a köztük levő kölcsönviszonyok szabják meg az életmód konkrét létét, hatását. És az életmód fogalmának kialakításában ennek minden bizonnyal tükröződnie kell.

AZ ÉLETMÓD DINAMIKÁJA

Az életmód kutatásának fontos feladata az életmódra jellemző *dinamikának* a feltárása. Nem közömbös ugyanis, hogy az életmódot milyen vonatkozásban kívánja a kutatás megragadni. Megelégszik-e egy pusztán statikus *keresztmetsz-vétellel*, álló-, ill. pillanatképet produkálva az életmódról — vagy pedig azt mozgásban próbálja ábrázolni, kutatva az életmód elmozdulásait, ezek törvényszerű tendenciáit, feltárva az életmód-változásokban szerepet játszó erőket. Végsőkéig leegyszerűsítve, e kérdések mögött a dialektika-metafizika metodológiai dichotómiája jelenik meg, s ezen a szinten a megoldás, a válasz irányja nem lehet kétséges. Minden marxista alapokon nyugvó életmód-kutatás természetesen a dialektika metodológiai elveit vallja magáénak. De kérdés, mennyire képes ezeket meg is valósítani. Itt már megoszlanak a sorok, s kitűnik, hogy a kutatók egy része nem vállalja a dinamika feltárását, és megáll egy statikus életmódszerkezetnél. Ez többnyire nem a szándékokon múlik, hanem a kényelmességre vagy az eszközök hiányának a következménye. Ez mégsem menti a megoldás gyengeségét: az életmód-kutatásokban nem szabad megelégedni a felszínességre csábító egyszerű „helyzetjelentésekkel”, amelyek nem mutatják meg a honnan hová tendenciáit, s eltakarják az életmód legizgalmasabb problémáit, s az ezek elemzése alapján megfogalmazható feladatokat is: mit kell tenni az életmód szférájában folyó osztályharcban a szocialista életmód felülkerekedéséért és a burzsoá-kispolgári életmód-törekvések leküzdéséért? Erre a magasabb szintre csakis az életmód-változások elemzése alapján lehet eljutni, kutatni kell az életmód dinamikáját és a benne feszülő ellentmondások feloldásának tendenciáit.

A statikus szemléletmód félrevezető lehet, eltakarhatja s eltorzíthatja a helyes orientációt. Olyan látszatot kelthet, mintha az életmód vizsgálata során elégséges lenne egy állapotnak az ismerete a megfelelő áttekintéshez. A tévedések ellen csakis a dinamika feltárásával lehet védekezni. Gyakran hangoztatják az életmód dinamikájának elismerését gyengítő érvet: az életmód a maga összetettségében rendkívül *stabil* képződmény, amelynek változásait csakis viszonylag hosszabb időközökben lehet megragadni. Ez a stabilitás összefügg azzal az ismert ténnyel is, hogy a társadalmi létviszonyok szférájában bekövetkező elmozdulások megelőzik a tudati szférák mozgásait, és ezekhez képest még további eltolódás mutatkozik a pszichikai, érzelmi rétegekben, s ezeknek a tevékenységben, magatartásban való materializálódásában. Az életmód mindezzel összefüggésben valóban nehezen mozdul el, változásaiban elmarad a társadalom létviszonyainak mozgásától. Látszólag az életmód szerfelett stabil, csaknem megkövült, s a benne megtestesülő szokások, életformák rendkívül konzervatív jellegűeknek tűnnek.

Mindenesetre ez a stabilitás figyelemre méltó, hiszen ennek ismeretében lehet az életmód valóságos folyamataival számolni, konfliktusait értékükön mérni, feltárni az életmód alapvető tendenciáit és ennek jegyében aktívan beavatkozni mozgásába. Mármost beavatkozni viszont azért lehetséges, mert ez a jellegzetes stabilitás nem indukál valamiféle végzetszerű, megmáshatatlant életmód-szituációt, ami kimozdíthatatlanul ellenállna minden hatásnak. A stabilitással egy meghatározott mozgás jár együtt, az életmód struktúrái (ill. ezek alapvető rétegei, legfőbb társadalmi indikátorai) elmozdíthatók, s ezek a mozgások változást hoznak létre az életmód további rétegeiben is, az emberek szokásainak az átalakulását is előidézik (igaz, fáziseltolódással, hiszen a szokások változása nem mechanikusan jár együtt az anyagi létfeltételek és az ezekhez kötött életvitel megváltozásával). A XI. kongresszus határozatai éppen ennek az aktív beavatkozásnak a stratégiáját tervezték meg.

A stabilitás tulajdonképpen az életmód változásának sajátosságát jelzi, azt, hogy az életmód lassan változik. A „lassan változó” nem azonos a mozgatlansággal: a stabilitásnál talán pontosabb ezt a lassan változást kiemelni. Ez a stabilitás megszabja az életmód dinamikája feltárásának a lehetőségeit s korlátait is, világosan jelzi a változásokkal szembeni „tehetetlenségi nyomaték” létét. Amikor az elmozdulásokat igyekszünk nyomon követni, keressük az ezt segítő tényezőket (valamint az akadályozó, gátló mozzanatokot is!). Az életmód dinamikája éppen a lassan, viszonylag nehézkesen átalakuló vonások felszínén húzódó rétege alatt található. Ezért alapvető jelentősége van annak, hogy a felszíni rétegek mögül felszínre hozzuk az életmód valóságos dinamikáját, mozgásának, elmozdulásainak, átalakulásainak a tendenciáit.

AZ ÉLETMÓD, A SZOCIALISTA ÉLETMÓD TÖRVÉNYSZERŰSÉGEIRŐL

Jelentős kutatási probléma az életmód reprodukciójában és átalakulásában ható *törvényszerűségeknek* a feltárása. Ebben természetesen valamennyi életmód-kutatással foglalkozó tudomány érdekelt. A néprajztudomány feladata pl. a táplálkozási szokások alakulásában rejlő törvényszerűségeket feltárni. A népesedési tendenciák elemzését a demográfusok végzik. A filozófiai szintézis a részterületek egybeintegrálását végzi el, a többi tudomány kutatási anyagá-

ból kiszűrni az életmód mozgásában rejtőző átfogó tendenciákat. Feladata éppen ebben van: megkeresni a közöset, az általánosot, a szükségszerűen, ismétlődően kimutatható alapvonásokat, hogy ezek összefoglalása alapján az életmód alapvető törvényszerűségeire következtethessen. Az egyszerű deskripciót meghaladó elemzés adhat tartós, hosszabb távon is felhasználható alapokat az életmód-tervezés számára.

Az életmód törvényszerűségeinek tisztázása a fejlett szocialista társadalom felépítésének viszonyai között önálló kutatási iránya a szocialista életmód feltárásának. Ezt nem pótolhatja a szocializmus általános törvényeinek az ismerete és ezek ismételtetése. Az életmód újratermelődésének és fejlődésének törvényszerűségeit a kutatások mai fokán csak egyes vonásaiban képes előlegezni a tudomány. Ezen belül a filozófiai kutatás további fáziseltolódást mutat, hiszen csupán követheti az életmódot vizsgáló többi tudományt, azok eredményeire támaszkodik. Ugyanakkor azonban a filozófiának megvan a lehetősége — és ez kötelessége is —, hogy átfogó munkahipotézisek alkotásával segítségére legyen a többi tudománynak a törvényszerűségek feltárásában.

Milyen *alapvonásaiban* fogalmazhatjuk meg az életmód *törvényszerűségeit*?

E szabályszerűségek megragadásában — úgy tűnik — jelentős kiindulópontot képviselnek azok az alapvető rendező elvek, amelyekhez az életmód *fogalmának* jellemzése során jutottunk. Mindenekelőtt az életmód *komplex-totalitás*-jellegét és *osztály-determináltságot* kell figyelembe venni. Továbbá — mint az életmód *jellemző jegyeinél* már megállapíthattuk — nagyfokú *stabilitását* emelhetjük ki, elmozdulásának lassúságát, s ennek *elmaradását* a társadalmi fejlődés egész folyamata mögött. Könnyen megállapítható, hogy az életmód átalakulása csupán bizonyos *ütemeltolódással* követi a társadalom makroviszonyainak a fejlődését. Az életmód statikus jellegűen ellenáll a történeti fejlődés dinamizmusának, s ebben a fázislemaradásban nagy szerepet játszanak a benne helyet foglaló tudati mozzanatok (a tudat elmaradásának tendenciája itt is jellegzetesen kirajzolódik). Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az életmódot egy sajátos belső ellentmondás jellemzi: a tudat- és szokásrendszer *stabilitása* és ugyanakkor a társadalmi viszonyok változásának hatására jelentkező *dinamikus* természete között feszülő *ellentmondás*.

Ugyancsak jellegzetes vonás az életmód nagyfokú diffúzitása is. Az integráltság hiánya — mint láttuk — együtt jár a diffúzitással, az életmód szétszóródottságával. A dezintegrált állapot, az életmód egyes elemeinek szervesetlen egymásmellettségét kifejező konglomerátum-jelleg az életmód fejlődésének kezdeti szakaszait jellemzi elsősorban. Rendkívül fontos feladat ennek a diffúzitásnak a feloldása, az életmód-tendenciákat egységbeintegráló tendenciáknak a feltárása, ill. mozgósítása a szocialista életmód kibontakoztatása érdekében.

A diffúz jellegben kifejeződő *heterogenitással* látszólag ellentétes, valójában szoros kölcsönviszonyban levő vonása az életmódnak a viszonylagos *homogenitása*. Az életmód kereteit viszonylag kisszámú, nagyobb időszektorokat átfogó tevékenységcsoportok töltik ki, s ennek következtében jelenik meg egyhangúsága.¹⁸ Ez arra utal, hogy az életmód-szerkezetek viszonylag szűk bázison épülnek fel, kevés tevékenységfajta nagyobb csoportjaiból. Nagyon világosan példázza ezt a homogenitást a tömegkommunikációs eszközök elterjedésének következtében kialakult helyzet: a tv, a rádió, a sajtó információ-áradata az emberek jelentős részénél leköti úgyszólván minden szabad idejüket. Ezen

¹⁸ Vö. Szántó Miklós, i. m. 48:

belül is a tv-nézés dominál, s ez jellegzetesen rányomja bélyegét az emberek életmódjára.

Az életmód törvényszerűségei között különösen figyelemre méltó mozgásának, fejlődésének jellegzetesen hullámzó ritmusa. Ennek a hullámvásznak, a hullámvás forrásainak feltárása érthetőbbé teszi az életmód *társadalmi determinációjának* mechanizmusát. Világossá válik, hogy a társadalmi viszonyok alapvető szerepe mellett az életmód konkrét determinációjában a motiváló tényezők egész sora vesz részt, amelyek az *életmód viszonylagos önállóságát, relatív önfejlődését* eredményezik. Ez utóbbi tendencia egyik fontos oldala az *életmód egyenlőtlen fejlődésének törvényszerűsége*.

Az életmód fejlődésében — ideértve a szocialista életmód keletkezésének, fejlődésének folyamatait is — megfigyelhető az a hullámvonal, amely az egyenlőtlen fejlődés jellegzetes rajzát produkálja. Több szinten, az életmód különféle rétegeiben, elemeiben is kirajzolódik ez a hullámzó tendencia. Az életmód mozgásában a végső soron determináló társadalmi viszonyok hatásához képest deformálódások figyelhetők meg. Az életmód ritmusában *egyenetlenségek* érzékelhetők, részint *előreszaladások*, részint pedig még az általános mozgáshoz képest is feltűnő *elmaradások* tarkítják az életmód fejlődésének útját.

Az életmód egyenlőtlen fejlődése törvényszerűségének két szintjét különböztethetjük meg:

a) Az egyenlőtlen fejlődés az *életmód egészét* tekintve érvényesül, s jellegzetes ritmusváltásaival hat az egész életmód alakulására. Az életmód a maga egészében is előreszaladhat, illetőleg lemaradhat, konkrét társadalmi befolyások, hatások eredményeképpen, az indokolt, várható s az alapvető társadalmi viszonyok által determinált fejlődési úthoz képest. A termelési viszonyok életmód-formáló hatása nem érvényesül direkt módon, nagy szerepet játszanak itt a közvetítések, áttételek, s ez egyenetlenségeket idézhet elő az életmód fejlődési útjában.

b) Az egyenlőtlen fejlődés jelentkezésének másik szintje az életmód építményén belül, az *életmód egyes rétegei közötti viszonyban* található meg. Az egyes rétegek között meglepő eltérések mutatkoznak, amelyek nem következnek direkt módon a végső soron meghatározó, determináló társadalmi-termelési viszonyok jellegéből.

Az életmód fogalmának értelmezésénél tisztáztuk az életmód alapvető szerkezeti rendszerét, sok rétegből való felépítettségét. Már maga ez a sokrétűség is eleve azt indikálja, hogy a különböző rétegek nem állnak feltétlenül szinkronban. Sőt: az életmódba foglalt egyes rétegek között eleve eltérések adódhatnak, egyes rétegek gyorsabb fejlődésével nem feltétlenül tart lépést más rétegek mozgása. *Egyes rétegek inkább előtérbe kerülnek, mások háttérbe szorulnak*, homályban maradnak. Ez önmagában is egyenetlenségeket szül. De az egyenlőtlen fejlődés nemcsak az egyes életmód-rétegek között, hanem ezeken belül is tapasztalható, ezek elemei között is adódhatnak eltérések.

Az életmód fejlődésének *egyenetlenségeit*, az egyenlőtlen fejlődés félreérthetetlen jegyeit megfigyelhetjük az elmúlt időszakban abban, ahogyan a hazai életmód-struktúrán belül jelentőségéhez képest messze magasabb helyre sorolták, előtérbe állították az életmódnak a szabadidő-rétegét. A kutatások is elsősorban a szabadidő-szokások alakulásának feltárására irányultak,¹⁹ s emő-

¹⁹ Lásd saját kutatásainkat, amelyekről a „Magyar Filozófiai Szemlé”-ben (1974/4—5),

gött háttérbe szorultak a szocialista életmód fejlődése szempontjából kiemelkedő fontosságú más rétegek; mindenekelőtt a munka életmód-szerepe maradt homályban s esett ki a figyelem középpontjából. (Ezt a torzulást, az egyenlőtlen fejlődés jellegzetes tüneteit nem csupán a kutatók érdeklődése torzulásának kell betudni. Mindenekelőtt magának a fejlődésnek az objektív rajza állította előtérbe a szabad idő problémáit, a szabad szombatok bevezetése nyomán, amit a IX. kongresszus határozott el.) Az egyenlőtlen fejlődés ténye tagadhatatlan. Nyilvánvaló inkonzisztencia mutatkozik az életmódon belül a *munkaidő—szabadidő*, az *interszociális kapcsolatok*, a *társadalmi aktivitás életmód-rétegei között*, elsősorban a szabadidő-réteg túlzott hangsúlya következtében. Ugyancsak jelentős eltolódást figyelhetünk meg más vonatkozásban is: az egyenlőtlen fejlődés jelentkezik abban az inkonzisztenciában is, amely a társadalmi-munkahelyi, valamint az egyéni-otthoni-családi környezet életmód-viszonyai között tapasztalható. Meg nem felelés és egyenetlenség mutatkozik a társadalom, ill. az osztály életmódja és az egyes ember, az egyén életmódja között is.

Mindennek következtében gyümölcsöző törekvésnek ígérkezik az életmód-politika terén az életmód egyenlőtlen fejlődése törvényének a feltárása, s erre a törvényszerűsége, ennek alkalmazására kell építeni a konkrét tervezés során is. Különösen fontosnak tűnik arra az inkonzisztenciára figyelmet fordítani, amely az életmód objektív réteg-adottságai és a szubjektum tudatának érettsége, a viszonyok felismerése között mutatkozik. E törvényszerűség alkalmazása során meg kell keresni az inkonzisztencia konkrét okait, fel kell tárnunk azokat a feltételeket, amelyeknek a megvalósítása szükséges az ellentmondások megoldásához. Ez a szocialista életmód fejlesztésének is kulcskérdése: az egyenetlenségek, lemaradások felszámolása — ami a társadalom tudatos, aktív tevékenységét igényeli — a feltétele annak, hogy az új típusú életmód átfogóvá váljék. Ez természetesen nem szünteti meg a fejlődés egyenlőtlenességét, a régiek helyébe elkerülhetetlenül újabb egyenetlenségek lépnek.

Az életmód átfogó törvényszerűségének tekinthetjük — társadalmi meghatározottsága következményeképpen — *rétegspecifikusan differenciált voltát*. A társadalom-osztály-réteg-egyenlőség dialektikája keretei között vizsgált életmód már ezen az általános szinten is jelzi, hogy alapvető eltérések jelentkeznek a társadalom egyes csoportjai (rétegei stb.) vonalán. Törvényszerű tendencia ez a *differenciáltság*, amit az életmód felszínesen értelmezett látszat-homogenitásával szemben szükséges kiemelni.

Reménytelen vállalkozás lenne ezen törvényszerűség figyelmen kívül hagyásával valamiféle homogén életmód-modellt keresni: a szocialista életmód ilyesféle homogén modellje annyira általános lenne, hogy a konkrét tevékenység számára teljesen használhatatlanná válna. Nem véletlen, hogy az életmód differenciáltsága jegyében a szocialista életmód keretei között megkülönböztetett jelentőséget tulajdonított a XI. kongresszus határozata, valamint a Programnyilatkozat is a *munkáséletmódnak*, ami az egész szocialista életmód fejlődése szempontjából kulcsfontosságú réteget jelent.

ill. a „Szociológia” több számában adtunk számot. Hasonlóképpen számos publikációt jelentetett meg e témakörben Vitányi Iván, Szántó Miklós, Rudas János, Cseh-Szombathy László és mások. Jelzi a kutatások irányát, jellegét a „Szabadidő és művelődés” c. kötet (Budapest 1974. TIT), amely összefoglalja a hazai szabadidő-kutatások főbb eredményeit.

A munkáséletmód azonban maga sem tekinthető homogénnek, hiszen a munkáosztály rétegződése további specifikus különbségeket eredményez. A szociológiai és demográfiai rétegzettségnek megfelelően tovább kell különböztetni a munkáséletmódon belül is. Így pl. lényeges eltérések vannak a nemek szerint: más a munkásnők és férfiak életmódjának sok vonása. Eltérések mutatkoznak az életkori különbségek szerint is: az ifjűmunkások és a nyugdíjas munkások életmódja jellegzetes eltéréseket tartalmaz érthető módon. További eltéréseket keltő tényezők egész sorát kell figyelembe venni, a munkások képzettségét, beosztását, munkájuk jellegét, jövedelmi viszonyait, családi állapotát, lakáshelyzetét, települései viszonyait stb. Jellegzetes eltérések tapasztalhatók az egyes gazdasági ágazatokban, a különböző iparágakban foglalkoztatott munkások életmódjában. Mindezek a tényezők jellegzetes különbségeket hoznak létre az életmódban, ezért lehetetlen eltekinteni a differenciált megközelítésmódtól s valamiféle homogén életmód-értelmezést igényelni. Ezért kiindulópontunk az életmód alapvetően összetett természete, inhomogén jellege kell hogy legyen. Erre épül az életmód vizsgálatának keretei között az életmód-modellek differenciált értelmezésének, megközelítésének a szükséglete, a rétegspecifikus vizsgálat követelménye.

A SZOCIALISTA ÉLETMÓD KUTATÁSÁNAK ÉRTÉKELMÉLETI PROBLÉMÁI

Az életmód-elmélet, s különösen a szocialista életmód elméletének kidolgozásában igen fontos filozófiai kérdésként merülnek fel az életmódban megtestesülő értékproblémák. Az életmód vizsgálatában lényeges szerepet játszik annak elemzése, hogy a benne megtestesülő magatartási formákban milyen értékek realizálódnak? Az értékek tartalmának, jellegének, funkcióinak tisztázása mindig is fontos területe volt a filozófiai kutatásoknak. A filozófia története során is sokféle módon jelentkeztek azok az értékproblémák,²⁰ amelyek ma az életmód tisztázásával kapcsolatban játszanak nagy szerepet.

Az életmódban realizálódó értékek jellegének, tartalmának a tudományos vizsgálata alapján lehet az ember magatartását irányító *értékelésnek* a szerepét kutatni. Kulcsfontosságú kérdés, hogy az ember viselkedését milyen célok vezérlik, hogy az ember milyen értékek elérésére törekszik, s milyen eszközöket mozgósít az értékek elérése érdekében.

Az axiológiai kutatások lényegesen hozzájárulnak az életmód tudományos vizsgálatához, feltárják az érték-értékelés-tevékenység rendkívül bonyolult építményében rejlő összefüggéseket. A szocialista életmód tudományos analízise a mai viszonyok között különösen erőteljesen igényeli ezeket az érték-elméleti kutatásokat; az érték, értékviszonyok, értékelés problémája korántsem jelent valamiféle üres absztrakciót. A szocialista életmód kibontakozásának folyamata maga tartalmazza az alapvető kérdéseket, amelyekre a tudományos kutatásnak válaszolnia kell. A fejlődő, terjedő szocialista életmód — harcban a vele szembenálló törekvésekkel, életmód-hatásokkal, az osztályharc sajátos szektoraként — jellegzetesen realizálja a szocializmus sajátos értékhatásait. A szocializmus értékei és ezeknek hatásai (ideértve ezen értékeknek az értékelését, aminek eredményeképpen az emberek életvitelében orientáló hatásúvá

²⁰ Lásd ehhez: O. G. Drobnickij: „A szellemi értékek világa”, Budapest 1970, I. fejr. 37—72.

válnak és az emberek elérésükre törekszenek) *ütköznek* más értékhatásokkal. Olyanokkal, amelyek ellentétesek a szocializmus alapvető értékeivel, idegenek a szocialista fejlődés céljaitól, idegenek az egyes emberek szocialista jellegű egyedi céljaitól is. Az értékcollíziók jellegzetesen mutatják meg a fejlett szocialista társadalom építése körülményei között létező osztályharc sajátos formáit, megnyilvánulásait. Ez az összefüggés arra figyelmeztet, hogy a szocializmus értékeinek az érvényesülése igen lényeges kérdés, amelyet gondosan kell elemezni. A szocialista értékrend megvalósításáért harcolni kell a szocialista tudatformálás eszközeivel, a szocialista ember sokoldalú személyisége kibontakoztatásával is, a szükséges objektív feltételek megteremtése talaján. A szubjektum fejlesztését szinkronba kell hozni az objektív fejlődési folyamatokkal, az ezek által teremtett és sokszor az értéktorzulások miatt sem eléggé kiaknázott lehetőségekkel. Az objektum és szubjektum egységének megvalósításán kell dolgozni, ezzel segítve a szocialista életmód társadalmi méretekben való megteremtését. A társadalom gyorsabb, zavartalanabb fejlődésének hatékony emelője a megfelelő értékhatások érvényrejuttatása. Egyáltalán nem mellékes, hogy a ma embere miben látja az élet értelmét, célját, milyen törekvések jellemzik életét.

Az életmód tartalmának, rendszerének az elemzése fontos értékelméleti kérdésekhez is elvezeti a kutatót: hogyan helyezkednek el axiológiai szempontból az életmód különféle rétegei a társadalom értékshálóján? A munka és a szabad idő közötti viszony ebből a megközelítésből is figyelemre méltó tudományos kérdések egész sorát veti fel. Nevezetesen: a munka és a szabad idő értékvolta, ezen értékek egymáshoz való viszonya magának az életmódnak az értéktermészete szempontjából is alapvető kiindulópontokat jelenthet. Az értéktorzulások magyarázzák az életmód fogalmával kapcsolatos félreértéseket: a munka értéktermészetének, az emberi élet legalapvetőbb értékeként való létezésének nem-értése adhat alapot ahhoz, hogy a munkát kiiktassák az életmód fogalmából, s az életmódot más értékekre, mindenekelőtt a szabadidő-értékekre koncentrálják. Hasonlóképpen a munka érték-voltának el-, ill. fel nem ismerése adhat alapot egy olyan felfogáshoz is, amely értéket csak a fogyasztásban, a szerzésben, a jövedelemben, a pénzben lát. Ez utóbbi felfogás még a szabadidő értékvoltát is háttérbe szorítja és a jövedelem növelésében jelöli meg az élet értelmét, az emberi élet alapvető értékeit.

A szocialista életmód kialakításáért folyó tevékenység egyértelmű tisztázást követel az értékek síkján. Az életmód összetett, ellentmondásos, különböző típusok léteznek egymás mellett, egymással kölcsönhatásban, gyakran keveredve. Ezeket nem lehet mesterségesen izolálni egymástól. A szocialista jellegű életmód-törekvések és a szocializmustól idegen, vele szembenálló vagy „semlegesnek” mutakozó életmód-törekvések nem függetlenek egymástól. Nem is könnyű kibogozni, hogy meddig, milyen életmód-hatásokkal van dolgunk, s hol vannak azok a határok, amelyek már korlátozzák a szocialista életmód megvalósulását. Ezen a ponton ugrik ki az axiológiai megközelítés jelentősége, hiszen pontosan az életmód valóságának megítéléséhez van szükségünk ahhoz, hogy ezt a valóságot egybevevessük a szocialista életmód ideális modelljével, normáival. A normák és értékek világának a valósággal való szembesítése pedig csak akkor vezethet eredményre, ha ezek az értékek és normák tisztázottak, egyértelműek és kizárják a félreértéseket, a téves megítéléseket.

Ez a mozzanat egy kutatás-metodológiai kérdést is felvet: mi a helye a kutatási folyamatban az *értékek* és az ezekre alapuló *normák* tisztázásának, és

hogyan viszonyuljon ez az *életmód konkrét folyamatainak feltárásához*? Menynyire kerülhet az elemzés központjába az életmód axiológiai vizsgálata? Ez döntő jelentőségű lehet a kutatások stratégiájának a meghatározásában. Az *életmód értékelméleti megközelítésének előtérbeállítása az egyik lehetséges iránya az életmód-kutatásoknak*. A másik lehetséges és elterjedt kutatási stratégia éppen ellenkező módon jár el: az életmód kutatását az *empíria jegyében* tervezi, s az életmód valóságának feltárására törekedve tagadja vagy háttérbe szorítja az életmód értékelméleti oldalát.

Az általános összefüggések figyelembevétele segítheti ezeknek az egyoldalú álláspontoknak a meghaladását. Nem egymással szemben, hanem egymást támogatva kell alkalmazni az életmód kutatásában az empíria eszközeit és az életmód értékdolát. Az életmód valóságát, konkrét tényeit és adatait állítja a kutatások középpontjába az a szemlélet, amely a fennálló viszonyok, a Sein oldaláról közelíti meg a problémákat. Ezt a fajta kutatási módszert semmi más nem pótolhatja, hiszen az életmód fogalmából nem lehet feltárni az életmód konkrét problémáit, azok megoldásának feltételeit, eszközeit. Ezt a kutatási stratégiát előnyösen alkalmazhatják a tudományok egyes csoportjai. Mindenekelőtt a szociológia, a történettudomány, a néprajztudomány rendelkezik megfelelő eszközökkel az életmód valóságának ilyen feltárásához. De ez sem történhet az axiológiai kutatások helyett, ill. azokkal szemben; a konkrét, faktuális kutatás nem végezhető el az értékek és rájuk épülő értékelések, az értékorientációs hatások figyelembevétele nélkül. E két megközelítési mód egybekapcsolása annál is fontosabb, mivel az életmód kutatóknak végül is az a céljuk, hogy megalapozott kiindulópontokat nyújtsanak az életmód fejlődése számára szükséges objektív és szubjektív feltételek megteremtéséhez. Ezekben a kutatásokban egybekapcsolódik a Sollen, a normativitás, az értékrend feltárása a fennálló valóságnak, a Sein-nek az empirikus szintű feltárásával.

Az életmód-elméletnek ily módon szerves része, s éppen a filozófiai kutatómunka által elérhető fontos rétege az életmód axiológiai kutatása, a benne munkálkodó értékorientációk differenciált elemzése. Az értékek feltárása, felszínre hozása lehetővé teszi az értékek tudatosulását, ill. eljáratását. De az értékek szubjektívalódási folyamatának az alapját természetesen nem a tudatosítás, hanem az *érték elsődlegesen objektív oldala* jelenti. Csakis ennek az objektív rétegnek a járulékaként bontakozhat ki a szubjektív oldal, másodlagosként. Külön elemzést igényel a közvetítések, az átvezetők szerepe az objektum—szubjektum között. Az értékek objektív rendszere ennek az összefüggésnek a feltárása alapján rajzolható meg, ebbe az értékrendszerbe kell beilleszteni az életmód különféle elemeit, ezek értéktartalmát. Sokrétű értékhálózat tárul fel az axiológiai elemzés nyomán, ami orientációs alapokat nyújt az életmód rétegei egymás közti összefüggéseinek megragadásához is. Az értékelméleti elemzések ugyanakkor természetesen az objektív társadalmi determinánsok értékmeghatározó szerepéből indulnak ki, mindenekelőtt a társadalmi-termelési viszonyok által determinált értéktartalmakat kell felszínre hozniok. (Az értékszerkezet, az értékek konkrét hierarchiája természetesen mindig is a konkrét társadalmi viszonyok függvényeként vizsgálendő. Ezen a ponton is nyilvánvalóvá válik, hogy az értékek tartalma nem tekinthető abszolútnak, az értékek a társadalmi viszonyok hatása alatt keltkeznek, fejlődnek, átalakulnak, s veszten el érvényüket. A szocialista életmód értéktartalmaként mindenekelőtt a szocialista társadalmi-termelési viszonyok által indikált értékek jelen-

nek meg, amelyek elvileg különböznek, ellentétesek — a relatív kontinuitás mellett is — a kizsákmányoló társadalmak életmódjában megtestesült érték-tartalmakkal.)

Az érték objektív tartalmára épülő életmód az értékelés hatáskörébe is kerül. Ebben a fázisban már az objektív tartalmak szubjektiválódásának folyamata megy végbe. Márpedig a szubjektumban való áttételeződés mindig is magába foglalja azt a lehetőséget, hogy az érték objektív tartalma eltorzuljon. Az áttételeződés a szubjektum érettségétől függően az értékelés folyamatában elváltozásokat eredményezhet, s ezt figyelembe kell venni az értékelméleti vizsgálódások során, az értékviszonyok meghatározásakor.

Az életmód, s ezen belül a szocialista életmód problémái tisztázásának és megoldásának nagyhatású segítője a filozófiai-axiológiai kutatás. Ennek elmaradása súlyos károkat okozhat, eltorzíthatja az életmód minden további problémájának a feltárását, megfejtését. A szocialista értékrend eltorzulása súlyos gondokat okozhat, így pl. a technicista szemlélet hatása téves érték-megítélést eredményez, és ez kihat az életmód formálódására is. A helyes megoldás természetesen nem valamiféle értékparancs kialakítása, hanem olyan értékválasztás lehetőségének a megteremtése, amely a választható értékek rangsorával orientálni képes a megfelelő megoldások kiválasztására.

GONDOLATOK A SZOCIALISTA ÉLETMÓDRÓL

SZÁNTÓ MIKLÓS

A szocialista életmód, ha a fogalmat helyesen értelmezzük, a fejlett szocializmus emberének életvitelét jelenti. Nem egy sosem volt, csak elképzelt utópisztikus ábránd, nem valamiféle nem evilági eszmény evilági megvalósítása. Mindenképpen történelmi kategória. Ez a megállapítás legalábbis két dolgot jelent:

1. Figyelembe kell vennünk a megtett történelmi utat. Ebben az értelemben a szocialista életmód eddigi legújabb történelmünk terméke és eredménye, az eddig elért eredmények folytatása, amely magában „megőrizve-megszünteti” az eddig volt egyoldalú — tegyük hozzá, szükségképpen egyoldalú — értékmegvalósulásokat.

Amikor azt mondjuk, hogy a folyamatosság—megszakítottság egysége és ellentmondásai jellemzik a szocialista életmód történelmi kialakulását, hangsúlyozzuk azt is, hogy a szocialista értékrend általánossá válása a társadalomban minőségileg új, magasabb lépcsőfokot jelent. A társadalom élete azonban egyetlen új szakaszban sem kezdődik és folytatódik „tisztá lappal”. A múlt kíséri a jelent és a jövőt; a negatív tulajdonságok, a régi, elavult viszonyokhoz tapadó, azokat tükröző erkölcsi normák lassan elvesztik szabályozó erejüket, gyengülnek, visszahúzódnak, az új tapasztalatok fényében egyre inkább kiderül „ésszerűtlenségük”; a fejlett szocializmus szakasza is átmenet a kommunista formáció magasabb szintjéhez képest.

2. A szocialista életmódot nem készen kapjuk, hanem a tömegek alakítják ki, akik „szerzői és egyben szereplői saját történelmüknek”. A meghatározott körülmények közt tevékenykedő dolgozó emberek műve tehát a szocialista életmód. Akik megteremtik, miközben megváltoztatják önmagukat is.

Mindez nem kívülről jön, nem mannaként hull az égből. A forradalmi gyakorlat során az új felismerések pontosabban tükrözik, egyre jobban szolgálják az adott valóságot; beigazolódnak az új normák, gyakorlattá válnak, szokásokká szilárdulnak.

A szocialista életmód tehát a mostanáig felépített alapokon alakul ki a megfelelő feltételek esetén. A mi feladatunk megteremteni a szocialista életmód tömegessé válásának feltételrendszerét. Ezeket a feltételeket azonban nem alakíthatjuk ki tetszés szerint, a körülményektől teljesen függetlenül. Az eddigi fejlődési színvonal behatárolja a fejlesztési ütem megválasztásának lehetőségeit, az eszközök mennyiségét és minőségét. „Az emberek maguk csinálják történelmüket — mondja Marx —, persze nem a maguk választotta körülmények között.” Éppen a marxizmus tárta fel elsőnek az emberi cselekvés, annak külső és belső előfeltételei és megvalósulási lehetőségei között a kölcsönhatások törvényszerűségeit. A fejlett szocializmus megteremtése min-

den eddiginél nagyobb mértékű tudatosságot, tervezést, a szükséges feltételek, eszközök és lehetőségek számbavételét és megtervezését igényli. Ez a tudatosság azonban mindenekelőtt az élcsapat tudatossága és nem egyidőben és nem egyszerre a dolgozó tömegek minden rétege és minden emberének a tudatossága. Az emberek nagy része azt csinálja, amit körülményei engednek, azon céljait valósítja meg, amelyeket a társadalmi térben való mozgása közben szükségesnek lát és amelyeket lehetségesnek vél.

I. ÉLETMÓD ÉS TEVÉKENYSÉG

1970 október—novemberében az Országos Tervhivatal, a Belkereskedelmi és a Munkaügyi Minisztérium meghívása alapján egy szociológusokból álló munkacsoport e tanulmány szerzőjének irányításával megvizsgálta a kéthetenkénti szabad szombatok bevezetésének hatását a városokban lakó ipari keresők körében. A vizsgálati jelentést a Munkaerő és Életszínvonal Távlati Tervezési Bizottság megvitatta és jóváhagyta.

E vizsgálatunk során a mi munkacsoportunk a következő operacionális fogalmat használta:

Az életmód a lényeges, ismétlődő tevékenységek sajátos struktúrája, totalitása.

Ez a meghatározás azonban további finomításra szorul. Különböző emberek-nél egy-egy tevékenység jelenléte, időtartama azonos lehet, életmódjuk mégis egészen más. Gondoljunk csak a termelőtevékenységre, amely rendes munkanapokon nálunk nyolc óra. A kérdés az, hogy a termelőmunka során az ember mit csinál, milyen eszközzel dolgozik, milyen a termelőmunka terepe, milyen szellemi vagy fizikai erőfeszítéssel végzi, és milyen a munka során a fizikai és a szellemi tevékenység részaránya? Miért dolgozik az ember, milyen eredménnyel, és mennyire képes azonosulni a munkájával? Csupán pénzkeresetnek érzi-e, vagy hivatásnak is?

A felsorolt kérdések mögött négy alapvető dimenzió rajzolódik ki: a tevékenységek minősége, tárgya; az aktivitások intenzitása; a tevékenységek motívumai; végül pedig jelentése, értelme a társadalom és a tevékenységet folytató szubjektum számára.

A tevékenység akkor értelmezhető életmód-elemként, ha a tevékenységet magát is teljes viszonyrendszerében vizsgáljuk. A szükségletet, amelyet kielégít, az eszközt, a terepet, a társas jelleget, a tevékenység körülményeit, feltételeit, előzményeit és következményeit, a célját és eredményét, helyét az aktivitások egész rendszerében, rangsorát, intenzitását, a felkészültségi fokot, a személyiség részvételének, igénybevételének mértékét a tevékenység folyamán, visszatükrözését a tevékeny ember tudatában és így tovább. A tevékenységek nem önmagukban állnak, hanem egy sajátos struktúrában helyezkednek el. A tevékenységet megelőzi a választás. Az embernek többé-kevésbé megvan a lehetősége, hogy eldöntse, mit tegyen a tevékenység alternatívák közül.

A választás különböző életterületeken más és más „szabadságfokkal” történhet. Vannak „kényszerpályás” tevékenységeink, amelyeknél a lehetőségek egyike olyan súllyal kínálja magát, hogy a másik alternatíva csak mint elvont, elméleti esély merülhet fel a szemhatáron. A létfeltételek, életkörülményeink behatárolják az emberek mozgásterét, meghatározzák a választás valószínűségét, de nem szüntetik meg a másként-döntés lehetőségét, nem lehetet-

len a kitörés az adott helyzetből. Különböző történelmi pillanatokban, különböző starthelyzetből induló emberek esetében más és más lehet az eltérő utak felismerésének esélye, a kimenetel nyitottsága.

Az ember folyton választ a szükségletei kielégítésére szolgáló tevékenységek közt. Az eshetőségek általában sokfélék. Van amikor egyenlő súlyúak, van amikor más és más nagyságú a lehetőségek húzó ereje. Gyakran olyan tevékenységek közül kell valamelyiket kiválasztani, amelyiket az ember nem szeret, de a körülmények kényszerítik cselekvésre. Vegyünk egy nagyon szimpla példát. Vacsorát kell vásárolni és van egy közelebbi üzlet, nagyon kis választékkal és egy távolabbi bőségesebb kínálattal. Ha több az időm, ha vendégeket várok, ha ingyen vagyok, a messzebb levő dűspolcú üzletet választom. Ez a helyzet azonban nem igazi alternatíva. Az ilyen döntési szituációt nevezhetem „célszerűségi alternatívának”. Tegyük fel azonban, hogy éjjel sokáig maradtak a vendégek és reggel álmos vagyok és fáradt, jó lenne tovább aludni és lógni egy napot a munkából. Ezt a helyzetet, amely valódi döntést kíván, nevezhetjük „érték-alternatívának”.

Képzelnünk el egy mérleget, amelynek serpenyőjébe minden — a döntésre ható tényező — a súlyának megfelelő nyomóerővel kerül. A nagyobb súly húzza le a serpenyőt, így történik a választás. Az ember sokféle tevékenysége kényszerpályás: nem lehet nem megtennünk. Enni kell, aludni, hogy éljünk. A nyugdíjas már nem dolgozik, a beteg ember nem tud dolgozni, a munkanélkülinek nincs munkája. De a nyugdíjasnak, a betegnek és a munkanélkülinek egyaránt kell ennie, aludnia. A tevékenységek egy része állandóan — sajátos ritmusban — ismétlődik és sztereotíppé válik, a megszokás besúlykolja. Ez a megszokás tehetetlenségi nyomatékként hat döntéseinkre, tevékenységünkre. A sztereotip tevékenységek alternatívája esetén az embernek szakítania kell a ránehezedő hagyománnyal és a megszokással.

Esetleg a tevékenység hiánya jelent számunkra „mutatót”. (Cseh-Szombathy László — Surányi Bálinttal közösen készített tanulmányukban — hívja fel a figyelmet arra, hogy az időmérleg vizsgálatok korlátozott érvényűek: csak azokkal az aktivitásokkal számolnak, amelyek a tevékenység-struktúrában szerepelnek, amelyek bekerültek a napirendbe. A kínálat, a lehetőség, a választás, az igény, a megvalósulás lehetetlensége, az alternatívák egész gazdagsága a szemhatáron kívül reked.)

II. ÉLETMÓD ÉS ÉRTÉKREND

Közhely, hogy az életmódot nem lehet vizsgálni a tevékenységrendszeren kívül. (Ezért határozzuk meg az életmódot, mint a tevékenység sajátos rendszerét, totalitását.) A tevékenység azonban önmagában nem lehet sem szocialista, sem polgári; például maga az olvasás vagy a tv-nézés, mint tevékenység, *nem rendszer-meghatározott*; nem beszélhetek polgári olvasásról vagy szocialista tv-nézésről. És amikor egy tevékenység tartalmáról van szó — itt a tartalmat a motiváció értelmében használom — a motiváció melyik szintjén beszélhetünk a választás szocialista vagy polgári voltáról?

Egy könyv pusztá téma, de a szerző személye sem döntheti el olvasásának polgári vagy szocialista voltát. Déry Tibort olvashatják az NSZK-ban vagy Jugoszláviában, Chandlert az USA-ban vagy Magyarországon, ez nem perdöntő.

Sőt, a feldolgozás mikéntje, „vérré válása”, összefüggéseiben való elhelyezése, magatartási gyakorlattá alakulása sem közvetlenül rendszer-meghatározott.

Felfoghatjuk a tevékenységet mint fogyasztást.

Valamely szükséglet több tevékenységgel is kielégíthető. Egy-egy tevékenység tárgya sokféle lehet. Ezek között a választás lehet kvantitatív és kvalitatív; értékmentes, értékkel járó. Például a szomjúságot kielégíthetem vízzel, tejjel, borral. A kulturális szükségletet könyvvel, televízióval stb.

A tevékenységek tehát sokféle dimenzióban vizsgálhatók és az életmód ezeknek a sajátos viszonyrendszereknek szintetizálása, totalitása.

Amikor ezeket a viszonyrendszereket az értékrend alapján osztályozzuk, beszélhetünk az adott társadalom embereinek polgári vagy szocialista életmódjáról. A szocialista életmód ebben az összefüggésben tehát azt jelenti, hogy a tevékenység totalitásban a szocialista értékrend fejeződik ki. A valóságban azonban láthatjuk a fokozatokat; sok a véletlen, az ösztönös elem; sztereotípiák, szokások mint mozgatóerők mellett a több-kevesebb tudatossággal érvényesülő felismerések, tudatos mérlegelések alapján alakítják az emberek magatartásukat, vonzódnak értékesnek érzett megoldásokhoz; kerülik el, ami nem felel meg ízlésüknek, beidegződéseiknek, és mindezek mögött ott munkál a felismert vagy csak sejtett, a helyesen felfogott vagy a hamis tudat által eltorzított érdek. Vannak lényeges, sorspróbáló döntési szituációk, de vannak rutinaktivitások, lényegtelen szerepet játszó tevékenységek, amelyek az értékrend érvényesülése szempontjából szinte semleges területek.

A tevékenység-totalitás embere lehet férfi vagy nő, fiatal vagy öreg, családos vagy egyedül élő, városi és falusi, fizikai dolgozó vagy szellemi munkás, dolgozhat az iparban vagy a szolgáltatásban. Lehet, hogy sportol, lehet, hogy nem. Gyakran néz televíziót, esetleg nem szereti. Vagy csak a tv híradót nézi meg. Lehet, hogy vonattal megy munkába, lehet, hogy biciklivel. Azaz, az életmód szocialista jellegét nem egy-egy tevékenység vagy a tevékenységeknek elvégzéséhez szükséges eszköz adja. A lényeg a szocializmussal, mint mozgalommal való tevékeny és nem formális azonosulás, a szocializmus megvalósításáért való közreműködés, a közösségi feladatvállalás és felelősség mint meghatározó-rendező elv, amely minden tevékenységben többé-kevésbé érvényesül.

A munkához való alkotó viszony a szocialista életmód leglényegesebb eleme, az önmegvalósítás fő területe, mert hiszen a munka során és a munka által teremti meg az ember a maga életét, változtatja meg a világot és benne önmagát. A szocialista értékek belső erővé válása, internalizálása hosszú folyamat. Terjedése a tömegek minél nagyobb rétegeiben és „mélységében”, azaz az intenzitás, az azonosulás ereje tekintetében is egész történelmi szakasz. Maga az értéksor is heterogén elemek együttese és az emberek ezeket nem egyenletesen, egyszerre és együtt sajátítják el, hanem az egyenlőtlen fejlődés a jellemző, mind az értékoldal (a mit?), mind a társadalmi rétegek (a kik?), valamint a szint (a hogyan?) és az ütem (a mikor?) tekintetében. A folyamat gyorsasága, szélessége és mélysége a létfeltételektől függ, amelyek ebbe az irányba mozgatják, vonzzák vagy lökik az embert, de lassíthatják, távolíthatják, sőt el is téríthetik.

A szocialista életmód világtörténelmi fejlődés eredménye, annak egyik lépcsőfoka, folytatása és új szintje. Az értékrend maga is a kritikailag el-sajátított, a történelem folyamán kipróbált és bevált értékeket olvasztja magá-

ba, de új összefüggésekbe ágyazva. Ezzel megőrzi-megszünteti, megújítja, amennyiben a régi feltételrendszerben az ugyanaz is másképp működött, mint az új feltételek közt. (A helyzet hasonló az életmód tevékenységeit motiváló értékrend tekintetében ahhoz, amit az erkölcsi normák haladó hagyományainak megőrzése-megszüntetése jelent, egy-egy új történelmi szakaszban.) Az értékrend elemeit operacionalizálni lehet. Ezek jelenléte, elterjedése vizsgálható. Mélni lehet az azonosulás fokát, mélységét, szintjét, az elemek szerepét, rangsorát, hatásának intenzitását, a tevékenység-alternatívák, a szükséglet kielégítés egész viszonyrendszerében. Az értékrend elemei mérhetők és vizsgálhatók tehát, de akkor világossá kell tenni, hogy a tevékenységek totalitását, szintetizált rendszerét, tehát az életmódot milyen szempontból vizsgáljuk, mérjük.

Az aktivitás csoportok különböző jellegű indikátorokkal mérhetők és jellemezhetők. Például a ráfordítás, az energia igényesség, az eszközrendszer, az időarányok és időtartam, a kielégítettség foka, a szükségletek érettsége, a kereslet stb. elemei és aggregált mutatóinak segítségével.

Amikor például a közgazdászok életszínvonalról beszélnek, lényegében a fogyasztás oldaláról közelítenek és a különböző eszközök, áruk, termékek iránti igények és a kielégítés mértéke alapján képzett, aggregált mutatókkal dolgoznak, vagy azok kombinációjával mérik a különböző társadalmi rétegekbe tartozó csoportok és ezek tagjainak fogyasztási szintjét. Ha azt mondjuk, hogy az életmód szintetizált viszonyrendszer, akkor az is nyilvánvaló, hogy a társadalommal, annak csoportjaival, osztályokkal, rétegekkel, kollektívákkal és véletlen csoportokkal, és ezen csoportokat alkotó emberek létével és tudatával foglalkozó tudományok a maguk tudományterületein vizsgálják a különböző alrendszerekbe tartozó tevékenységeket, a tudomány területének megfelelő specifikált mutatókkal. Relative jogos a totalitás oldalainak külön-külön vizsgálata, de az életmód gazdasági, pszichológiai, szociológiai stb. oldalait szükséges „visszaszintetizálni”.

III. ÉLETMÓD — ÉLETFELTÉTELEK

Sokan a kutatók közül a feltételrendszert mint az életmód külső övezetét, keretét fogják fel, mereven elválasztják a feltételrendszert a tevékenységtől. Az igazság az, hogy a feltételek *hatnak*, és ez lehet áttételekkel történő közvetett hatás és lehet közvetlen befolyás; a feltétel, amennyiben hat, belsővé, motivációvá válik.

Gyakran találkozunk azzal a hibás gondolatmenettel, amely a jelenség-csoportok feltételeit két csokorba köti. E felosztás szerint vannak pozitív és negatív feltételek. A valóságban azonban egészen más történik. A feltételek mindig tendenciaszerűen hatnak, és a pozitív vagy negatív hatásnak adott, konkrét esetben van dominanciája, uralkodó tendenciája. Azután vannak úgynevezett közbülső jelenségek, amelyek bizonyos ráhatással pozitíven, másokra negatíven reagálnak. Szerepet játszik az időtényező is. Egy pozitív hatásnak lehet negatív mellékhatása, mint a gyógyszerek esetében és mégis használnunk kell, mert az adott konfliktus megoldásában a mellékhatás elhanyagolható. Egy idő után azonban lehetséges, hogy a mellékhatás felerősödik, és ami egy idővel azelőtt túlnyomórészt pozitív volt, most negatívvá válik. Azután számolnunk kell azzal is, hogy az adott jelenség az életmód

vonatkozásában negatív következményekkel jár. A háztáji gazdaság például, amely ezekben az években a mezőgazdasági áruk bizonyos csoportjánál, például a hús- vagy a tejellátásnál az ország szükségletének egyharmadát biztosítja, nagymértékben leköti a benne dolgozók kulturális energiáját és a művelődésre fordított időt.

Az életmód komplex egész, „totalitás”: csaknem minden tevékenységnek van művelődési oldala is. Az életmód-elemek — az aktivitások — nem egyszerűen sorban, egymás mellett helyezkednek el; az életmódnak van egy horizontális és egy vertikális szerkezete: a munkahely, a közélet, a családi otthon például az egyén társadalmi terében nemcsak egymás mellett helyezkednek el, hanem sajátos fontossági sorrendben kapcsolódnak egymáshoz.

Az azonos mozgástérben sok ember él. Ezen emberek számára azonos a mozgástér, a feltételek, a kínált célok és a cél elérésére szolgáló eszközök. A hasonló helyzetben élő emberek azonban a célok között, a rendelkezésre bocsátott eszköztárból válogatnak. Más-más személyiség más-más érdekei, értékei, normái alapján mást választ, preferál vagy elutasít.

A társadalom kulturális mintákat, modelleket kínál. Ezek nem teljes, logikusan összefüggő, ésszerűen kombinált elemegyüttesek, hanem különböző súlyú, variálható elemekből állnak. A különböző osztályok, rétegek, társadalmi csoportok az elavuló, megunt helyett, a jobb, célravezetőbb, néha egyszerűen divatosabb tevékenységforma által kiszorított aktivitást „kicsérélik”. A tömegkommunikációs eszközök szolgáltatják ezek egy részét, a képernyő, a sajtó hasábjai, a filmvászon, a kirakatok, amelyekben a minták találhatók. A család, a társaság, a munkahelyek kollektívái és ezekben a mértékadó, — más-más területen más-más — az emberek számára tekintélyes, véleményformáló személyek közvetítik, „széjjegyzetelik”, magyarázzák, mit érdemes követni, mit helyesebb elutasítani. A kis közösségek tapasztalatai gyakran megegyeznek a tömegkommunikáció által sugárzott helyeselt vagy elítélt magatartásformákkal, de igen sokszor ellentétes megoldásokhoz juttatja őket a mindennapos élettapasztalat; erősíthetik egymást vagy szembekerülve gyengítik egymás hatását.

Igény, szükséglet és kereslet, három fokozat az elvonttól, az általánostól a konkrétig terjedő skálán.

Hogyan működik ez a mechanizmus? Például az éhségérzet, az étvágy sokféle étellel elégíthető ki. (Van szellemi éhség is.) Mitől függ a kielégítés lehetősége és maga a kielégítés mint realizálás?

a) Függ az igénytől.

b) A kínálattól.

c) Igény és kínálat találkozásától, megfelelésétől.

d) A kielégítés akadálytalanságától, lehetőségétől.

E folyamathoz közvetítő rendszer szükséges. Az igényt fel kell kelteni, a kielégítéshez szükséges eszközöket el kell juttatni az emberekhez, meg kell szervezni a találkozást a kielégítés eszköze és a kielégítés alanya között. Mindehhez intézmények és eszközök szükségesek. Kettős, sőt többszörös eszközrendszer kell. Az étel először áru az üzletben. Elkészítéséhez, megfőzéséhez nyersanyagok, tűzhely, elfogyasztásához evőeszközök kellenek. És még nem beszéltünk a tulajdonképpeni előzményekről, az ételek megtermeléséről a földeken, az üzemekben, azután a szállítóeszközökről stb.

A fejlődésnek egyik mutatója az, hogy minden emberi szükséglet kielégítéséhez többszörös eszközláncra van szükség. Marx arról beszél, hogy teljesen

más típusú az éhségnek az a kielégítése, amikor a vadember nyers húst eszik, amelyet a kezével és a fogaival tép, mint amikor modern körülmények között a megfőzött ételt késsel, villával fogyasztja el. Egy egész világtörténelmi folyamat ment végbe, míg az erdőn, mezőn elejtett vad húsból egy mai modern étterem rostélyosa vált. Emberek tömegének munkája, széles körű rendkívül bonyolult munkamegosztás kell ahhoz, hogy naponta előteremtsék akár az elemi szükségletek kielégítéséhez szükséges eszközök láncolatát.

Az életmód feltételrendszerén belül a különböző feltételek nem egyenlő erejűek és nem egyenlő módon hatnak. A különböző feltételeknek van közvetlen és közvetett hatása az életmódra és a közvetett hatás is egy- vagy többlépcsős. A feltételek nem egymás mellett, párhuzamosan hatnak, hanem kapcsolódnak egymással, és léteznek kölcsönhatás nyalábok, amelyek az életmódot meghatározzák.

Az életkörülmények mint az életmód feltételrendszere működnek; ez a feltételrendszer belsővé válik, mint célrendszer, mint szükséglet, mint igény. A szükségleteknek van rangsora. Az embereknek mindig választaniuk kell a célok között, meg kell határozniuk a megvalósítás sorrendjét, ütemezését és intenzitását, sőt választaniuk kell a cél megvalósításának lehetséges eszközei között is. A feltételek választási lehetőségeket kínálnak, mozgásteret, kijelölik magát a célt és megmutatják a választható eszközöket is. A választás nem könnyű. Mi segíti az emberek eligazodását? A személyiség felkészültsége, ismeretei, érdekei és értékmotivációja. Kérdéses az is, milyen az adott mozgástérben a társadalmi szituációba való beilleszkedés. Amikor a döntés megvan, és megindul a szükséglet kielégítése, megtalálta az ember a cél elérésére választott utat és a felhasználható eszközöket, akkor a cselekvések láncolata következik.

IV. ÉLETMÓD ÉS TÖRTÉNETISÉG

A jelenlegi helyzetünk kulcskérdése az, vajon milyen életmód típusok jellemzik a különböző rétegeket? Ezek a múlt milyen előjelű — pozitív és negatív — elemeit tartalmazzák? A mai technikai és társadalmi feltételek milyen magatartásformákat rögzítenek, milyen változásoknak nyitnak utat, milyen modellek terjednek el, és milyen motívumok alapján változtatják életmódjukat az emberek?

A társadalmi tevékenységek azért ismétlődnek, azért válnak életmóddá, mert amikor az emberek preferálnak valamilyen aktivitást az adódó lehetőségek közül, számukra a kiválasztott tevékenységben van egy értékelem, amely kiemeli és kívánatossá teszi a szóban forgó aktivitást. Jelenleg nálunk nem egyetlen életmód-modell szerepel kívánatos mintaként. Csak különböző rétegek relatív dominanciával érvényesülő modelljeiről beszélhetünk; a státuscsoportokon belül is jelentős eltéréseket találunk nem, kor, családjelleg, egy főre eső jövedelem stb. szerint.

Van a társadalomban egy látens, rétegenként változó életmód-elképzelés, ami gyakran innen-onnan szedett, sokszor meg nem értett és meg nem emésztett részletek egyvelege, amelyet a realizálás során ki-kí átszab saját szükségletei és lehetőségei szerint. A modellnek van eszköz- és intézményoldala. Fogyasztás, amely kiadásokkal jár. A modellnek megfelel egy jövedelmi szint, amelyhez vagy megszerzi az ember a szükséges időt és pénzt, vagy ha ez nem sikerül, feszültség támad, rossz közérzet, konfliktussá fajulhat a dolog.

A kívánt és a megvalósuló általában nincs egymástól elviselhetetlenül távol. Ha túl nagy köztük a szakadék, az rendszerint beteges dolog.

A minták terjedése régebben rétegről rétegre történt; az adott társadalmi csoport a közvetlen előtte és felette levőtől vette át „a stafétabotot”. Az ütem viszonylag lassú volt, az átvitel meghatározott csatornákon át történt. Most viszont a tömegkommunikáció és különösen a televízió, az utazások segítségével a családok nagy hányada annyira bekapcsolódott a világ vérkeringésébe, hogy az életmód-minták egyes elemei néha nagyon gyorsan terjednek el, lerövidült az átfutási idő. Ugyanakkor más elemek, például a gyakran egészségtelen étkezési szokások, a mai lakáskultúrában megnyilvánuló, sokszor elavult ízlésalakzatok rendkívül szívósan tartják állásaikat. Az ilyen szokások nagy ellenálló ereje összefügg az életkor tényezőjével. Sok helyes elképzelésünk például azért vall kudarcot, mert nem vesszük eléggé számításba az idősebb rétegek alkalmazkodó készségének rugalmassági határait. Most még zűrzavaras és heterogén értékek munkálnak megvalósulások során az emberek fejében. Az új, fejlettebb értékek csak úgy érvényesülhetnek, ha kiszorítják az elavult, helytelennek bizonyult, értéktelenné vált, korszerűtlennek megismert modellelemeket. (Érdemes volna végiggondolni és elemezni, hogy nálunk a munkásosztály gyors feltöltődése a kistulajdonosi faluról, mégpedig az eredeti létszám többszörösére, milyen következményekkel járt a munkásosztály ideológiájának alakulására.) Az újonnan megismert és ható gazdasági, társadalmi és politikai feltételek, a városi létkörülmények, az üzemi közérzet, a magasabb életszínvonal, a tömegkommunikáció, különösen a televízió hatása, a megnövekedett idegenforgalomból az emberek közé szivárgott divatjelenségek meglehetősen „kevert” nézetrendszereket és illúziókat gerjesztettek fel.

A jövő szempontjából sem rajzolhatunk meg egy általános, mindenki számára alkalmas modellt. A realizálódó modelleknek vannak általános vonásai, amelyeket a tudományos-technikai forradalom kölcsönöz, vannak specifikus vonásai, amelyeket a szocialista társadalmi-termelési viszonyok, a szocialista országok közösségi körülményei adnak, és vannak csak Magyarországra jellemző nemzeti sajátosságai.

A nemzeti sajátosságok mindegyike mint módosító faktor új lehetőségeket nyer a szocialista építés külső és belső keretei között. És mindezt csak akkor érthetjük meg, ha belehelyezzük az adott korszak technikai viszonyainak és fejlettségének realitásai, követelményei által meghatározott koordináta-rendszerbe.

A tényezők hatásai akkumulálódnak: egyes faktorok „sorosan kapcsolva”, más tényezők egymás ellen játszva ösztönöznek és gátolnak. Ezek a tényezők természetes módon játszanak bele mindenbe, ami a tevékenységrendszer, az életmódot jelenti.

Átmeneti társadalomban élünk és ebben az átmenetiségben sokféle árnyalat mossa el a határoló vonalakat, nincsenek „tiszta” típusok. Az életmód-ideálok meglehetősen vegyesek; az értékmódosulás korszakai gyors egymásutánban következtek; az elmúlt 30 évben szinte öt-hét évenként változott a munkalehetőség és vele a szakképzettség értéke, nőtt a jövedelem, az anyagi ellátottság és ezzel változott a fogyasztási szerkezet, módosult az átrétegződés esélye. Az életmód-változások lassabban, sokféle áttétellel, sokféle hatás által módosulva követik a gazdasági, társadalmi-politikai átalakulások történelmi menetét.

A SZÖVETKEZETI PARASZTSÁG ÉLETMÓDJÁT ALAKÍTÓ TÉNYEZŐKRŐL

L E N G Y E L Z S U Z S A

Az utolsó években mind a politikai és a szakirodalom, mind a közvélemény egyre többet foglalkozik az életmód alakulásával, szocialista vonásainak erősödésével, vagy esetenként éppen hiányukkal. Nincs talán még egy olyan társadalmi csoport hazánkban, melyről olyan sokat és olyan sokszor annyira egyoldalúan, annyi szubjektív vonással, sőt indulatokkal telítve esne szó, mint a szövetkezeti parasztságról, annak jövedelméről és életmódjáról.

1975. január 1-én hazánk aktív keresőinek kb. 14 %-a dolgozott tagként és alkalmazottként a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben; a segítő családtagokkal együtt is csak 15,5 %-os arányt képviselt a szövetkezeti parasztság.¹ Gondolkodás- és életmódjának hatása azonban jóval nagyobb, szélesebb, mint amilyennek az utolsó évtizedekben erősen csökkenő létszáma alapján vélhetnénk.

Negyedszázaddal ezelőtt még hazánk lakosságának több mint fele a mezőgazdaságban dolgozott, többségében kistulajdonosként. Munkásosztályunknak jelentős része származását, eredetét tekintve a parasztságból került ki, kb. fele ma is falun él; családi, rokoni kapcsolatai, kötődése a parasztsághoz napjainkban is jelentős. A szövetkezeti parasztság helyzetének, gondolkodásának változásait így a többi osztály és réteg tagjai is gyorsan érzékelik, azok nyomot hagynak az ő tudatukban, gondolkodásmódjukban is.

E sokoldalú és szoros kapcsolatok ellenére mégis éppen a szövetkezeti parasztságról igen gyakoriak a torzító, csak egyes — néha kizárólag felszíni — jelenségeket kiemelő és értékelő megállapítások.

A szövetkezeti parasztság életmódjának és az azt alakító tényezők vizsgálatának nehézsége abból a szövetkezeti parasztság esetében is érvényes tényből adódik, hogy nehéz kiválasztani azokat a kritériumokat, melyeket elemezve az emberi tevékenységeknek, viszonyoknak, kapcsolatoknak jellegét, formáit és ezek változásait megközelítően be lehet mutatni. Még kevésbé lehet e jelenségeket számokkal, statisztikai adatokkal mérhetővé tenni. Különösen bonyolult e helyzet napjainkban, hiszen a szocialista életmód és annak jellemző vonásai társadalmunk egészében fejlődnek, egyre nagyobb teret hódítanak, de még nem egyedüliek. Az életmóddal foglalkozó kutatók joggal húzzák alá, hogy a szocialista életmód elemeinek kibontakoztatása a szocializmus építése egész időszakának feladata, de maga a szocialista életmód „csak a fejlett szocialista társadalom viszonyai között érik be”.²

¹ „Statisztikai Évkönyv 1974”, KSH, Budapest 1975, 110—111.

² G. J. Glezerman: Lenin és a szocialista életmód kialakulása; „Társadalmi Szemle”, 1974/1.

Ez a fokozatosság nemcsak a szocializmus elemeinek szakadatlan gyarapodásában és erősödésében ölt testet, hanem abban is, hogy a különböző emberi viszonyoknak, tevékenységeknek átalakulása nem egyszerre, nem egyidejűleg megy végbe. Közismert okok következtében a termelési és a politikai viszonyok, a közvetlenül ezekhez kapcsolódó tevékenységtípusok, szervezetek és gondolkodási habitusok formálódnak át először. Az emberek élettevékenységét alkotó egyéb elemekben — köztük a tudat és életmód más fontos összetevőiben — erre épülve halmozódnak fel a szocialista vonások. A szövetkezeti parasztság, melynek életében három évtized leforgása alatt a legtöbb változás következett be, hazánk mai társadalmi osztályai és rétegei között időben utolsóként jött létre, egységes osztállyá válása hihetetlen gyorsasággal ment és megy végbe. Életmódjának átalakulási folyamata még csak fejlődésének első szakaszában tart.

Annak a társadalmi osztálynak életmód-alakulásáról van itt szó, melynek életében a múltban az évezredes megfeszített — és szinte állandóan azonos, csak észrevétlenül változó munka, a lassú gazdasági fejlődés következtében rendkívül stabil tradíciók uralkodtak, gondolkodását, magatartását, értékítéletét ezek szabályozták, szinte megkövesedett határok közé szorították. Ezek feloldása, átalakítása nehéz és hosszabb időt igénylő feladat.

*

A szövetkezeti parasztság helyzete, életmódjának alakulása sajátosan összefonódik egyéb speciális problémákkal. Közülük kettőre ezen a helyen is szükséges utalni, éspedig az ipar és a mezőgazdaság, valamint a város és a falu között ma még meglevő és ható különbségekre.

A mezőgazdasági munkák gépesítése, „ipari jellegűvé” válása terén — különösen az utolsó években a modern termelési rendszerek, állattenyésztési telepek rohamos terjedésével — gyors fejlődés zajlott le. Ez a fejlődés azonban, bármilyen rohamos is volt, nem szüntethette meg a mezőgazdasági termelés néhány fontos, tradicionális vonását, nem volt elegendő a mezőgazdaság évszázados lemaradásának felszámolásához. Ezzel is összefüggésben a mezőgazdaságban dolgozók összetétele, általános és szakmai képzettségének átlagos szintje eltér az iparban dolgozókéétól, sok tekintetben elmarad tőlük.

A mezőgazdaságban dolgozók munkakörülményei is sajátosak. A jelentős részben szabadban végzett munka, a munkák nem kis részének idény jellege, a munkaidő ehhez is kapcsolódó váltakozó hossza, a munkahelyek nagy hányadának szétszórtsága és váltakozásai, a munkahelyek egészségügyi és szociális ellátottságának ezekkel is összefüggő viszonylag alacsony szintje stb., párosulva a még széles körű „hagyományos” művelési módokkal és eszközökkel, szakképzetlenséggel — a többi népgazdasági ágban dolgozókéétól eltérő munkafeltételeket, munkahelyi körülményeket hoznak létre.³

E különbségek életmód-alakító hatása — amely általában is jelentkezik a mezőgazdaságban dolgozók között — különös erővel és súllyal nyilvánul meg a szövetkezeti parasztság vonatkozásában. (A mezőgazdaságban foglalkoztatottak kb. 3/4 része a termelőszövetkezetekben dolgozik.)⁴ A szövetkeze-

³ A mezőgazdaságra jellemző vonásokhoz hasonlókkal találkozunk az építőipar egy részében, melynek dolgozóira jellemző mutatók is sok hasonlóságot mutatnak a mezőgazdasági dolgozókéihez.

⁴ „Statistikai Évkönyv 1974” adatai alapján.

tek létrejöttének körülményeiből, jellegéből, sajátosságaiból, a bennük dolgozók összetételéből következően a múlt maradványai, az ezekből fakadó ellentmondások sokkal erőteljesebben és sajátos módon jelentkeznek és hatnak körükben, mint a munkásosztály részét képező, az állami gazdaságokban dolgozók rétegében.

A szövetkezetek tagságának összetétele jelentősen eltér az állami gazdaságok dolgozóitól: átlagéletkora magasabb; a szakképzettek aránya alacsonyabb (1974-ben az állami gazdaságok fizikai dolgozóinak 26 %-a, a termelőszövetkezetekéinek 15 %-a rendelkezett szakmunkás-bizonyítvánnyal); speciális, csak a szövetkezeti parasztságra jellemző rétegek találhatók meg benne, mint pl. a szövetkezetekben dolgozók valamivel több, mint 10 %-át, a női dolgozóknak csaknem negyedét kitevő segítő családtagok⁵ stb. A mezőgazdasági termelőszövetkezetekben hosszabb a munkaidő (1974-ben pl. a szövetkezetekben rendszeresen foglalkoztatottakra átlagosan évi 261 teljesített 10 órás munkanap jutott⁶), ugyanakkor közismerten gondot okoz egyes rétegek állandó munkával való ellátása. Még napjainkban — a nyugdíjtörvény egységesítése után — sem azonos a szövetkezeti parasztságnak a társadalmi juttatásokban való részesedése az állami szektorban dolgozókéval. — Mindez alapul szolgál ahhoz, hogy az ipar és a mezőgazdaság között napjainkban még fennálló különbségek hatását elsődlegesen a szövetkezeti parasztságra és annak életmódjára értelmezzük.

Az életmód alakulásában szerepet játszik a város és a falu közötti különbség hatása is. A szövetkezeti parasztság életmódjában fellelhetők azok a vonások, melyek a szövetkezetekre jellemző viszonyoknak a termékei és azok, melyek lakóhelyüknek, a falunak a körülményeiből következnek.

A szövetkezeti parasztság és a falu közötti kölcsönhatást jellemzi, hogy hazánk lakosságának mintegy fele a községekben él, a szövetkezeti parasztság pedig a falvak lakosságának nem teszi ki 1/3-át sem. A falura, az ott élők gondolkodás- és életmódjára már komoly befolyást gyakorol a munkásosztály, annak szemlélete, a városok, azok ellátási szintjének hatása stb.

A falvak arculatára azonban a legnagyobb befolyással a szövetkezeti parasztság van, a falvakban élők értékítéletét, szokásait jórészt még az ő magatartásuk határozza meg. A szövetkezeti parasztság érzelmileg is jobban kötődik a faluhoz, mint a többi társadalmi osztály és réteg. — Ez természetes, hiszen a munkahelyi és a lakóhelyi kollektívák a szövetkezeti parasztság körében bírnak a legszorosabb kapcsolattal; a falvak életét, anyagi és kulturális ellátottságát nem lebecsülhető mértékben a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tevékenysége, segítsége formálja. A szövetkezeti parasztság társadalmi-politikai közléte is természetesen a falu, lakóhelye területén bontakozik ki.

Másik oldalról vizsgálva a dolgot, a falvak gyermekintézményekben, szolgáltatásokban, közellátásban, kulturális lehetőségekben még napjainkban is megnyilvánuló szűkössége elsősorban a szövetkezeti parasztság számára jelent hátrányt, teszi különösen nehezzé a választást, ír elő „kényszerpályákat”. (Az egy [sőt egyre inkább több] falu—egy szövetkezet szűkíti a választható és főleg a felhasználható szakmák skáláját; a közellátás, szolgáltatás stb. helyzete szinte „előírja” a nők időbeosztását stb.)

*

⁵ Uo.

⁶ „Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1945—1975”, KSH, Budapest 1975, adatai lapján.

A szövetkezeti parasztság életmódjának alakulása összefügg a mezőgazdaság szocialista átszervezésével, a szövetkezetek fejlődésével.

A kollektivizálás, a kisárutermelők szövetkezetekbe tömörülése létrehozta a kereteket a mezőgazdaságban a szocialista nagyüzemek számára. A termelés társadalmasítása, a nagyüzemi gazdálkodás létrehozása az átszervezés utáni időszakra hárult. A szocialista viszonyoknak, a társadalmi elsajátításnak a legalapvetőbb elemei a mezőgazdaságban nem a modern termelőerők, hanem a „hagyományos” parasztsaládi termelés körülményeire épülve bontakoztak ki.

A szövetkezetek megalakítása előtt a kisárutermelő gazdaságon belül elsősorban a nemek és korok szerinti munkamegosztás érvényesült. A kollektivizálás előtt csak arra volt lehetőség, hogy a kisárutermelő gazdaságokon kívül, az állami szektorban hozzunk létre és üzemeltessünk bizonyos nagyságú gépparkot, ami néhány munkafolyamat részleges gépesítését tette lehetővé.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek olyan, szinte kizárólag — apáról fiúra hagyományozódó empirikus ismeretekkel rendelkező — szakképzetlen emberek tömörüléséből jött létre, akik családi keretek között, nagyrészt kézi munkával végezték termelőtevékenységüket.

A helyzetet nehezítette az is, hogy az ilyen, családi keretekben folyó, empirikus ismeretekre alapozódó termelés folyamatos fenntartásában és biztosításában az iskola, az iskolában szerzett ismeretek szerepe szükségképpen háttérbe szorult. Egyéb tényezők mellett ez is közrejátszott annak a ténynek létrejöttében, hogy Magyarországon az iskolai végzettség szintje a kollektivizálás megvalósulásának idején a parasztság körében volt a legalacsonyabb. Bár a felszabadulás óta eltelt időben jelentősen emelkedett egész népünk, benne a községek lakosságának, a mezőgazdaságban dolgozóknak is az átlagos iskolázottsági szintje, a különbség a városokban és a falvakban lakók, illetve a mezőgazdaságban és más népgazdasági ágakban dolgozók között nemcsak hogy nem csökkent, hanem növekedett. (Ha pl. a 8 osztályt el nem végzettek arányát hasonlítjuk össze az 1949-es és az 1970-es adatok alapján, azt látjuk, hogy míg az ország összes aktív keresője között arányuk 78,4 %-ról 38,6 %-ra csökkent, a mezőgazdaságban dolgozók között az 1949-es 92,4 %-os arány 1970-re csak 65,4 %-ra változott;⁷ vagy ha a mindenkori országos átlagot 100-nak vesszük, a 8 osztályt el nem végzettek mutatója a községekben 1949-ben 107,12, 1970-ben viszont már 111,32.⁸) — Mindennek következményeivel — az életmód alakulásában és alakításában is — napjainkban is számolnunk kell.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek megalakulása óta eltelt nem egészen másféle évtized alatt jelentős változások mentek végbe: felgyorsult a gépesítés folyamata, teljesen új technika és technológiai folyamatok léptek be a termelésbe; megváltozott a szövetkezetek irányítása, módosult üzemi formájuk; megindult a szövetkezeti parasztságon belül az új, a modern társadalmi termelésnek megfelelő rétegek kialakulása és fejlődése.

Mezőgazdaságunk — különösen a termelőszövetkezetek — képe a fejlődés következtében igen sajátossá vált. Egymás mellett találjuk meg bennük a szocialista nagyüzemekre jellemző vonásokat és a múlt, a hajdani elmaradott-

⁷ Az 1949-es és az 1970-es népszámlálás adatai alapján.

⁸ „Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1945—1975” adatai alapján.

ság elemeit, a legmodernebb termelési rendszereket és egyes ágazatokban a még túlsúlyban levő régi, gyakran kézi munkán alapuló módszereket és eszközöket: A termelőszövetkezetekben egymás mellett élnek és dolgoznak magasan kvalifikált szakmunkások és a szakképzetlen ún. „gyalogmunkások” százezrei.

Ez az ellentmondásos helyzet természetesen hat a szövetkezeti parasztság gondolkodására és életmódjára. Rövid idő alatt viszonylag jelentős különbség jött létre a parasztság egyes rétegei között szakképzettségükben, érdeklődési körükben, a munkával és a munkahellyel szembeni elvárásokban, igényekben stb. Nagy különbség alakult ki az idősebbek és a fiatalok gondolkodásában, céljaiban, életvitelében.

A parasztság vonatkozásában is természetesen igaz, hogy a szocialista életmód csak szocialista viszonyok alapján álló társadalmi osztály, ill. réteg körében bontakozhat ki és válhat általánossá. A termelési viszonyok szocialista jellegének erősödése és fejlődése biztosítja az életmód szocialista vonásai erősödésének és szélesedésének feltételeit. A parasztság életmódjának átalakulásához a kiinduló alapot a mezőgazdaság kollektivizálása adta meg.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek megteremtése önmagában gyökeres változást eredményezett, alapjaiban átalakította a termelési viszonyok jellegét. Ettől kezdve a szocialista jellegű tulajdonviszonyok mindinkább meghatározó szerepet játszanak. (A termelési eszközök mennyiségileg és minőségileg egyaránt fontos része közös tulajdonná vált, a föld — bár megmaradt a tagok tulajdonában — közös használatba került. Az utóbbi években pedig egyre növekvő része szövetkezeti tulajdonná lett.) Az elosztásban is egyre jobban előtérbe kerültek a szocialista vonások. (A jövedelem szerzésének elsődleges — majd évek múltával szinte kizárólagos — forrásává a munka végzése válik, összvetelében pedig — ha nem is mindig egyforma ütemben — emelkedik a közösen végzett munka után szerzett jövedelem aránya.)

A kollektivizálás befejezése óta eltelt időben a szövetkezetek kialakították saját gépparkjukat, megteremtették és fejlesztették fel nem osztható alapjukat, jelentősen megnövekedett az egy szövetkezetre jutó földterület stb. A szövetkezetek közös tulajdona mindennek következtében nemcsak mennyiségileg haladja meg jelentősen a tagság által bevitt vagyont, hanem minőségileg is mássá vált. A szövetkezet tulajdona, annak összetétele gyökeresen megváltozott, elvesztette „bármikor szétosztható” jellegét.

Ez a folyamat is hozzájárult ahhoz, hogy új alapokra helyeződött a szövetkezet tagjainak kapcsolódása a szövetkezethez. A tagok egyre kevésbé képviselnek „résztulajdonosi” vonásokat — gondolataikból szinte teljesen eltűnt az „ez volt az enyém” szemlélet is —, egyre inkább erősödik bennük érzelmi leg is „kollektív tulajdonosi” voltak.

A szövetkezetekre jellemző tulajdon- és elosztási viszonyok a mezőgazdaságban ugyanakkor egy sor sajátossággal is rendelkeznek az állami-össznépi tulajdonnal, de még az ipari szövetkezetekkel is összehasonlítva. E sajátosságok közül a parasztság életmódjára gyakorolt hatásában kiemelkednek egyrészt a szövetkezeti tulajdonhoz való speciális kapcsolódási formák, másrészt a szövetkezet egészének, működésének sajátos jelleget adó háttáji gazdaságok léte és tevékenysége.

A szövetkezetekhez való speciális kapcsolódási formák három sajátos réteget alakítottak ki, és pedig a nyugdíjasok, a kisegítő családtagok és az alkalmazottak rétegét.

1. A mezőgazdasági termelőszövetkezet, mint minden szövetkezet, csoporttulajdonra épül. Tagjainak tulajdonosi volta, tagsági viszonya halálukig (illetve kilépésükig, esetleges kizárásukig) érvényes. Ennek következtében igen sajátos a kapcsolat a szövetkezet és a nyugdíjasok között.

A nyugdíjasoknak aktív tevékenységük befejezése után is — a szövetkezeti csoporttulajdon jellegéből adódóan — megmarad a tulajdonosi létükből, tagsági viszonyukból következő valamennyi joguk, benne a szövetkezet sorsát, továbbfejlődését eldöntő közvetlen döntési jog is. E réteg létszáma már elérte a nem-nyugdíjas tagokét. (1975 júliusában számuk túlhaladta a 480 ezret, ezzel arányuk meghaladta az összes tag felét; a szövetkezetek aktív keresőinek is már kb. 3/4-ét kitevő arányt képviselnek.⁹) Számuk és arányuk a következő években — a nyugdíjtörvény egységesítésének következtében — az eddigiekénél is gyorsabb ütemben fog emelkedni. Mivel a nyugdíjasok érdekei természetesen nem mindenben egyeznek a szövetkezet és az aktív dolgozók érdekeivel, e tény problémák, konfliktusok lehetőségét is magában rejti. A szövetkezeti dolgozók különböző rétegei érdekeinek egyeztetése amúgy sem könnyű feladatát ennek az igen nagy számot és arányt képviselő rétegnek, speciális problémáinak figyelembe vétele még bonyolultabbá teszi.

A nyugdíjasok rétege és szakadatlan növekedése — akik magas többségükben szakképzetlenek és alacsony iskolázottsági szintet képviselnek — sajátos arculatot ad a szövetkezeti tagságnak, a tagság egész életvitelének. A szövetkezet alapító tagjainak egyre nagyobb része vált és válik nyugdíjassá, így az aktív tagok között túlsúlyba jutottak, illetve jutnak azok, akik maguk már nem rendelkeztek kistulajdonnal, földdel, a szövetkezet tagjaivá nem vagyonuk beadásával váltak. A volt kistulajdonosi, ún. „kisgazda-szemlélet” egyre inkább a nyugdíjasok rétegének jellemzőjévé válik. Ugyanakkor családi-rokoni kapcsolataikon keresztül, valamint annak következtében, hogy nyugdíjba menetelük nem jelenti a mezőgazdasági munkákból történő teljes kivonulásukat (a háztáji gazdaságokban végzett tevékenységük inkább növekvő, mint csökkenő tendenciát mutat), hatásuk a szövetkezetekben aktívan dolgozókra nem nyugdíjba vonulásuk számával arányosan csökken.

Másik oldalról vizsgálva a nyugdíjasok hatását a többi szövetkezeti dolgozóra, viszont tapasztaljuk azt is, hogy e réteg — tehát a szövetkezetek ún. „hőskorának” tagsága — gondolkodásának pozitív vonásai (pl. a saját maguk által kikínlódott eredmények megbecsülése, a szövetkezethez való hűség stb.) nagyarányú nyugdíjba menésük eredményeként vesztenek hatásukból.

2. A szövetkezeti dolgozóknak második speciális rétegét — melyhez hasonló nem található más területen — a kisegítő családtagok képezik. Számuk 1975. január 1-én csaknem 80 ezer volt, többségük — 95–96 %-uk — nő.¹⁰

A társadalmi átalakulási folyamat egyes elemeinek ütemében levő különbség — melyről korábban esett szó — a különböző társadalmi rétegek, csoportok fejlődésében, azok fejlődési ütemének aszinkronitásában is megnyilvánul. A parasztság életében végbement változások nem egyforma ütemben és mértékben érintették és hatották át különböző rétegeit. Tudatosan — és néha ösztönösen — olyan átmeneti megoldásokat volt szükséges — és kell esetenként még napjainkban is — keresnünk, melyek széles rétegek számára könnyí-

⁹ „Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1976”, Statisztikai Kiadó Vállalat, Budapest 1976 és „Statisztikai Évkönyv 1974” adatai alapján. ;

¹⁰ „Statisztikai Évkönyv 1974” adatai alapján.

tik meg az előrehaladást, biztosítják egyes rétegek számára a megfelelő és szükséges fokozatosságot.¹¹ (Ilyen átmeneti megoldást jelentett pl. a szövetkezetek működésének első éveiben széles körben — természetesen gazdasági okok miatt is — alkalmazott ún. „családi művelési rendszer”).

Különösen jelentős volt — és még ma is fontos — a fokozatosság megteremtése a nők számára a társadalmilag szervezett munkába való bekapcsolódás területén. A kisegítő családtag helyzete közel állt és áll a parasztnők korábbi státusához, mégis viszonylag széles női réteg számára tette lehetővé a szövetkezettel való megismerkedést, ahhoz való egyre szorosabb kapcsolódást, majd megfelelő jogszabályok segítségével tízezrek jutottak el e fokozaton keresztül a teljes jogú tagsági viszonyig, és ezzel a társadalmilag szervezett munkába történő teljes bekapcsolódásig. E folyamatoknak ugyanakkor az a következménye, hogy a szövetkezetek tagságának, elsősorban női tagjainak egy része az átlagnál később vált csak taggá, később kapcsolódott be a szövetkezet közéletébe, később kezdett ismerkedni, tapasztalatokat szerezni a szövetkezeti demokráciával stb. kapcsolatban.

A még ma is jelentős kisegítő családtagok rétegének helyzete és élete, gondolkodása kettősséget mutat. Egyrészt szocialista nagyüzem keretei között végeznek termelőtevékenységet, megismerkednek a nagyüzemi termelés módszereivel és eszközeinek egy részével, természetes érdekükké válik a szövetkezet mindenoldalú fejlesztése, tágul látóköriük, túllépnek a családi gazdálkodás keretein, részben „kilépnek” a család, a háztáji, a kert határain. Másrészt azonban nem válnak teljes jogú önálló keresőkké, nem rendelkeznek a többi dolgozó jogaival, szavuk, véleményük nem azonos értékű dolgozó társaikkal, nem kapcsolódnak be a szövetkezeti demokrácia mechanizmusába stb.¹²

3. A szövetkezetekhez sajátos módon kapcsolódó harmadik réteget az alkalmazottak képezik.¹³ Számuk — mely a hatvanas évek második felében megkétszázazódott — a tsz-társulásoknál dolgozókéval együtt megközelíti a másfélszázazret; arányuk a mezőgazdasági termelőszövetkezet aktív dolgozói között 17—18 %-os.¹⁴ Ez az arány a tagok következő években bekövetkező további csökkenése következtében tovább fog emelkedni.

Az alkalmazottak rétegének összetétele sok vonatkozásban eltér a tagságtól. Átlagéletkoruk alacsonyabb, szakképzettségi és iskolázottsági szintjük magasabb, mint a tagoké — még akkor is jelentős a különbség, ha a tagságot a nyugdíjasok és járadékosok nélkül vesszük számba. Ez a különbség egyaránt jelentkezik mind a fizikai, mind a szellemi dolgozók körében.

Egy, a Gödöllői Agrártudományi Egyetem Filozófia—Tudományos Szocializmus Tanszéke által végzett felmérésben szereplők¹⁵ adatai szerint a 30 évnél

¹¹ Ez az elv — mint közismert — az egész parasztság szocialista útra vezetésében is érvényesült. Maga a szövetkezet, annak felépítése, működése és ennek változásai a kis-árutermelők számára a szükséges fokozatosságot biztosították.

¹² E réteg teljes jogú szövetkezeti taggá válása nemcsak részükről problematikus. A szövetkezetek nem kis hányada napjainkban nem lenne képes állandó munkával ellátni az ebben a rétegben levő általában szakképzetlen nőket.

¹³ A szövetkezetek viszonylatában „alkalmazott”-nak a szövetkezetekben dolgozó, de azzal nem tagsági, hanem alkalmazási viszonyban állókat nevezik, akik körében egyaránt megtalálhatók mind fizikai, mind szellemi dolgozók.

¹⁴ „Statistikai Évkönyv 1974” és „Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1945—1975” adatai alapján.

¹⁵ 1973-ban a Gödöllői Agrártudományi Egyetem Filozófia—Tudományos Szocializmus Tanszéke 6 megyében 6 ezer főre (csak aktív dolgozóra) kiterjedő felmérést végzett,

fiatalabbak aránya a fizikai dolgozók között 34,61 % volt, csak az alkalmazottakat vizsgálva viszont 50,27 %-os arányt találunk.

Az említett felmérés adatai jellemzően mutatják az iskolai végzettség és a szakképzettség terén mutatkozó különbségeket.

A fizikai dolgozók %-os megoszlása iskolai végzettség szerint

	összes		30 év alatti	
	tag	alkalmazott	tagok	alkalmazottak
	között		között	
8 általános alatt	60,00	25,59	27,48	9,42
8 általános	25,80	50,28	45,05	40,22
8 általánosnál több	14,20	24,13	27,47	50,36

Hasonlóan nagy az eltérés a tagok és alkalmazottak között a szakképzettséggel rendelkezők arányában is.

Szaktanulmány-végzettséggel rendelkezők %-os aránya az egyes csoportok fizikai dolgozói között

	összes		30 év alatti	
	tag	alkalmazott	tagok	alkalmazottak
	között		között	
ipari jellegű szaktanulmány	53,4	65,1	59,0	73,3
ipari jellegű betanított és segédmunkás	12,3	10,3	18,5	14,6
állattenyésztő szaktanulmány	27,8	36,4	44,0	43,0
növénytermelő szaktanulmány	17,5	37,0	33,0	64,7
állattenyésztő képzetlen	3,2	8,3	5,7	—
növénytermelő képzetlen	3,1	16,1*	7,2	22,6*
összesen	8,9	31,3	22,7	42,2

(*A magas arány oka, hogy a képzetlen növénytermelők csoportjában a kis létszámú alkalmazott között nem a szakmának megfelelő szakképzettséggel rendelkező nőket találunk.)

Ha a felmérték egészében a szaktanulmány-végzettséggel rendelkezőket 100-nak vesszük, a megfelelő mutatók a tagságnál 68,83, az alkalmazottak esetében 242,07, illetve a 30 év alattiak körében 86,61 és 161,0 — ami jól mutatja az eltérést az alkalmazottak javára.

mely a személyi adatokon túl az inter- és intragenerációs mobilitás, az iskolai és szakmai végzettség, a háztáji gazdaságban végzett tevékenység, a háztartás felszereltsége kérdéseire, valamint egyes kulturálódási, szórakozási lehetőségek felhasználására és néhány jövőre vonatkozó elképzelésre terjedt ki. Az említett adatok e felmérés eredményei. (A továbbiakban GATE felmérés.)

A fizikai dolgozókéhoz hasonló eltéréseket találunk az agrárértelmiség körében is.

A fiatalok és a szakképzett dolgozók — különösen pedig a fiatal szakképzettek — nem kis hányada nem kapcsolódik teljes és végleges elkötelezettséggel a szövetkezetekhez — szakmai képzettsége nagyobb mozgási lehetőséget is biztosít számára. A szakképzettséggel rendelkezők — különösen a fiatalok — jelentős része, akik a „paraszt” kifejezést is sértőnek tartják magukra nézve, az alkalmazotti viszonyt közelebb érzi magához, elképzelt életéhez, nagyobb „mozgási szabadságot” lát benne, mint a tagsági viszonyban. (A szövetkezetbe való belépést egész életre szóló lekötöttségnek érzi, az alkalmazotti viszony megszüntetését, más munkahelyre történő átlépést egyszerűbbnek és természetesebbnek tartja, mint a szövetkezetből való kilépés aktusát.) Különösen az ún. melléküzemágakban dolgozókra jellemző ez a gondolkodás.

A tagok és alkalmazottak összetétele közti különbségek következtében a termelőszövetkezetek életében ellentmondás keletkezett, mely abból adódik, hogy a döntési joggal rendelkező tagság alacsonyabb szakképzettséggel, hozzáértéssel rendelkezik, mint a döntésben részt nem vehető, szavazati joggal nem rendelkező alkalmazotti réteg.

A szövetkezetekben dolgozók életmódját jelentősen befolyásolják a háztáji gazdaságok. A termelőszövetkezeti családok háztáji gazdaságainak száma 1975 végén 800 ezer volt, valamivel több mint a munkások és alkalmazottak kisegítő gazdaságainak száma. A mezőgazdaság bruttó termelésének 1974-ben 18,5 %-át a háztáji adta. Az ország állatállományának nem lebecsülhető hányada a háztáji gazdaságokban van. (1975. december 31-én a szarvasmarha-állomány 39,1 %-a volt található a háztáji gazdaságokban. Ha csak a szövetkezetek — közös és háztáji gazdaságok együtt — állatállományát nézzük, úgy a háztáji gazdaságok részesedésének aránya a szarvasmarha-tartásban 26,8 %, a sertéshízlalásban 50,6 %, a baromfityénységben 75,6 %.¹⁶)

A szövetkezeti parasztság háztáji gazdaságai alapjaiban más jellegűek, mint a többi társadalmi osztály és réteg tagjainak kisegítő gazdaságai. Egyrészt a háztáji gazdaságok földje nem a szövetkezet tagjainak tulajdonában van (a szövetkezet tagjainak tulajdonában csak a zártkertek vannak), hanem a szövetkezet tulajdonában vagy birtokában levő föld e célra átengedett részét képezi. Másrészt a mezőgazdasági termelőszövetkezet — és ez a vonása lényegéhez tartozik — a közös és a háztáji gazdaságok sajátos egységére, összefonódására épül, mely kapcsolatrendszer semmilyen más állami vagy szövetkezeti vállalat esetében nem található meg. (Még az állami gazdaságok működése sem kapcsolódik kisegítő gazdaságok létéhez.)

A kollektivizálással létrejött, a szövetkezetekre jellemző termelési viszonyok mindennek következtében igen bonyolultak. A szocialista viszonyok hegemóniával rendelkeznek, de a mezőgazdasági termelőszövetkezetek lényegéhez tartozó háztáji gazdaságok és zártkertek rendszere még régi, kisárutermelő maradványokat is hordoz.

A háztáji gazdaságokban folyó termelés a közös tulajdon és a közösben folytatott termelőtevékenység befolyása, irányítása alatt áll. Ugyanakkor a szövetkezet tagjai rendelkeznek saját tulajdonú termelési eszközzel (a tag tulajdonában van meghatározott nagyságú föld, munkaeszközök, állatok, termelés céljaira felhasználható épületek stb.), a háztáji gazdaságokban és a zártkertek-

¹⁶ „Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1976” adatai alapján.

ben — családjukkal együtt — ún. „elkülönült” vagy „részben elkülönült” termelőtevékenységet folytatnak, az előállított termék saját tulajdonukat képezi, annak egy részét áruként értékesítik.

A háztáji gazdaságok és zártkertek rendszere tehát a szocialista tulajdon- és elosztási viszonyokat bizonyos mértékig „keveri” a régi paraszti viszonyokkal. A szövetkezeti tagok jövedelmük jelentős hányadát a régi viszonyok sok vonását hordozó háztáji gazdaságok árutermeléséből nyerik.

A háztáji gazdaságokban végzett tevékenység viszonylag jelentős részében azonos a korábbi paraszti munka elemeivel és eszközeivel. Részben konzerválja a régi szokásokat, erősíti a régi ismeretek elegendő voltának érzetét, az általános és szakmai tudásszint emelésével szemben lassító hatást is gyakorol, nehezíti a szakképzés szükségességének, a már megszerzett valamilyen fokú képzettség továbbfejlesztése fontosságának megértését. Különösen érezhető ez a hatás a nők körében, akik tapasztalataink szerint kb. másfélszer annyi időt töltenek a háztáji gazdaság munkáival, mint a férfiak.¹⁷

Mindezek következtében a háztáji gazdaságokban végzett — általában időigényes — tevékenység ellentmondásosan hat a szövetkezeti parasztság életmódjának alakulására.

A háztáji gazdaságok rendszere nélkül lehetetlen lett volna a kisárutermelő parasztság szocialista útra vezetése, s ebből következően életmódjának szocialista jellegű átalakulása nem tudott volna megindulni. Napjainkban az általuk előállított termékeket nem tudjuk más eszközzel pótolni, nélküle nem lennének képesek sem a parasztság saját fogyasztását, sem a lakosság ellátását biztosítani. (Enélkül társadalmi vonatkozásban jelentkeznének tehát súlyos problémák.) Azokban az ágazatokban, melyekben objektív vagy szubjektív okok következtében még nem sikerült — vagy nem teljesen sikerült — a nagyüzemi termelés bevezetése és elterjesztése, a háztáji — és mellettük a kisegítő — gazdaságok eszközeinek és lehetőségeinek felhasználása biztosíthatja jelenleg az árutermelés folyamatosságát, az ellátást. Ma is és a következő években is a háztáji gazdaságok segítenek egyes paraszti rétegek állandó munkával való ellátásában.

Számolnunk kell tehát azzal, hogy a szövetkezeteknek a közös és a háztáji együttes működésére és egységére alapozott működése a szocialista társadalmi termelés és a háztájiban végzett családi munka sajátos keveredését és ellentmondását hozza létre: egyik oldalon erősödik a termelés társadalmi jellegének fejlődése, a szocialista viszonyok és érdekek kibontakozása; másik oldalon fennmarad a háztáji gazdaságokban végzett családi munka, mely eszközeinek, a munkavégzés módjának egy részében azonos az ún. hagyományos paraszti munkatevékenységgel, és amely a kisárutermelő viszonyok maradványainak is hordozója.

Ez az ellentmondás természetesen jelentős hatást gyakorol a szövetkezeti parasztság életmódjára. Bizonyos értelemben erősíti annak „vegyes jellegét”, lehetővé, esetenként elkerülhetetlenné teszi az életmód régi és új vonásainak nemcsak keveredését, hanem mindkét típusú elem egyidejű stabilitását, sőt erősödését is.

Ez is hozzájárul ahhoz, hogy az amúgy is bonyolult helyzet eredményeként gyakran ugyanazoknak az embereknek tudatában, gondolkodásában, életvitelében él és hat a közösségi munka, a közéletbe, a társadalmi munkába való

¹⁷ GATE felmérés adatai alapján.

fokozódó bekapcsolódás és az elkülönülés, a bezárkózás a családi-háztáji gazdasági keretek közé. Együtt található meg a nagyobb tudás, a magasabb műveltség iránti vágy és a kizárólagosan vagyonszerzésre összpontosított tevékenység; a megszerzett javak okos felhasználásának tervei és az anyagi javak öncélú gyűjtése; a kulturáltabb élet, a kultúra vívmányainak elsajátítása és a hagyományos szórakozás iránti vágy és az emiatt jelentkező szégyenérzet; a kemény munka becsületének fenntartása és a gyermekek nevelésében a munka szerepének elhanyagolása, esetenként a gyermekek teljes távoltartása az otthoni munkától stb.

Különös gondot szükséges fordítani tehát mindazoknak a tényezőknek a támogatására, melyek a szövetkezeti parasztság életmódjának új vonásait, szocialista jellegét segítenek erősíteni, a fejlődés ütemét segítik gyorsítani.

*

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek fejlődése már megindította a parasztság életmódjának átalakulását. Ha ellentmondásosan is, de már látszanak az új elemeknek kontúrjai, egyértelművé vált, hogy megváltozott a parasztság élete, tevékenysége, a környező világhoz való viszonya, vágyai, céljai.

Gyökeresen és véglegesen átalakult a parasztság viszonya a szocializmushoz, a szocialista tulajdonhoz, a termelőszövetkezethez. Már frázisnak tűnik annak a ténynek említése, hogy még a korábban legjobb módú paraszt is jobbnak tartja a szövetkezetet, jelenlegi helyzetét korábbi életénél.

A szövetkezet a parasztság egészének természetes közegévé vált, sajátjának érzi a szövetkezet közösségi jellegét, érti és átérzi a közös érdekek fontosságát és ezek megvalósítása érdekében a közös tevékenység szükségességét. Természetessé, magától értetődővé vált a korábban „önálló” kisárutermelők számára a társadalmi termelésnek megfelelő munkamegosztás, az abban való részvételük.

Megindult és jelentős eredményeket ért el — a parasztság körében korábban ismeretlen — munkaverseny- és brigádmozgalom. Egyre inkább természetessé válik a közösségért végzett társadalmi munka.

Alapjaiban megváltozott a szövetkezeti parasztság magatartása, érdeklődése hazánk és a világ kérdései iránt. Az a parasztság, mely a múltban zömében távol tartotta magát a politikától, ellenségének tekintette általában az államot és minden hivatalt, napjainkban egyre inkább magáénak érzi azokat. A szövetkezeti parasztság egyre szélesedő része ismeri fel a kapcsolatot a világ, hazánk és saját sorsának alakulása között.

A szövetkezeti parasztság érdeklődését természetesen elsősorban saját szövetkezetének működése, gondjai keltik fel. Ezek a szövetkezeti demokrácia alakulásában is megmutatkoznak.

A szövetkezeti demokrácia napjainkban érkezett fejlődésének új szakaszába. A szövetkezetek méreteinek növekedése, a tulajdon összetételében végbement változások, az üzemi formák fejlődése szükségessé teszi a szövetkezeti demokrácia, a tulajdonosi jog érvényesítése új formáinak, eszközeinek kialakítását. A szövetkezet tagjai tulajdonosi jogait, irányító funkciójukat ma már nem a napi munka szervezésében érvényesítik — mint ezt korábban tették —, hanem egyre inkább a szövetkezet egészét, sorsát, további fejlesztését érintő kérdésekre kell fordítaniuk figyelmüket, ami nagyobb tájékozottságot, de egyben szélesebb, mélyebb tudást, ismereteket is igényel. A szövetkezeti parasztság egyre több új eszközt, formát dolgoz ki és alkalmaz az új helyzetnek megfelelően. A részközgyűlések, az ágazati tanácskozások, a brigádok fokozottabb bevonása

a legfontosabb kérdések megbeszélésébe, a kisebb munkahelyi kollektívák szerepének növelése mutatják a fejlődést.

A szövetkezeti parasztságban napjainkra már tudatosodott, hogy a szocializmus, a szövetkezet, az ezzel együtt járó juttatások nemcsak életszínvonalát és körülményeit javítják állandóan, hanem a parasztság történetében először teremtik meg számára a teljes és mindenoldalú létbiztonságot.

Az életmód alakulásában jelentős szerepe van a társadalombiztosítás, a társadalmi juttatások kiterjesztésének a parasztságra. Először vált számára lehetővé a kulturált orvosi, egészségügyi ellátás, a társadalom jelentős anyagi hozzájárulása gyermekei felneveléséhez, az anyák részére a fizetett szülési szabadság, a gyermekgondozási segély stb. (Évek óta kb. 100 ezer termelőszövetkezeti család részesül családi pótlékban; 1975 decemberében — a szövetkezetekben dolgozó aktív nők 13 %-át jelentő — csaknem 25 ezren vették igénybe a gyermekgondozási segélyt.¹⁸) A nyugdíjrendszer kiterjesztése és egységesítése a nyugodt, anyagilag megalapozott öregkor lehetőségét teremtette meg.

A létbiztonság megteremtődése nem azonos reagálást váltott ki a különböző rétegek körében. A szakképzettek — elsősorban az ipari szakmával rendelkezők — rétege számára a létbiztonság természetesnek tűnik, munkájuk, életük természetes részeként kezelik és értékelik. Nagyjából hasonló alapállást tapasztalunk a nem-szakképzett fiatalok körében is. Az idősebbek nagy részében most tudatosodik új helyzetük.

A társadalmi juttatások értékelése, megbecsülése az esetek egy részében — elsősorban a nők egyes csoportjaiban — azok sajátos „túlértékeléséhez” vezetett: a társadalmi juttatások egyes rétegek számára az elérhető és elérendő céllá váltak. Ezeknek a rétegeknek a közösen végzett tevékenysége csaknem kizárólag azt a célt szolgálja, hogy biztosítsa valamilyen társadalmi juttatás — például egészségügyi ellátás, gyermekgondozási segély — számára kötelező feltételeket. Ezek a rétegek általában nem értik és nem érzik a szakképzés szükségességét, úgy vélik, nem érdemes erre időt, energiát fordítani, hiszen jelenlegi és általuk elképzelt jövőbeli életvitelükben nincs és nem is lesz rá szükségük.¹⁹

A mezőgazdaság szocialista átszervezése, a szocialista nagyüzemek kialakulása, a termelés társadalmasodásának előrehaladása megváltoztatta az iskola, a tanulás, a szakképzés helyét és szerepét a szövetkezeti parasztság élet- és gondolkodásmódjában. Egyre inkább világossá válik, hogy a régi paraszti ismeretek — legalábbis a közösen végzett munkában — egyre kevésbé elegendők. Sokak számára — koruknál fogva — már nincs meg a lehetőség arra, hogy maga is elsajátítson valamilyen szakmát. Másoknál pedig még hiányzik a szakma tanulásának igénye. A családokban azonban uralkodóvá vált az a felfogás, mely a fiatalok — legalábbis a fiúk — jövőjét valamilyen szakképzettség elsajátításával látja biztosítottnak.

Ma még természetesen ez sem teljesen problémamentes. A szövetkezeti parasztság és gyermekei nagy részének gondolkodásában még mindig él az a régi — elsősorban szegényparaszti — vélemény, mely szerint a „felemelkedést”

¹⁸ „Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1976” és „Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1945–1975” adatai alapján.

¹⁹ Ezzel a jelenséggel természetesen nem csak a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben, illetve az azokban dolgozó nők körében találkozunk.

az ipari szakma biztosítja. A mezőgazdaságinak tekintett szakmák még nem eléggé vonzóak a fiatalok és szüleik számára. (Ebben nyilvánvalón közrejátszik az a tény is, hogy az ipari szakmák elsajátítása esetében nagyobb a fiatalnak a mozgási lehetősége.) Nem mindig szerencsés az országos és helyi igények egyeztetése a képzésben. Részben emiatt, a szakképzettséget szerzettek jelentős része nem a mezőgazdasági nagyüzemekben és nem szakmájában dolgozik. Viszonylag nagy különbség tapasztalható a fiú- és leánygyermekek jövőjével kapcsolatos elképzelésekben, a lányok szakképzésének szükségességét még nem tartják olyan fontosnak, mint a fiúkét. (Igaz, hogy a képzés struktúrája sem kedvező a lányok számára. Szűk az általuk választható szakmák köre — például eltérően más szocialista országoktól, hazánkban egyetlen gépészeti szakra sem vesznek fel lányt —, kevés a kollégiumi elhelyezési lehetőségük.) 14 éves koruk után a lányoknak országosan csaknem a fele semmilyen formában nem tanul tovább; a tovább nem tanuló lányoknak pedig igen nagy része falun él, „újáteremtve” ezzel a férfiak és nők között a szakképzettség terén amúgy is meglevő nagy különbséget.

A fejlődés ellenére ma még elmarad a szövetkezeti parasztság a munkáosztály mögött az általános és a szakmai képzettség területén. (A mezőgazdasági termelőszövetkezetekben dolgozó már említett 15 %-os szakmunkás aránnyal szemben az iparban foglalkoztatottak között csaknem 50, a férfiak között 60 % felett van a szakmunkások aránya; a munkásnők körében 24 %-ot képviselnek a szakmunkások, míg a mezőgazdasági szövetkezetekben kb. 7,5 %-ra tehető arányuk.²⁰ A GATE felmérésének adatai szerint a 30 év alatti nők között is csak 12—13 %-ot ér el a valamilyen szakképzettséggel rendelkezők hányada.)

A szövetkezetekben dolgozó fiatalok jelentős része (a GATE felmérésében szereplő 30 év alattiak több mint 52 %-a, a férfiaknak csaknem 65 %-a) nem az állattenyésztés és növénytermelés, tehát nem a „mezőgazdaságinak” tekintett munkaterületeken dolgozik; a szakképzett fiatalok között is viszonylag kevés az állattenyésztő, illetve növénytermelő szakmunkás. (A GATE-felmérés adatai szerint arányuk az összes fiatalnak 13,5 %-a.) Bár az ilyen típusú végzettséggel rendelkezők száma nem kevés, a szakmunkás-bizonyítvánnyal rendelkezőknek csak kb. 45 %-a dolgozik a mezőgazdasági nagyüzemekben, és ennél még rosszabb arányban hasznosítják végzettségüket — csak kb. 25—30 %-os arányban — a fiatal nők.²¹ Rendkívül fontos ezért megteremteni és biztosítani a feltételeket a szakmunkások szakmájukban való tevékenységéhez.

Az új szocialista viszonyok erősödése és szélesedése, a szocialista életmód elemeinek felhalmozódása különösen szembeötlő a nők helyzetének változásában. A parasztnők a múltban a mezőgazdasági termelésben mindig részt vettek, bár csak „családtagként” tartották őket számon, életüket, szinte minden tevékenységüket szigorúan behatárolta a parasztgazdaság és a család szűk kerete. Ezt erősítették a falvakban kialakult tradíciók, szigorú normák, értéköléletek és előítéletek.

A felszabadulás után eltelt másfél évtized lazított ezeken a kereteken. Megindult a közéletbe — elsősorban a politikai közéletbe — való bekapcsolódásuk, a fiatal nők számára megnyílt a tanulás, a képzés lehetősége. De a

²⁰ „Statistikai Évkönyv 1974” adatai alapján.

²¹ „Statistikai Tájékoztató 1974”, MÉM Szokottatási Felügyelősége és „Mezőgazdasági Statistikai Zsebkönyv 1945—1975” adatai alapján.

parasztcsaládok nőtagjai helyzetének lényegi változtatására csak a mezőgazdaságban is uralomra jutott szocialista viszonyok adtak és adnak lehetőséget. A szocialista mezőgazdaság ad először módot a parasztnőknek arra, hogy önálló dolgozóvá váljanak, a társadalom egyenjogú tagjaként dolgozhassanak, élhessenek.

A korábban az udvar, a háztartás, a család keretei közé nagyjából bezárt nők egy jelentős része számára egyre természetesebbé válik a társadalmilag szervezett munkába való bekapcsolódás. (A GATE felmérésében szereplő nők arra a kérdésre, hogy értékelésük szerint mi a legnagyobb segítség, melyet a szövetkezet vezetése részükre biztosít, első helyre állították a rendszeres munka biztosítását.) Hamar tudatosodott bennük, hogy jogaik és kötelességeik most először azonosak a férfiakéval, szavuk és szavazatuk egyenértékű, személyük értékelésében egyre inkább tért hódít munkájuk, a közösségekben tanúsított magatartásuk, a közös ügyek intézésébe való bekapcsolódásuk alapján kivívott megbecsülésük.

A nők számára is egyre inkább természetes, hogy beleszólhatnak a nagyobb közösség életébe, ügyeinek intézésébe. Nem kis számban tagjai a szövetkezetek választott vezetőségeinek, különböző bizottságainak.

A nők még fokozottabb bevonása a társadalmilag szervezett munkába, a szélesebb lehetőségeket biztosító szakképzésbe nem akadálymentes. A már említett problémákon túl egyéb tényezők is nehezítik még napjainkban a folyamat gyorsítását. Ezek között különösen nagy súllyal szerepel a háztartás, a család és tagjainak ellátása. A falvak háztartási munkát könnyítő és pótló szolgáltatások hiányosságai mellett komoly szerepet játszik az a körülmény is, hogy a nők családon belüli helyzete még csak most kezd átalakulni, a régi hagyományok, megkövesedett szokások — melyek alól a nők is nehezen vonják ki magukat — napjainkban kezdenek csak veszíteni erejükből. A háztartási gépek alkalmazása a falusi háztartásokban csak a munkához szükséges fizikai erő kifejtést csökkenti, a munkák terhe azonban változatlanul elsődlegesen a nők vállán nyugszik. (A GATE felmérésének adatai szerint pl. a szövetkezeti családok 83,6 %-a rendelkezik mosógéppel és 45 %-os arányt képviselnek a mosógéppel és centrifugával felszerelt háztartások.)

Bár sokat javult a helyzet, még ma sem teljesen megoldott a gyermekek elhelyezési lehetősége. 1975-ben az óvodás korú gyermekeknek országosan már 3/4 része részesült óvodai ellátásban, azonban a községek hátrányára nem azonos a városi és falusi gyermekek elhelyezési lehetősége.²² A GATE felmérése szerint 1973-ban a szövetkezetekben dolgozó nők óvodás korú gyermekeiknek csak kb. felét tudták óvodába járatni, a fizikai dolgozók körében ez az arány még kisebb volt. Iskolás korú gyermekeik számára pedig csak 20 %-os arányban volt biztosítva a kollégiumi vagy napköziben való elhelyezés lehetősége. Nem véletlen ezért, hogy a megkérdezett nők kb. 85 %-a az óvodai és iskolai napközi férőhelyek számának növelését sürgette elsődleges feladatként.

Nem segíti sem a nők szakképzettségi szintjének emelését, sem a nőkkel kapcsolatos maradi nézetek és gyakorlat felszámolását az a — szinte minden népgazdasági ágban általánossá vált — gyakorlat, hogy külön „férfi” és „női ágazatok” választódnak el egymástól. Nem a munkamegosztás új tényezőjével állunk szemben — mint ahogy egyesek vélik vagy magyarázzatják —, hanem azzal a helytelen, az iparban már korábban, a kapitalista nagyüzemek

²² „Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1976” adatai alapján.

kialakulása idején lejártszódott folyamattal, hogy ahogyan a gépek bevonulnak egy-egy ágazatba, onnan, legalábbis többségükből, kiszorulnak a nők. Annak ellenére, hogy a korszerű termelési rendszerekben, a szakosított telepeken a munkahelyek többségében lehetne nőket alkalmazni, ezek „férfi ágazatokká” válnak.

Az ágazatok ilyen szétválása a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben is maga után vonta a bérkülönbségeket. Minden határozat és intézkedés ellenére a nők jövedelme — nemcsak szakképzettségi szintjük lemaradása következtében és annak arányában — lemarad, még mindig jelentős a különbség a férfiak és a nők átlagjövedelme között. (A mezőgazdasági termelőszövetkezetekben állandó jelleggel dolgozó nők a férfiak jövedelmének 50—60 %-át érik el. 1974-ben pl. az aktív tagok között a férfiak 13,4 %-a keresett évente maximum 15 ezer Ft-t, a nők körében viszont 44,5 % volt ez az arány; az évi 40 ezer Ft feletti keresettel rendelkezők viszont a férfiak között 31,4 %-kal szerepeltek, míg a nők között csak 4,3 % volt az arányuk.²³)

A nőkkel kapcsolatos helytelen nézetek, előítéletek megnyilvánulnak abban is, hogy még igen kevés a női vezető a termelőszövetkezetekben. (1972-ben elnöktől brigádvezetőig számítva a vezető beosztásokat, az összes vezetőnek 5,6 %-a volt nő. Az arány azóta sem sokat javult; a szövetkezetek összevonása következtében inkább csökkent a felső vezetésben levő nők száma és aránya. Növekedés csak az adminisztratív dolgozók — főkönyvelő, üzemszervező — körében tapasztalható.²⁴)

Az említett problémák következtében a szövetkezetekben dolgozó nők — elsősorban a tagok — magas hányada „hagyományos gyalogmunkásként”, elsősorban a növénytermelés még nem gépesített ágazataiban dolgozik. (A GATE felmérésében szereplők között arányuk a tagok között 74,4 %, az alkalmazottak közt 37,2 % volt.) Az előttünk álló időszakban ezért különösen nagy a jelentősége a nők általános és szakmai képzettsége emelésének, a mezőgazdaság gépesített ágazatainak munkáiba történő fokozottabb bevonásuknak. Enélkül veszélybe kerülhetnek eddig elért eredményeink is, hiszen a gépesítés előrehaladásával csökken a jelenleg általuk végzett munka iránti igény.

A mezőgazdaság szocialista átszervezése, a szövetkezetek szocialista nagyüzemekké válása gyökeresen megváltoztatta a parasztfiatalok életét és ezzel együtt különös, az osztályadalminál is nagyobb súlyt és jelentőséget adott a generációváltás folyamatának a szövetkezeti parasztságon belül. Mint a már közölt adatok is mutatják, a szövetkezeti parasztságon belül nagyrészt a fiatalok képezik a képzett, és teljesen ők jelentik a képezhető réteget, a különbség az iskolázottsági és szakmai képzettségi szintben a fiatalok és idősebbek között összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint ami más területen tapasztalható. Egyben a fiatalok azok, akik számára a gépesített nagyüzem, annak nagyságrendje, a közösségben végzett termelői tevékenység, a szocialista viszonyok a természetesek, ebben nőttek fel, ennek méreteiben és alapjain gondolkodnak.

A mezőgazdaság szocialista átszervezése, a szövetkezetek 15 éves fejlődése véglegesen felszámolta a parasztság korábbi rétegződését, a vagyon, elsősorban a földterület nagysága szerinti elkülönülést, az egyes paraszti rétegek közötti ellentéteket. A volt rétegződés hatása azonban nem minden területen tűnt még el nyomtalanul.

²³ „Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1945—1975” adatai alapján.

²⁴ Ez a helyzet az egész mezőgazdaságra jellemző. Az arányok nem jobbak az állami gazdaságokban sem, ahol az említett 1972-es mutató 4,8 volt.

A falvak jelentős részében még fellelhető a korábbi idősokra jellemző területi elhatárolódás. A régi ismeretségi, baráti kapcsolatok, a „szomszédság” — különösen az idősebb generációk esetében — még nehezíti, lassítja az új kapcsolatokat kiépítését.

A korábbi rétegződés még szerepet játszik a jövedelmek alakulásában. A háztáji gazdaságok felszereltsége, az állatállomány elhelyezési lehetősége stb. a korábbi gazdaság nagyságától, felszereltségétől is függ, így a háztájiból szereshető és szerzett jövedelem nagysága részben a korábbi paraszti rétegződés függvénye.

A háztájiban végzett tevékenység és az ott szerzett jövedelem — egyéb tényezőkkel együtt — esetenként elősegíti a régi értéktételek új köntösben végbemenő újjáéledését, alapul szolgál a régi, a vagyon alapján történő értékelés továbbélésének.²⁵

A szövetkezetek által biztosított magasabb jövedelem és a háztájiból szerzett pénzösszeg felhasználása gyakran a korábbi módosabb paraszti rétegek életmódjának utánzását célozza.

A régi paraszti rétegek között az összekötő kapcsot az életmód, a világnézet, az erkölcs hasonló vonásai képezték. Az egyes rétegekre jellemző vonások között a különbség gyakran nem minőségi, hanem csak mennyiségi jellegű volt. A megszerzett tárgyak, eszközök túlértékelése, ezek mutogatása, a velük való büszkélkedés — ami korábban a gazdagabb rétegekhez való tartozást bizonyította — még ma is él a szövetkezeti parasztságon belül. (Ezt napjainkban még táplálják a település jellegéből adódó problémák, melyekből következően kevés a nagyobb jövedelem elköltésének reális alternatív lehetősége, ezért még gyakoriak a külsőségekben megnyilvánuló, azokra irányuló vágyak, álmok.)

A megnövekedett jövedelem felhasználása gyakran még nem a legegészségesebb. Gyakoriak a külsőségekkel kapcsolatos „mutogatási versenyek”, egyes esetekben a „régí urak” szokásainak átvétele, sőt egészen torz jelenségeknek is néha tanúi vagyunk. (Ilyennek tekinthető pl. az az egyes vidékeken jelentkező „verseny”, hogy ki veszi meg magának és családjának a szebb és főleg drágább sírkövet, illetve kriptát.) E jelenségek ellen csak az értelmes, emberi élet feltételeinek gyorsabb ütemű megteremtésével tudjuk felvenni eredményesen a harcot.

A teljes és mindenoldalú létbiztonság, a jövőtől való félelem megszűnte megindította a parasztság vágyai, céljai átalakulásának folyamatát, saját életében, maga körül is kezdi már megteremteni az emberibb, kulturáltabb élet feltételeit és fokozatosan felhasználni, alkalmazni is az erre szolgáló eszközöket. Ennek üteme a szövetkezeti parasztság egyes rétegei között nem egyforma. A szakképzett — és ezzel együtt magasabb iskolai végzettséggel rendelkező — rétegek gyorsabban, a szakképzetlenek, idősebbek lassúbb ütemben haladnak előre a lakásuk és háztartásuk fejlesztésében, az otthoni munkák könnyítésében ugyanúgy, mint a kultúra befogadásához szükséges eszközök vásárlásában, illetve felhasználásában. (A GATE felmérésének adatai szerint, ha nem is egyforma arányban a különböző csoportok esetében — jelentősen előrehaladt a lakás felszereltségének fejlesztése. A családok csaknem fele már

²⁵ Nemcsak a parasztság körében, hanem egyéb osztályok és rétegek között is tapasztaljuk e kispolgári nézet újjáéledését. A szövetkezeti parasztság esetében azért szükséges külön is felfigyelnünk e jelenségre, mert hosszú évszázados hagyományokban gyökerezik, leküzdése hosszabb időt vesz igénybe, és magában hordja a korábbi rétegződés hatásának továbbélését is.

megoldotta a fűtés korábbi gondjait, 3/4 része nemcsak rádióval, hanem televízióval is rendelkezik — és rendszeresen nézi adását. Az aktív dolgozóknak már kb. 70 %-a rendszeresen, naponta olvas újságot, és megnövekedett a könyveket olvasók rétege is, bár ebben a vonatkozásban tapasztalható a legnagyobb eltérés a szakképzettség szintjének arányában: az állattenyésztésben és növénytermelésben dolgozó szakképzetlen rétegnek még 75 %-a semmilyen könyvet sem olvas, több mint 40 %-ának nincs még egyetlen könyve sem.)

Összegezve: A parasztság életmódjának alakulása az utóbbi években felgyorsult. A változások a szocialista életmód irányába mutatnak, a szövetkezeti parasztság körében is egyre inkább a szocialista életmód vonásainak kibontakozásával találkozunk. Ugyanakkor látnunk kell azt is, hogy a szövetkezeti parasztság életmódjában jellegzetesen és erőteljesen keverednek a régi és az új vonások.

A parasztság körében — amely aktív formálója volt az új, szocialista körülmények megteremtésének a mezőgazdaságban — napjainkban vagyunk tanúi és egyben lehetünk segítői a szocialista életmód egyre erőteljesebb kibontakozásának.

Sem gyakorlati, sem elméleti szempontból nem közömbös, hogy miképpen mutatjuk be az életmód, s különösen a szocialista életmód értelmezésében a klasszikus örökséget. Hibás és káros volna, ha megfélemlenénk érdeme szerint méltatni és hasznosítani a marxizmus—leninizmus klasszikusainak ide vágó tényleges elméleti hagyatékát. Behatóbb elemzése ugyanis arról győz meg, hogy a marxizmus klasszikusainál megtalálhatjuk a szocialista életmód *általános elméleti leírását és vizsgálatának legfőbb elméleti és metodológiai alapjait.*

E rövid tanulmány keretében két vonatkozással kívánok foglalkozni: a klasszikusok tárgyekezelésének egyes sajátosságaival és néhány, a téma szempontjából kiemelkedően fontos klasszikus művel.

*

Engels „A munkásosztály helyzete Angliában” című műve a marxista szociológia első, máig klasszikus alkotása, egyszersmind a korai marxista életmód-kutatásnak is kimagasló terméke. Átfogó rajza egy meghatározott ország, a XIX. századi Anglia egy meghatározott osztálya, nevezetesen a proletariátus életmódjának.

Engels világosan utal vizsgálódásainak határozott elméleti és politikai indítékaira: „A munkásosztály helyzete a jelenkor minden szociális mozgalmának tényleges talaja és kiindulópontja, mert benne mutatkozik meg a legélesebben, a legleplezetlenebbül mai szociális nyomorunk. A francia és a német munkás-kommunizmust közvetlenül, a fourierizmust és az angol szocializmust, valamint a német művelt burzsoázia kommunizmusát közvetve ez hozta létre. Ezért okvetlenül meg kell ismernünk a proletariátus helyzetét . . . hogy véget vethessünk minden ábrándozásnak és fantáziálásnak pro és contra. De a proletariátus létfeltételei *klasszikus formájukban*, tökéletes fejlettségükben csakis a brit birodalomban, főként a tulajdonképpeni Angliában vannak meg, és csakis Angliában gyűjtötték össze olyan teljes — hivatalos vizsgálatok által megerősített — anyagot, mely a tárgy valamelyest is kimerítő ismertetéséhez szükséges.” (MEM 2, Kossuth, Budapest 1971², 220.)

Engels az életmód jelenségek köre komplex természetének megfelelően komplex elemzési módszereket alkalmaz. Egyszerre él a társadalom vizsgálatának elméleti és empirikus módszereivel, felhasználja mindazt, amit közgazdasági, filozófiai és történelmi tanulmányaiból teoretikus szinten leszárt.

Mindvégig következetesen ötvözi a társadalomkutatás kvalitatív és kvantitatív eszközeit. Jóllehet az adott vizsgálati cél követelményeiből kiindulva előtérbe kerülnek a mai nézőpontból szociológiaiaknak minősülő módszerek,

a szerző segítségül hívja más tudományok egész sorát is. Támaszkodik Anglia és a kontinens történetére. Gyakorta felhasznál gazdaság- és ipartörténeti, sőt technikátörténeti adatokat. Bőségesen hivatkozik a nemzetgazdaságtan legjobb képviselőinek helytálló megállapításaira. Felhasználja az építéstudomány, a város- és lakástervezés adatait. Igen gyakran folyamodik orvos- és nevelésszociológiai leírásokhoz, épít a jogtudomány eredményeire.

Mai felfogásunk szerint az életmód az emberek, a kisebb és nagyobb társadalmi csoportok, a szűkebb vagy tágabb szociális közösségek jellegzetes tevékenységszerkezete. Ebben alapvető jelentősége van annak, hogy milyen az emberek főbb élettevékenységeinek tartalma és hogyanja, továbbá annak, hogy milyen eme élettevékenységek kapcsolata, egymásra épülése. Napjaink marxista kutatói úgy vélik, hogy a főbb élettevékenységek közvetlen szerveződésekben kitüntetett szerep jut a szükségleteknek. Csaknem egyöntetűen hangsúlyozzák, hogy az életmód alakításában determináló hatása van a termelési módnak, a termelőerők fejlettségi színvonalának, a termelési viszonyok jellegének, a társadalmi-gazdasági alakulat karakterének, az emberek osztály- és réteghelyzetének.

Engels műve korai megformálását és konzekvens végigvitelét jelenti ennek az alapfelfogásnak: *teljes keresztmetszetét adja* a korabeli angol proletariátus élet- és munkakörülményeinek, mindennapi tevékenységének, azaz életmódjának.

Elemzésében, az Angliában lezajló ipari forradalom, a termelés rendszerében végbemenő gyökeres átalakulás taglalása után Engels áttér az angol társadalom osztály- és rétegstruktúrájának ebből eredő változásaira, a népesség átrétegződésére, az e változásokat szükségképpen kísérő nagymérvű társadalmi mobilitások vizsgálatára. Leírja, hogy a hajdani, túlnyomóan mezőgazdasági és falusi jellegű ország miképpen iparosodik és városiasodik rendkívüli gyorsasággal. Konkrét statisztikai adatokkal szemlélteti, mi módon válnak a korábbi falvak kisvárosokká s az egykori kisvárosok nagyvárosokká, ipari és kereskedelmi centrumokká.

Együttérzéssel és realisztikusan ábrázolja, hogy a régebben falun élő parasztok és kézművesek miképp lesznek városi proletárokká, s ennek következtében hogyan romlanak munkafeltételeik, egyéni és családi életkörülményeik. Bemutatja, hogy a népesség növekvő proletarizálódása hogyan vezet a korábbi, sok tekintetben kispolgári és patriarchális jegyekkel felruházott életmód szét hullásához.

„... A munkások . . . egészen jól elvegetáltak, jóra való és nyugodalmas életet éltek teljes istenfélelemmel és tisztességgel, s anyagi helyzetük sokkal jobb volt, mint utódaiké — írja Engels az előproletariátus életmódjáról —; nem kellett agyondolgozniuk magukat, annyit dolgoztak, amennyit akartak, és mégis megkeresték, amire szükségük volt, szabad idejükben egészséges kerti vagy mezei munkát végeztek, ami már maga is üdülés volt nekik és még szomszédaik szórakozásaiban, játékaiban is részt vehettek; tekéztek, labdáztek stb., ami mind jó hatással volt egészségükre és megedzette testüket. Legtöbbnyire erős, jókötésű emberek voltak, akiknek testalkata alig vagy egyáltalán nem különbözött paraszt szomszédaikétól. Gyermekeik szabad falusi levegőn nőttek fel, és ha segítettek is szüleik munkájában, az csak néha-néha történt, nyolc- vagy tizenkét órás munkanapról szó sem volt . . . Kevesen tudtak olvasni és még kevesebben írni, rendszeresen jártak templomba, nem politizáltak, nem konspiráltak, nem gondolkoztak, testgyakorlatokban lelték örömeiket,

beléjük oltott áhitattal hallgatták a Bibliát, s igénytelen alázatosságukban kitűnően megfértek a társadalom tekintélyesebb osztályaival. De szellemileg halottak voltak, csupán kicsinyes egyéni érdekeiknek, szövőszéküknek és kertecskájuknak éltek, és mit sem tudtak arról a hatalmas mozgalomról, amely ott kinn magával ragadta az emberiséget. Jól érezték magukat ebben a csöndes, vegetatív életben, és ha nem lett volna ipari forradalom, sohasem változtattak volna ezen a kétségtelenül igen romantikus és kedélyes, de emberhez nem méltó életmódjukon.” (Uo. 224., 225.)

A szerző nem idegenkedik az „életmód” fogalmának használatától. Műve számos helyén használja ezt a kifejezést szakmák, foglalkozási csoportok, rétegek, sőt osztályok életvezetésének jellemzésére.

Azt mondtuk, hogy Engels elsőként viszi keresztül következetesen egy konkrét társadalmi osztály életmódjának vizsgálatát valamennyi alapvető élettevékenységének tükrében. Utaljunk itt a legfontosabbaknak tetsző összefüggésekre.

Engels hallatlan részletességgel és alapossággal ábrázolja a múlt század közepe angol proletariátusának *termelő*- és *termelői munkatevékenységét*. Ostorozza annak „testét és szellemet nyomorító” természetét. Bő aprólékossággal ecseteli azokat az embertelen viszonyokat, amelyek között a szigetország elesettjei kénytelenek napról napra újrakezdeni azt a tevékenységet, amely más feltételek mellett az ember legtartalmasabb, legvonzóbb életmegnyilvánulása lehetne. Ír a munkások elképesztő túldolgoztatásáról, a női és a gyermekmunka cinikus kiszorolásáról. Leleplezi azokat a körmönfont módszereket, amelyekkel a gyáros alkalmazottait szinte kiszolgáltatott rabszolgáivá teszi. Kimutatja, hogy a jótékonynak reklámozott truck- (gyári vásárlás) és cottage- (gyártulajdonosi lakásbérbeadás) rendszer valójában a munkás kiszolgáltatottsága teljessé tételének veszedelmes eszköze.

A munkások szokásos munkatevékenységének aprólékos leírása közben Engels figyelme kiterjed minden iparágra, a legfontosabb szakmákra, sőt az ismertebb munkakörökre is. Mindenütt kimutatja a gyári munka mechanikus, lélekölő jellegét, a munkaidő elviselhetetlen hosszát, a munkahelyek többségének egészségtelen körülményeit. Részletes dokumentumok alapján felháborodottan szól a női és a gyermekmunka fokozódó alkalmazásáról, kíméletlen kihasználásáról.

Leírja, hogy miközben a munkavállalás növeli a nők önállóságát, egyszerűsmond a hagyományos családi szerepek felcserélődéséhez, mai szóhasználatnál élve a társadalmi csoportstruktúra legkisebb egységeihez tartozó család bomlásához is elvezet a proletariátus körében. A munkáscsaládok belső életének elemzéséhez Engels újra meg újra visszatér, felfedve benne az új típusú családi kapcsolatok pozitív, előremutató vonásainak mutatkozását is.

Hatalmas adattömegre támaszkodva, bizottsági jegyzőkönyveket és orvosi szakvéleményeket idézve, katonai sorozó orvosi jelentésekre hivatkozva, megbetegedési és halálozási statisztikákat felsorakoztatva mutatja ki, hogy a tőkés üzemi munka fizikailag és szellemileg elsorvasztja a proletariátust, gyorsabb vagy lassúbb pusztulásra ítéli azt. Mindennek alapján szociális gyilkossággal vádolja a burzsoáziát.

Engels a proletárok munkájának jellegéről összefoglalóan így ír: „A munkások demoralizálódásának másik forrása az, hogy munkára vannak kárhoztatva, Az önkéntes termelő tevékenység a legmagasabbrendű élvezet, amelyet ismerünk, de a kényszermunka a legrettenetesebb, legmegalázóbb gyötrelem.

Nincs borzasztóbb annál, mint ha valakinek napról napra, reggeltől estig olyasmit kell tennie, amitől irtózik. És minél emberibben érez a munkás, annál jobban kell gyűlölnie munkáját, mert érzi, hogy az ő szempontjából mennyire kényszer jellegű és milyen céltalan ez a munka. Miért is dolgozik? Azért talán, mert örömét leli az alkotásban? Természete ösztönzi erre? Szó sincs róla. Pénzért dolgozik, olyasmért, aminek semmi köze sincs magához a munkához, dolgozik, mert kénytelen dolgozni, és ráadásul annyit és olyan végtelen egyhangúságban, hogy már csak azért is az első hetektől kezdve gyötrelmeknek érzi ezt a munkát, ha még tud emberként érezni.” (Uo. 321.)

Engels a munkások fizikai helyzetének, munkaviszonyainak leírása mellett behatóan elemzi művelődési lehetőségeiket, *kulturális-szellemi tevékenységüket*, vagy ahogyan ő írja, a munkások „szellemi helyzetét” is. Abból indul ki, hogy Angliában a népességhez képest aránytalanul kevés a művelődési intézmény. Mint megjegyzi: Anglia munkásosztályának soraiban olyan tudatlanság uralkodik, amelyen az ember még Spanyolországhoz, vagy Olaszországhoz hasonló államokban is meglepődne. Ám ez nem is lehet másképpen, mivel „a burzsoáziának kevés remélni, de annál több félteni valója van a művelt munkásoktól...” (Uo. 314.)

A munkásosztály rendelkezésére álló kisszámú nappali iskolát csak igen kevesen látogathatják. Ezek az iskolák is rosszak, a tanítók képzetlenek, a legelemibb ismereteknek, az elengedhetetlen erkölcsi tulajdonságoknak is híján vannak. Nem jobb a helyzet az esti, a vasárnapi és az egyház által létesített népiskolákban sem, ahol megkísérlik a fiatalokat a vallás tiszteletére és a burzsoázia iránti engedelmességre nevelni, miközben csak silány ismereteket nyújtanak.

Az angol proletariátus azonban — már az ösztönösség szintjén is — szükségképpen afelé tart, hogy megteremtse a maga „osztálykultúráját”. „Szerencsére — írja Engels — a viszonyok, amelyek között ez az osztály él, olyan gyakorlati műveltséget adnak neki, amely nemcsak hogy pótolja az iskolai kacatot, hanem ártalmatlanná teszi a velejáró zagyva vallásos képzeteket is, sőt a munkásokat Anglia nemzeti mozgalmának élére állítja. A szükség megtanít imádkozni, és ami sokkal fontosabb, gondolkodni és cselekedni. Az angol munkás, aki alig tud olvasni és még kevésbé tud írni, nagyon jól tudja, mi a saját érdeke és mi az egész nemzet érdeke — tudja azt is, hogy mi a burzsoázia különös érdeke, és hogy mit várhat ettől a burzsoáziától. Ha nem is tud írni, de tud beszélni, nyilvánosan beszélni; ha nem is tud számolni, tud annyira tájékozódni a nemzetgazdaságtani fogalmakban, hogy átlásson a gabonatörvények eltörléséért küzdő burzsoázia szándékain és megcáfolja őt; ha a papok minden igyekezete ellenére sincs tisztában a túlvilági kérdésekkel, annál jobban eligazodik a földi, politikai és szociális kérdésekben.” (Uo. 317.)

Engels hő teret szentel a angol munkások *közvetlen életkörülményeinek* jellemzésére; *egyéb, azaz a közvetlen fogyasztással, a fiziológiai és szellemi újratermelődéssel, a családi és személyi kapcsolatokkal összefüggő mindennapos tevékenységeik* ábrázolására is.

Eközben megkülönböztetett figyelmet fordít az *elemi vagy elsődleges létszükségletek* kielégítésének feltételeire: „... vizsgáljuk meg tüzetesebben azt a helyzetet, melybe a szociális háború a nincstelen osztályt taszítja. Lássuk, hogy tulajdonképpen milyen lakást, ruházatot és táplálékot ad a társadalom a munkásnak munkájáért, milyen életet biztosít azoknak, akik a legtöbbet járulnak hozzá a társadalom életéhez.” (Uo. 243.)

Elsőként a proletariátus *lakáskörülményeit* veszi szemügyre. Áttekinti Anglia nagyvárosait, valamennyi számottevő ipari körzetét. Városterképekre, tervrajzokra, helyszíni vizsgálatokra támaszkodva bebizonyítja, hogy már a várostervezésben is osztályszempontok, osztálydisztinkciók érvényesülnek. Kimutatja, hogy a munkásnegyedekben hihetetlenül egészségtelen és nyomorúságos viszonyok uralkodnak, hogy a lakásokban összezsúfoltan, az alapvető higiéniai és erkölcsi követelmények biztosítása nélkül kénytelenek élni. Alaprajzokon szemlélteti a cottage-építés jellegzetes formáit és azok célszerűtlenségét. Bepillantást nyújt a munkáslakásokba, leírja szegényes berendezésüket, bútorzatukat. Szinte a mai környezetvédelmi szakember aggodalmával szól azokról a rombolásokról és sebekről, amelyeket a tőkés típusú iparosítás és városiasodás a munkások tágabb környezetén, Anglia egykor kies és vonzó tájain, városain ejtett. Engels a lakásviszonyok leírásakor is hangsúlyozza az ír bevándorlók kivételes elesettségét.

Engels kitér az angol munkások *ruházatára*. Megjegyzi, hogy a munkások lakásszükségletének kielégítése egyszersmind mértéke annak is, hogyan elégitik ki többi szükségleteiket. Nem találja meglepőnek, hogy a könyvében jellemzett munkáskörzetekben, az ott található piszkos lyukakban csak rongyos és rosszul táplált emberek élnek. Engels megfigyelései szerint a munkások hatalmas többsége igen rossz ruhában jár. Már ruházatuk anyaga is előnytelen. Mint írja, a munkások ruhatárából csaknem teljesen hiányzik a vászon és a gyapjúszövet, helyüket a pamut foglalja el. Utóbbi azonban kevésbé felel meg a célszerűség, az angliai éghajlat és a kényelem követelményeinek. A munkások számára hozzáférhető ruházati cikkek alacsony ára silány kidolgozást és gyors elhasználódást jelent.

A szerző külön és részletesen foglalkozik a munkások *táplálkozásával*. Ismerteti a felhasznált alapanyagok gyenge minőségét, szegényességét, a választék egyoldalúságát, az étrend egyhangúságát. Bemutatja a beszerzés nehézségeit, sőt azt is, miképp rövidítik meg az árusok csalások és termékrontás segítségével munkás vásárlóikat. Kitér a hiányos étkezés súlyos egészségügyi következményeire.

Engels több alkalommal utal a munkások szabadidő-töltésének jellegzetességeire is. A szabad idő felhasználásának mikéntjét a szerző kétségkívül az életmód fontos összetevőjének tekinti.

A munkásosztály munka- és életkörülményeinek hiteles és átfogó elemzéséből, az angol proletárok mindennapi termelő, kulturális, közvetlen fogyasztói, családi és egyéni tevékenységeinek ebből a szövődékből vezeti le Engels az *angol munkásmozgalmakat*, Nagy-Britannia munkásosztályának *politikai tevékenységét*.

A szerző felfogásában a munkásság szervezett osztályharca, politikai küzdelme nem egyszerűen csak külső és akaratlagos beavatkozás, tendenciózus és normatív célzatú tudati befolyásolás eredménye, hanem társadalmi helyzetének, életmódjának *szükségzerű* következménye, egyszersmind *osztály-életmódjának* *szerves és fontos része*.

„El fogják ismerni — még ha nem bizonyítottam volna is be olyan gyakran egyes példákon —, hogy az angol munkások ebben a helyzetben nem érezhetik magukat boldogoknak; hogy nincsenek olyan helyzetben, amelyben egy ember vagy az emberek egész osztálya emberi módon gondolkodhatna, érezhetne és élhetne. A munkásoknak tehát arra kell törekedniök, hogy kiszabaduljanak ebből a helyzetből, amely állattá alacsonyítja le őket, hogy jobb, emberibb

helyzetet teremtsenek maguknak; ezt azonban csak úgy tehetik, ha harcolnak a burzsoáziának mint olyannak az érdekei ellen . . .” (Uo. 400.)

Engels figyelmeztet arra, hogy a szervezett osztályküzdlemben történő részvétel, a tudatos politikai tevékenység *roppant hatású* életmódformáló tényező, amely bizonyos tekintetben átrendezheti a munkások élettevékenységének egészét, a munkáséletmód egyéb oldalait, például kulturális oldalát is: „A munkásnak . . . csak az az egyetlen területe van emberi mivoltának kifejezésére, hogy tiltakozik egész helyzete ellen, s ezért természetes, hogy a munkás éppen ebben az ellenállásban a legrokonszenvesebb, a legemberibb . . . a munkások minden ereje, minden tevékenysége erre az egyre összpontosul, s . . . még az emberi műveltség megszerzésére irányuló törekvések is közvetlen kapcsolatban vannak ezzel.” (Uo. 401.)

Engels a múlt századi angol proletariátus alapvető élettevékenységeinek ismertetése közben a munkáséletmód számos más lényeges jegyét is bemutatja. Különös gondot fordít a munkásság internacionalista vonásainak jellemzésére.

De beszámol a munkáséletmód nyugtalanító és fájdalmas jegyeiről is, amelyek a szüntelenül fenyegető létbizonytalanságból erednek; részletesen ábrázolja és értékeli a munkások körében tapasztalható bűnözés, prostitúció, az iszákosság s részben az öngyilkosság, valamint a mentális zavarokból táplálkozó rendhagyó viselkedés jelenségeit.

*

„A munkásosztály helyzete Angliában” című művét Engels végleges formájában 1844 szeptembere és 1845 márciusa között írta meg. Röviddel ezt megelőzően készült el Marx „Gazdasági-filozófiai kéziratok” című írása. A „Kéziratokról” rendszerint azt tartják, hogy alapjában elvont filozófiai mű, amely a polgári nemzetgazdaságtan, illetve a kapitalizmus gazdasági és filozófiai kritikáját tartalmazza. Ez az értékelés lényegében helytálló. Mindazonáltal hozzátesszük, hogy rendkívül széles és szilárd empirikus vizsgálati alapzata van, s szövegét lépten-nyomon empirikus mozzanatok szövik át. A mű közvetlen kiindulópontjai és egész kifejtésmódja filozófiai jellegűek ugyan, ám előzményei és támasztékai — mint arra maga Marx figyelmeztet — empirikusak is egyúttal. „A nemzetgazdaságtanban járatos olvasót nem kell arról biztosítanom, hogy eredményeimhez teljesen empirikus, a nemzetgazdaságtan lelkiismeretes kritikai tanulmányozására alapozott elemzés útján jutottam.” (Marx: „Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből”, Kossuth, Budapest 1962, 3.)

Továbbá: a „Kéziratok” a kapitalizmus gazdasági és filozófiai kritikája, az elidegenedés elméleti kifejtése mellett egyszersmind a kizsákmányoló társadalmi rend, s közelebbről a tőkés rendszer által kitermelt torz életmód kritikája, és a kommunista társadalom életmódjának első — igaz, még nagyon általános, és sokban a feuerbach-i elvont filozófiai antropológia hatását mutató — teoretikus leírása is.

Arra, hogy a kapitalizmus kritikáját ki kell terjeszteni a tőkés társadalom viszonyaival béklyózott ember életmódjának forradalmi bírálatára is, Marx félreérthetetlenül utal. „Magától értetődik, hogy a nemzetgazdaság a *proletárt*, vagyis azt, aki tőke és földjáradék nélkül tisztán a munkából, mégpedig egyoldalú, elvont munkából él, csak mint *munkást* szemléli. Ennélfogva felállíthatja azt a tételt, hogy éppúgy, mint egy lónak, annyit kell kapnia, hogy dolgozhassék. Nem szemléli munkán kívüli idejében, mint embert, hanem ezt

a szemléletet átengedi a büntető igazságszolgáltatásnak, az orvosoknak, a vallásnak, a statisztikai táblázatoknak, a politikának és a koldusbíróknak.” (Uo. 12.) Marx tehát a kapitalizmus bírálataát és az elidegenedés magyarázatát nem tartja lehetségesnek és nem tekinti teljesnek anélkül, hogy meg ne vizsgálná a munkás egész életmódját.

A témakutatás empirikus előzményeire vetnek fényt Marx forrásanyagai. Bőségesen hivatkozik német, francia és angol munkákra. Különösen azokat részesíti előnyben, amelyek a proletariátus élet- és munkakörülményeire, a munkáséletmódra nézve közölnek tényeket. Ezek között is túlsúlyban vannak a kapitalizmus klasszikus hazájára, Angliára vonatkozó adatok. E forrásokat felhasználva Marx, Engelshez hasonlóan rámutat a tőkés üzemekben végzett munka testi és szellemi károsító hatására. Megfogalmazza azt a tételt, hogy a termelés technikai fejlődése a jövőben elvezet oda, hogy biztosítsa az összes egyhangú foglalatosságok kiküszöbölését. Számításokat közöl arról, hogy Franciaországban a termelés akkori fejlettségi szintjén minden munkaképes ember napi öt órai átlagos munkaideje biztosítaná a társadalom összes anyagi szükségletének kielégítését. Már itt felveti, hogy a társadalom és az emberi személyiség sokoldalú fejlődése nem utolsósorban megfelelő szabad időt követel. Részletekbe menően ábrázolja a munkások, s mindenekelőtt az angol munkásság elégtelen táplálkozási viszonyait, elviselhetetlen lakáskörülményeit, napi tevékenységük egyoldalúságát és igényeik eldurvulását. Felvillantja a munkásélet ama momentumait, amelyek már a megoldás, a jövő felé mutatnak. Mindezek kétségkívül az életmód fogalmkörébe vágnak, s a műben az elidegenedés kifejlődésének, illetve jövőbeni megszüntetésének leírásával fonódnak egybe.

Marx — Engels eljárásával egyezően — nagy jelentőséget tulajdonít a szükségletek és kielégítésük módja vizsgálatának. Rámutat a kapitalizmusnak arra az eredendő ellentmondására, hogy a szükségleteknek és eszközeiknek gyarapodása a másik oldalon a szükségletnélküliséget és az eszköznélküliséget termeli ki. Ez az állapot a munkás szükségletét a fizikai élet legszükségesebb és legsiralmasabb fenntartására, tevékenységét pedig a legelvontabb mechanikus mozgásra redukálja. E viszonyok, mint írja, a munkást érzéketlen és szükséglet nélküli lénné teszik, elidegenítik még természeti környezetétől is, és oda vezetnek, hogy a dolgozó ember csak munkáján kívül, legegyszerűbb szükségleteinek kielégítésében, legsekélyesebb élvezeteiben, legkevésbé emberi, nembeliségéből fakadó ténykedéseiben és kedvteléseiben érzi magát igazán szabadnak.

Idézzük: „Részben ez az elidegenülés abban mutatkozik meg, hogy az egyik oldalon a szükségletek és eszközeik kifinomodása a másik oldalon az állati elvadulást, a szükséglet teljes, nyers, elvont egyszerűségét termeli . . . Még a szabad levegő szüksége is a munkásnál többé már nem szükséglet; az ember visszatér a barlanglakásba, de azt most már megmérgezte a civilizáció dögletes pestislehelete és az ember immár csak *bizonytalanságban* lakik benne, mint valami idegen hatalomban, amely naponta elvonhatja magát tőle, amelyből naponta kidobhatják, ha nem fizet . . . Fény, levegő stb., a legegyszerűbb *állati* tisztaság többé nem szükséglet az ember számára. A *szenny*, az embernek ez az elposványosodása, elrothadása, a civilizáció *kloákája* (ez szó szerint értendő) az embernek *életelemévé* válik. A teljes *természetellenes* ágrólszakadt-ság, a megrothadt természet válik *életelemévé*. Egyik érzéke sem exisztál többé, nemcsak emberi módján nem, hanem *embertelen*, ennélfogva még csak állati módon sem. Az emberi munka legnyersebb *módjai* (és *szerszámai*) térnek visz-

szá, mint ahogy a római rabszolgák *taposómalma* sok angol munkás termelési módjává, létezési módjává vált. Nemcsak hogy az embernek nincsenek emberi szükségletei, még az *állati* szükségletek is véget érnek. Az ír már csak az *evésnek*, és pedig már csak a *burgonya*, méghozzá a *takarmányburgonya*, a legrosszabb fajta burgonya evésének szükségletét ismeri. De Angliának és Franciaországnak már minden ipari városban egy *kis* Írországa van. A vadembernek, az állatnak mégis megvan a vadászat, a mozgás stb., a társaság szükséglete. — A gépnek, a munkának az egyszerűsítését arra használják fel, hogy a csak létrejövő embert, a teljesen kiképzetlen embert — a *gyermeket* — munkássá tegyék, mint ahogy a munkás ágrólszakadt gyermek lett. A gép az ember *gyengeségéhez* idomul, hogy a *gyenge* embert géppé tegye.” (Uo. 80—81.)

Marx okfejtésében ezt a helyzetet a kommunizmus fogja felszámolni, amely felneveli a valóban gazdag embert a maga gazdag emberi szükségleteivel. A fiatal Marx jellegzetes megfogalmazása szerint : „... a nemzetgazdasági *gazdagság* és *nyomorúság* helyébe a *gazdag ember* és a *gazdag emberi* szükséglet lép. A *gazdag* ember egyúttal az emberi életnyilvánítás egy totalitását *szükségelő* ember. Az ember, akiben saját megvalósulása, mint belső szükségyszerűség, mint *szükség* egzisztál. Az embernek nemcsak a *gazdagsága*, hanem a *szegénysége* is — a szocializmus előfeltevése mellett — egyaránt *emberi* és ennél fogva társadalmi jelentőségre tesz szert. Ez az a passzív kötelék, amely az emberrel a legnagyobb gazdagságot, a *másik* embert szükségletként érezteti.” (Uo. 76.)

Marx az 1844-es kéziratok más helyén mintegy megfogalmazza az eljövendő kommunista életmód lényegét, midőn azt „az *emberi* lényegi erő új tevékenykedéseként és az *emberi* lényeg új gazdagodásaként” jellemzi. Szembeállítja vele a magántulajdon fordított világát, a tárgyak uralmának kiteljesedését. Az „*emberi lényeg*” kiteljesedése a kommunizmusnak számára az ember tudatos, szabad élettevékenységének a teljessé válása.

Marx lépten-nyomon kiemeli a munkásság tudatos és szervezett politikai küzdelmének fontosságát, amelyet a kapitalizmusra jellemző életmód és elidegenedés történelmi túllépése, egy új, valóban emberi életmód kialakítása nélkülözhetetlen feltételének tart. Munkája azon részében, ahol az elidegenült munkát mint a magántulajdon közvetlen okát jellemzi, kifejti azt is, hogy az egyetemes emberi felszabadulást szükségképpen „a munkásemancipáció politikai formájában” kell kimondani.

Ugyanezt a gondolatot hangsúlyozza Marx a munkásmozgalom szocialista tudatosságának jelentőségét méltatva, amikor arról ír, hogy a szocializmus az ember pozitív öntudata, a megvalósult kommunizmus pedig már nem egyszerűen a magántulajdon felszámolása, hanem ténylegesen is az emberhez méltó élet, a szerző kifejezésével élve, a „*valóságos élet*”. „A szocializmus az ember *pozitív*, már nem a vallás megszüntetése által közvetített *öntudata*, mint ahogy a *valóságos élet* az ember pozitív, már nem a magántulajdon megszüntetése, a *kommunizmus* által közvetített valósága. A kommunizmus az állítás, mint a tagadás tagadása, ezért az ember emancipációjának és visszanyerésének *valóságos*, a legközelebbi történeti fejlődés számára szükségszerű mozzanata. A *kommunizmus* a legközelebbi jövő szükségszerű alakja és energikus elve, de a kommunizmus nem mint olyan az emberi fejlődés célja, — az emberi társadalom alakja.” (Uo. 77—78.)

Marx félreérthetetlenül leszögezi, hogy a kapitalizmus, továbbá az emberhez méltatlan életmód valóságos felszámolásához valóságos kommunista akcióra van szükség. Ez a cél ugyanis kellően szervezett és tudatos forradalmi munkás-

mozgalom nélkül teljesíthetetlen. Engelsszel egyetértőleg rámutat arra, hogy a mozgalmi élet, a politikai tevékenység, a munkások tömörülése és szervezkedése maga is szükséglet, továbbá, hogy ez az új, politikai szükséglet maga is sokirányú, egyéb szükségleteket teremtő, munkáséletmódot formáló erő. „Hogy a magántulajdon *gondolatát* megszüntesse, ahhoz az *elgondolt* kommunizmus teljesen elégséges. Hogy a valóságos magántulajdont megszüntesse, ahhoz *valóságos* kommunista akció kell. A történelem meg fogja hozni, és az a mozgalom, amelyet *gondolatban* már önmagát megszüntetőként tudunk, a valóságban nagyon göröngyös és hosszadalmas folyamaton fog keresztül-menni. Valóságos haladásnak kell azonban tekintenünk, hogy a történeti mozgásnak mind a korlátozottságáról, mind a céljáról eleve tudatot és ezeket felülmúló tudatot szereztünk.

Amikor a kommunista *kézművesek* egyesülnek, akkor számukra először is a tanítás, propaganda stb. a cél. De egyszersmind elsajátítanak ezáltal egy új szükségletet, a társaság szükségletét, és ami eszközként jelenik meg, céljá vált. E gyakorlati mozgalmat legragyogóbb eredményeiben szemlélhetjük, ha szocialista francia ouvrier-kat [munkásokat] egyesülten látunk. A dohányzás, ivás, evés stb. többé nem létezik mint a kapcsolat eszköze vagy mint összekapcsoló eszköz. A társaság, az egylet, a társalgás, amelynek megint a társaság a célja, elegendő számukra, az emberek testvérisége nem frázis, hanem igazság náluk, és a munkától megkeményedett alakokból az emberiség nemessége világít felénk.” (Uo. 85.)

*

Marx és Engels első nagy jelentőségű közös munkája, „A német ideológia” 1845—1846 időszakában készült el. Megírását „A munkásosztály helyzete Angliában” megszövegezésétől legfeljebb néhány hónap, a „Gazdasági-filozófiai kéziratok” keletkezésétől pedig mindössze fél esztendő választja el. „A német ideológiá”-t az érett marxizmus első alkotásaként tartjuk számon. E könyvben kerül először részletes kifejtésre a történelem materialista felfogása, az új világnézet magva, a termelési mód meghatározó szerepének tétele, az osztályharc szükségszerűségének eszméje, a munkásosztály történelmi küldetésének, a kommunizmus elkerülhetetlen győzelmének gondolata.

Rendszerint kevésbé mutatnak rá arra, hogy „A német ideológia” a munkásosztály helyzete és életmódja gondos tanulmányozásának közvetlen összegezését, valamint az ebből leszűrt tapasztalatok filozófiai általánosítását is tartalmazza.

Idézzük talán a leghitelesebbnek tűnő helyek egyikét: „Az a mód, ahogyan az emberek létfontosságú eszközeiket termelik, mindenekelőtt maguknak a készen talált és újratermelendő létfenntartási eszközöknek a mibenlététől függ.

A termelésnek ezt a módját nem szabad pusztán abból a szempontból néznünk, hogy ez az egyének fizikai létezésének újratermelése. Hanem ez már ezen egyének tevékenységének egy meghatározott mikéntje, életük megnyilvánításának egy meghatározott mikéntje, egy meghatározott *életmódjuk*. Ahogyan az egyének életüket megnyilvánítják, olyanok ők maguk. Az tehát, hogy mik, egybevág termelésükkel, mind azzal, *amit* termelnek, mind pedig azzal, *ahogy* termelnek. Hogy tehát az egyének mik, az termelésük anyagi feltételeitől függ.

E termelés csak a *népesség megszaporodásával* jelentkezik. Ez megint előfeltételezi az egyének egymás közötti *érintkezését*. Ennek az érintkezésnek a formáját megintcsak a termelés szabja meg.

A tényállás tehát ez: meghatározott egyének, akik meghatározott módon termelő tevékenységet fejtenek ki, ezekbe a meghatározott társadalmi és politikai viszonyokba lépnek. Az empirikus megfigyelés minden egyes esetben empirikusan és minden misztifikáció és spekuláció nélkül fel kell hogy mutassa a társadalmi és politikai tagozódásnak a termeléssel való összefüggését. A társadalmi tagozódás és az állam mindenkor meghatározott egyének életfolyamatából áll elő, de nem aszerint, amilyenek ezek az egyének a maguk vagy a mások elképzelésében megjelennek, hanem aszerint, amilyenek *tényleg*, vagyis amiképpen ténykednek, amiképpen az anyagi termelést végzik, tehát amiképpen meghatározott anyagi és önkényüktől független korlátok, előfeltételek és körülmények között tevékenykednek.” (MEM 3, Kossuth, Budapest 1960, 23—24.)

Mint látható, az idézett passzusban benne foglaltatik az életmód modern marxista felfogásának lényege, mégpedig szoros kapcsolatban a korábban tárgyalt művek gondolati tartalmával.

„A német ideológia” idézett helyét szokás úgy értelmezni, mintha ott a klasszikusok az életmódot a termelési mód fogalmával azonosítanák. Nézetünk szerint ez az interpretáció nem állja meg a helyét. Arra a véleményre hajlunk, hogy Marx és Engels a „termelés” kifejezés tág használatával csupán az anyagi termelés, a termelőtevékenység elsődleges és minden mást determináló szerepét kívánta aláhúzni. Erről tanúskodnak további, a történelem folyamatát taglaló fejtegetéseik. Annak a tételnek szemléltetésére ugyanis, hogy az emberek életmódja nem egyéb, mint életük „termelésének” módja, a termelés öt „osztályát” emelik ki. Az első és közvetlenül vagy közvetve valamennyi többit meghatározó osztálya vagy formája ennek a termelésnek az anyagi javak előállítása, a termelő munka. A második a szükségletek termelése. A harmadik az emberi élet közvetlen újratermelése, amely a család keretében történik. A negyedik „osztály” az emberek társadalmi (társas, közösségi, osztály, politikai stb.) viszonyainak szakadatlan újratermelése. Végül, az ötödik az emberek, a társadalom eszméinek, nézeteinek „termelése”.

Azt tartjuk, hogy e megfontolások alapján az életmód imént idézett megközelítését az életmód marxista alapfelfogása szempontjából a leghitelesebb, legautentikusabb helyek egyikének kell minősítenünk. Alighanem ezzel függ össze, hogy az életmód meghatározására irányuló legújabb marxista kísérletek is általában ide nyúlnak vissza.¹

Megjegyeznénk még, hogy Marx és Engels a maga módszertani alapállását teljes határozottsággal különíti el egyfelől a képzelgő és elvontságokba forduló idealizmustól, másfelől a hasonlóan absztrakt és ezért terméketlen empirizmustól. Saját módszerük fő jellegzetességeként a valóságos élet, az emberek

¹ G. J. Glezerman például „Az életmód mint szociológiai kategória” című újabb tanulmányában „A német ideológiát”-nak ugyanezt a bekezdését idézi, s ebből kiindulva az életmódot a következőkben jellemzi: „... Következésképp az életmódot úgy lehet meghatározni, mint az emberek élettevékenységének az adott társadalomra nézve tipikus formáit, amelyeket közvetlen életfeltételeik determinálnak. Az életmód meghatározott társadalmi-gazdasági formáció viszonyai között élő emberek, osztályok, szociális csoportok tevékenységét jellemzi.” Szociologicseskijje Isszledovanyija”, 1976/1, 71—72.)

gyakorlati tevékenysége mindenoldalú tanulmányozását emelik ki. Idézzük: „Ez a szemléleti mód nem előfeltétel nélküli. A valóságos előfeltételekből indul ki, s egy pillanatra sem tér el tőlük. Előfeltételei: az emberek, nem valamilyen fantasztikus lezárttságában és rögzítettségben, hanem valóságos, empirikusan szemléletes fejlődési folyamatukban, mely meghatározott feltételek között megy végbe. Mihelyt ezt a tevékeny életfolyamatot ábrázoljuk, a történelem többé nem holt tények gyűjteménye, mint a még ugyancsak elvont empirikusoknál, nem is képzelt szubjektumok képzelt cselekvése, mint az idealistáknál.

Ott, ahol a spekuláció végéhez ér, a valóságos életnél kezdődik tehát a valódi, pozitív tudomány, az emberek gyakorlati tevékenységének, gyakorlati fejlődési folyamatának ábrázolása.” (Uo. 25.)

Itt klasszikusaink együtt domborítják ki az elméleti és az empirikus vizsgálódás összekapcsolásának szükségességét, valamint a tevékenységkutatás kulcsfontosságú szerepét az igazi társadalomtudomány kiépítése szempontjából.

*

Az 1848-as polgári demokratikus forradalmakat követően Marx a közte és Engels között kialakult munkamegosztásnak megfelelően elsősorban közgazdasági tanulmányainak és a „Tőke” előkészítésének szenteli magát. A polgári nemzetgazdaságtan rendkívül tüzetes és gondos tanulmányozása mellett roppant tömegű empirikus adatot és tényt is feldolgoz. Több mint másfél évtizedes elemző és adatgyűjtő tevékenysége közben módszeresen vizsgálja a munkásosztály, s mindenekelőtt az angol proletariátus helyzetéről, mindennapi életéről szóló tudósításokat, adatokat és statisztikákat is.

Ez irányú tudományos tevékenységének első jelentős és terjedelmes elméleti lecsapódása „A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai” (1857—1859).

Marx ebben az írásában a kapitalizmust felváltó kommunista társadalomról ugyancsak jelentős elméleti prognózist ad. Eközben — most már részletesebben — felvázolja a kommunista társadalom emberére jellegzetes életmód jó néhány fontos jegyét is. Így rámutat arra, hogy a kommunista társadalomban az egyes egyén munkája eleve és közvetítés nélkül társadalmi munkaként jelenik meg. Kifejti, hogy a kommunizmust a munkaidő racionális kihasználása, a termelőerők zavartalan fejlődése, a szabad idő jelentős növekedése fogja jellemezni. Nagy teret szentel a szabad idő kérdésének. Leírja, hogy a társadalom gazdaságának igazi fokmérője nem a szükséges idő, hanem a társadalom tagjainak rendelkezésére álló szabad idő nagysága. Ez fejezi ki ugyanis a legfőbb termelőerő, az ember sokoldalú fejlődésének általános feltételeit és lehetőségeit.

Az akkori francia utópista szocialisták felfogásával ellentétben Marx kifejti, hogy a munka a kommunizmusban nem játékká, hanem elsőrendű élet-szükségletté válik és tudományos jelleget ölt. A munkatevékenység jellege és természete gyökeresen megváltozik. A tudomány és a technika vívmányai leveszik a munkás válláról a kizárólag vagy túlnyomóan testi, fizikai erő-kifejtés terheit, a dolgozó ember „a gép mellé” lép, munkatevékenysége mindinkább szellemi tartalommal telítődik. A munkás áttekintést és uralmat nyer tulajdon munkája és annak társadalmi kihatásai felett.

A tőkés munkamegosztásnak a személyiséget torzító és egyoldalúsító hatása fokozatosan kiküszöbölődik, létrejönnek a társadalmi munkamegosztás keretén belüli szabad helyváltoztatás, valamint az emberi személyiség valóban minden-

oldalú fejlődésének feltételei. Sokirányúvá válik az ember tevékenysége és korábban elképzelhetetlen módon kiszélesedik és elmélyül társadalmi és emberi kapcsolatainak köre.

Marx szükségét érzi annak, hogy 1867-ben megjelenő fő művében, a „Tőké”-ben is, áttekintse és feldolgozza azokat a változásokat, amelyek az angol munkásság élet- és munkakörülményeiben végbementek. Ilyen nézőpontból a „Tőké”-t felfoghatjuk úgy is, mint Engels korábbi munkájának szerves folytatását. A „Tőke” csakúgy, mint Engels egykori műve, nem korlátozódik az angol munkások élet- és munkakörülményeinek a szemléltetésére, hanem kiterjed alaptevékenységeik, életmódjuk egészének bemutatására is.

A „Tőke” első kötetének tisztán terjedelmileg is közel felét az angol munkásság helyzetének és életmódjának konkrét, történelmi és tapasztalati alapon nyugvó leírásait tartalmazó fejezetek adják. Az anyagválogatás szempontjai nagyon ismerősek azoknak, akik előzetesen már találkoztak Engels „A munkásosztály helyzete Angliában” című alkotásával. A „Tőké”-ben is megtaláljuk az angol gyáripár kialakulásának és előtörténetének leírását. Itt is fellelhetjük a tőkés gazdasági és társadalmi viszonyok általános elterjedésének historikus rajzát, a vele együtt járó átrétegződési és mobilitási folyamatok értékelését. Olvashatunk a nagyvárosi proletárok helyzetéről, az összes alapvető iparág és a mezőgazdaság, sőt a fontosabb szakmák és munkaágak munkásainak munka- és életviszonyairól. Marx részletekbe menően ecseteli a munkatevékenység jellegét. Bemutatja az angol munkások lakásviszonyait, táplálkozási szokásait, öltözködését, elemzi az angol proletariátus művelődési helyzetét, mozgalmi szervezkedését és harcait.

Hangsúlyoznám, hogy a „Tőke” életmód-elemzései nem illusztratív rendeltetésűek, hanem a tőkés gazdaság mozgástörvényeinek sokirányú társadalmi következményeit és összefüggéseit tárják fel, ezen belül is mindenekelőtt a munkásosztály helyzetére és életmódjára gyakorolt hatásukat. Ezzel az eljárással Marx mintegy elevenné teszi a kapitalizmus gazdasági alapképletét. A mindennapi életben, a munkások életmódjában teszi kézzelfoghatóvá a tőkés gazdasági viszonyokat és azok velejáróit. A munkások szemével láttatja a tőkés gazdaság és társadalom visszasságait és ellentmondásait. Mindebből egy igen fontos módszertani következtetés adódik. Nevezetesen az, hogy a gazdasági folyamatok sem értelmezhetők maradéktalanul, ha kiragadjuk őket a társadalmi viszonyok egészének szövedékéből, így az emberek mindennapi életének, életmódjának kereteiből.

*

Nem vállalkozhatom arra, hogy részletesen ismertessem az életmóddal kapcsolatban Lenin munkásságát. Ismeretes, hogy Lenin e téren is gazdag tudományos örökséget hagyott ránk. Különösen becsesek a szocialista életmóddal összefüggő elméleti megállapításai és gyakorlati útmutatásai. Csak néhány vonatkozásra szeretném a figyelmet felhívni.

Lenin életművén csakúgy, mint Marxén és Engelsén, vörös fonálként húzódik végig a dolgozó osztályok életviszonyai, s mindenekelőtt a munkásság helyzete és életmódja iránti érdeklődés. Ennek tanújelét adja már egyik legfontosabb ifjúkori művében, „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban” című könyvében is. A későbbiekben a témára következetesen, újra meg újra visszatér. Különösen foglalkoztatja a forradalom győzelme után az új, szocialista életmód kialakulásának és tudatos formálásának kérdése.

Máig eltérnek a vélemények arról, hogy Lenin hagyatékában található-e a szocialista életmódról összefüggő és rendszerezett tanítás, érdemi elméleti útmutatás. Némelyek úgy vélik, hogy Lenin voltaképpen „nem beszél” a szocialista életmódról, nem is használja ezt a szót, a kérdés akkoriban — úgymond — nincs és nem is lehet napirenden. Mások nem osztják ezt a szkeptikus felfogást. A magunk részéről azt tartjuk, hogy nem e hiányolt terminus említése, vagy éppen ismétlődő és konzekvens használata a perdöntő. A tény az, hogy Lenin igen gyakran szól és ír az „új élet” megteremtéséről és a néptömegek, az emberek összes alapvető élettevékenységének szükségszerű, ám elkerülhetetlenül hosszadalmas és fokozatos átalakulásáról, miközben a felhalmozódó társadalmi tapasztalatok arányában szakadatlanul pontosítja és kiegészíti mondanivalóját. Mindennél fontosabbnak tartja az új élet ígéretes gyakorlati „hajtásainak” vagy „csíráinak” felismerését, tanulmányozását és kipróbálását, fáradhatatlanul gyámolítást és széles körű elterjesztését.

Lenin magatartását az új élet alapkérdéseiben elfoglalt marxi—engelsi álláspont hajthatatlan és határozott képviselője, a konkrét helyzet, a tennivalók és a megoldási módok mérlegelésében tanúsított példás tudományos alaposság, a bölcs vezetői óvatosság és körültekintés jellemzi. Rendre áttekinti a munka frontjának, a tömegek közéleti-politikai aktivitásának, a kibontakozó szocialista közművelődésnek, az elosztásnak és a fogyasztásnak, az új típusú családi és emberi kapcsolatoknak akkoriban legégetőbb, világtörténelmileg páratlanul újszerű és izgalmas, de napjainkban is időszzerű kérdéseit. Ide vágó, elvi jelentőségű megjegyzései a születő, helyesebben akkor még csak magzatmozgásaiban mutatkozó szocialista életmód szükségképpen általános, de átfogó elméleti rajzolatát adják.

Különösen nagy figyelmet szentelt Lenin az ember legdöntőbb élettevékenysége, az *új módon végzett munka* kibontakoztatásának. Hangsúlyozta, hogy a termelő munkának alkotó jellegűvé kell válnia, fel kell szabadítania a tömegekben rejlő energiát és kezdeményezőkézséget, lehetővé kell tennie, hogy az emberek kifejléssék képességeiket.

A „Hogyan szervezzük meg a versenyt?” című cikkében (1918. január) a polgári ideológusok állításaival szemben Lenin hangsúlyozza, hogy „a szocializmus nemcsak nem fojtja el a versenyt, hanem ellenkezőleg, először teremti meg annak lehetőségét, hogy a versenyt valóban *széles*, valóban *tömeg*méretekben alkalmazzák, hogy valóban a dolgozók többségét vonják be az olyan munkába, ahol megmutathatják, hogy mit tudnak, ahol kifejleszthetik képességeiket, ahol megnyilvánulhatnak azok a tehetségek, amelyek a népben, ebben a frissen buzgó forrásban megvannak, s amelyeket a kapitalizmus ezer meg ezer, millió meg millió esetben eltiport, elnyomott és elfojtott.” (LÖM 35, Kossuth, Budapest 1972, 195—196.)

Most nyílik először lehetőség arra, hogy a dolgozó ember „*saját magának dolgozzék*”, mégpedig úgy dolgozzék, hogy a modern technika és kultúra minden vívmányára támaszkodik... Persze — teszi hozzá Lenin —, ez az emberiség egész történetében legnagyszerűbb változás, amikor a kényszermunkát felváltja a saját magunknak végzett munka, nem mehet végbe súrlódások, nehézségek, összeütközések nélkül, a megrögzött naplopókkal és szekértolóikkal szemben alkalmazott erőszak nélkül.” (Uo. 196.)

E feladat elvégzéséhez időre van szükség. Ez a nagy változás a kizsákmányolók ellenállásának elnyomására alkalmazott rendszabályokon kívül óriási szervező erőfeszítést követel a proletariátustól és a szegényparasztágtól.

Majd minden beszédében és írásában visszatér Lenin arra, hogy az új feltételek között vívott gyakorlati harcban kell nevelni a tömegeket, és a tapasztalatok alapján a tömegekkel együtt kell tanulni a szocializmus építését, számolva e történelmi feladat rendkívüli bonyolultságával.

A szocialista munka megszervezése — írja „A szovjethatalom soron levő feladatai”-ban — csakis a szocialista tudatosságon alapulhat, ez a hatékony munkásellenőrzés megvalósításának is nélkülözhetetlen feltétele. „... ez a harc hatalmas, világtörténelmi jelentőségű harc, a szocialista tudatosság harca a burzsoá anarchista spontaneitás ellen.

A munkásellenőrzést törvénybe iktattuk, de a proletariátus nagy tömegeinek életébe, sőt még tudatába is alig-alig kezd behatolni.” (LÖM 36, Kossuth, Budapest 1972, 171.)

A szocialista típusú munkát — húzza alá Lenin — öntudatos fegyelemnek kell jellemeznie. A munkafegyelem új alapjait azonban csak igen hosszú folyamatban lehet lerakni, ehhez vezet az a hatalmas erjedési folyamat, amely végül is a tömegekben szükségképpen el kell hogy induljon.

Ebben a vonatkozásban kiemelkedő fontosságú Lenin „A nagy kezdeményezés” című munkája, amelyben a kommunista szombatok mozgalmának első eredményeit és tanulságait összegezi. „Ez nyilván még csak a kezdet, de rendkívül nagy fontosságú kezdet — írja ekkor Lenin. — Olyan fordulatnak a kezdete ez, amely nehezebb, mélyrehatóbb, alaposabb, döntőbb jelentőségű, mint a burzsoázia megdöntése, mert ez a magunk renyhésege, fegyelmetlensége, kispolgári önzése fölötti győzelmet jelenti, győzelmet jelent azokon a szokásokon, amelyeket az átkozott kapitalizmus hagyott örökségül a munkásnak és parasztnak. Az új társadalmi fegyelmet, a szocialista fegyelmet akkor és csakis akkor teremthetünk meg, akkor és csakis akkor válik lehetővé a visszatérés a kapitalizmushoz és válik valóban legyőzhetővé a kommunizmus, ha majd ezt a győzelmet megszilárdítottuk.” (LÖM 39, Kossuth, Budapest 1973, 5—6.) A társadalmi munka hűbéri szervezete a deres fegyelmén nyugodott, kapitalista szervezete pedig az éhség fegyelmére épült. Ezzel szemben, „a társadalmi munka kommunista szervezete, amely felé az első lépés a szocializmus, maguknak a dolgozóknak szabad és tudatos fegyelmére támaszkodik, akik lerázták mind a földbirtokosok, mind a tőkések igáját, és egyre inkább erre fog támaszkodni”. (Uo. 14.)

Figyelmet érdemel, hogy Lenin az új típusú munkafegyelem felé vivő úton a szocializmust az első lépésnek nevezi. E cél eléréséhez meg kell szüntetni a termelési eszközöknek mindenféle magántulajdonát, fel kell számolni a város és a falu közötti különbséget, valamint a fizikai és a szellemi munkát végző emberek közötti különbségeket. „Ez igen hosszadalmas dolog — hangsúlyozza Lenin. — Eléréséhez óriási lépéssel kell előre vinni a termelőerők fejlődését, le kell küzdeni a kisüzemi termelés nagyszámú maradványának ellenállását (gyakran passzív ellenállását, mely különösen szívós, s amelyet különösen nehéz leküzdeni), le kell küzdeni az e maradványokkal összefüggő szokások és renyhesség roppant erejét.” (Uo. 15—16.)

Lenin ismételten kiemeli, hogy az új alapokon nyugvó munkának egyik lényeges vonása a kollektivistá gondolkodás, a közösségért érzett felelősség, a közösségi magatartás. „A kommunizmus az önkéntes, tudatos, egyesült, a modern technikát felhasználó munkásoknak a kapitalizmushoz képest magasabb fokú munkatermelékenységét jelenti. A kommunista szombatok rendkívül becsesek, a *kommunizmus tényleges* csíráját jelentik, ez pedig igen ritka dolog,

mert mi azon a fokon vagyunk, amikor „csak az első lépéseket tesszük a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet felé” (mint azt pártunk programja igen helyesen mondja). A kommunizmus ott kezdődik, mikor az *egyszerű munka* önfeláldozóan, nehéz munkával megbirkózva kezd gondoskodni a munka termelékenységének emeléséről, arról, hogy minden *puh gabonát, szemet, vasat* és egyéb terméket megóvjon, bár azokat nem személyesen a dolgozó kapja, nem is „hozzátartozói”, hanem „távol állók”, azaz a társadalom egésze, tíz- és százmillió ember, akik eleinte egy szocialista államban, később a Szovjet Köztársaságok Szövetségében egyesülnek.” (Uo. 21–22.)

„Az évszázados rend megsemmisítésétől egy új rend megteremtése felé” című, 1920 áprilisából származó cikkében Lenin ugyancsak a kommunista munka kérdésével foglalkozik. Két év tapasztalata alapján helyesebbnek véli szocialista munkáról beszélni az első fejlődési szakaszt illetően. „A kommunista munka — írja — a szó szűkebb és szorosabb értelmében ingyenes munka a társadalom javára, olyan munka, amelyet nem bizonyos kötelezettség leróvása, nem bizonyos termékekre való jog megszerzése céljából, nem előre megállapított és törvényesített normák szerint teljesítenek, hanem önkéntes munka, norma nélküli munka, díjazásra nem számító, díjazási feltétel nélküli munka, a közösség javára megszokásból végzett, a közösség javára szolgáló munka szükségességéhez való öntudatos (szokássá vált) viszonyból fakadó munka, az egészséges szervezet szükségleteként végzett munka. Mindenki előtt világos, hogy mi, azaz a mi társadalmunk, a mi társadalmi alakulatunk még messze, igen messze van az *ilyen* munka széles körű, valóban tömeges alkalmazásától. De ezen az úton már az is egy lépést jelent előre, hogy ez a kérdés felvetődött...” (LÖM 40, Kossuth, Budapest 1974, 298.) Új munkafegyelmet teremteni — hangsúlyozza Lenin —, az emberek közötti társadalmi köteléknek új formáit létrehozni, új formákat és módszereket kialakítani az emberek munkába való bevonására — mindez — „évekre és évtizedekre terjedő munka”.

Lenin óriási fontosságot tulajdonított az új élet megteremtése szempontjából a néptömegek folyamatos és magas szintű *politikai és közéleti aktivitása* kibontakoztatásának. Vallotta, hogy enélkül a szocialista társadalom kiépítése, az emberek mindennapos tevékenységeinek átformálása elképzelhetetlen. A „Hogyan szervezzük meg a versenyt?” című írásában rámutat arra, hogy a munkások és parasztok még nem szokták meg, hogy ők az uralkodó osztály, még nem lépnek fel kellő határozottsággal. A forradalom ezeket a vonásokat nem tudja egy csapásra létrehozni az emberek millióiban. A tömegeket az új élet önálló teremtésére kell nevelni, mégpedig a tömeges forradalmi gyakorlati tevékenységben, minthogy az új élet megteremtése csakis az öntudatra ébredt milliók önálló alkotásának lehet eredménye.

Ugyanezt a gondolatot ismétli meg még határozottabb fogalmazásban „A szovjethatalom soron levő feladatai”-ban. A megkezdett forradalomban — írja — „a proletariátus és a proletariátus vezette szegényparasztság fő feladata a pozitív, azaz az építő munka; ki kell építenie azoknak az új szervezeti viszonyoknak rendkívül bonyolult és finom hálózatát, amelyek felölelik az emberek tízmillióinak létfenntartásához szükséges termékek tervszerű termelését és elosztását. Az ilyen forradalmat csak a lakosság többségének, mindenekelőtt a dolgozók többségének önálló történelmi alkotó munkája valósíthatja meg sikeresen. A szocialista forradalom győzelme csak akkor lesz biztosítva, ha a proletariátus és a szegényparasztság elegendő tudatosságot, eszmeiséget, önfeláldozást és állhatatosságot fog tanúsítani.” (LÖM 36, 159.)

A szovjet demokrácia szocialista jellege egyebek között abban jut kifejezésre, hogy benne a dolgozók valóban mind egy szálig megtanulnak kormányozni és hozzá is fognak a kormányzáshoz. A szovjethatalom szervezeteit alkalmassá kell tenni arra, hogy a lakosságnak a közügyek intézésébe történő bevonása minél teljesebben megvalósuljon. „Célunk — írja Lenin —, hogy *minden* dolgozó a nyolcórás termelőmunka „penzumának” elvégzése után *fizetés nélkül* végezzen állami feladatokat: az áttérés erre különösen nehéz, de csakis ez az áttérés a szocializmus végleges megszilárdulásának záloga. A változás újdonsága és nehézsége természetesen tömördek olyan lépésre vezet, amelyet úgyszólván tapogatózva teszünk meg, hőven okoz hibákat, ingadozásokat — enélkül semmiféle gyors haladás nem lehetséges.” (Uo. 189.)

A helyzet eredetiségéről szólva Lenin kigúnyolja azokat, akik Engelst olvasva mindössze annyit tudnak mondani, hogy a jelenben megy végbe az ugrás a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába. Rámutat arra, hogy a világtörténelmi átalakulások nézőszögéből vett ugrások évtizedekre kiterjedő időszakot ölelhetnek fel. Hozzáfűzi, hogy a nagy ugrások korszakának igazi érdekessége abban áll, hogy a régi rend bőséges törmelékei, amelyek néha gyorsabban halmozódnak fel mint az új rend nem mindig azonnal látható csirái, megkövetelik tőlünk, hogy a fejlődés láncolatából legyünk képesek kiragadni a leglényegesebbeket. Előfordulhat, hogy valamely helyzetben a forradalom sikere a törmelék felhalmozását állítja előtérbe. Más esetekben viszont éppen az a dolgunk, hogy gondosan ápoljuk az új életnek az omladékok alól éppen csak kinövő csiráit. E látszatra unalmas és prózai munka nagy állhatatosságot és eltökéltséget követel. Elvégzésére csakis a közéleti tevékenységből részüket kivéő milliók képesek.

Az új élet kovácsolásának tennivalóiról szólva Lenin gyakran kitér a proletár kultúra megteremtésének, a *szocialista közművelődés* kibontakoztatásának kérdéseire.

„Hogyan szervezzük meg a versenyt?” című írásában öröndetesnek tartja azt a rendkívüli buzgalmat, amely a munkások részéről a művelődés tekintetében megnyilatkozik. Megjegyzi, hogy a munkások egy pillanatra sem feledhetik el, hogy szükségük van „a tudás hatalmára”.

„A szovjethatalom soron levő feladatai”-ban a munka termelékenysége növelésének fontosságáról írva megjegyzi, hogy ehhez egyrészt a munka magasabb színvonalon történő megszervezésére, másrészt a lakosság tömegeinek kulturális felemelkedésére van szükség. Lenin a gazdaság újjászervezését elképzelhetetlennek tartja a társadalom művelődési viszonyainak gyors és erőteljes fejlesztése nélkül.

Lenin a szocialista kulturális forradalom kérdéseit a legrészletesebben „Az ifjúsági szövetségek feladatai” című beszédében vázolja (1920. október). Az ifjúság feladatát a tanulásban jelöli meg. Az ifjúságnak mindenképp kommunizmust kell tanulnia, hiszen ennek a nemzedéknek válik majd feladatává a kommunizmusra való áttérés, illetve ennek előkészítése. A kommunizmus tanításait csak az képes valóban mélyen és mindenoldalúan elsajátítani, aki birtokába veszi mindazt az értéket, amit az egyetemes emberi kultúra felhalmozott. Proletárkultúrát csak akkor lehet építeni, „ha pontosan ismerjük az emberiség egész fejlődése által létrehozott kultúrát”, és ezt a kultúrát kritikailag átdolgozzuk. A régi iskolát a gépies tanulás jellemezte, rengeteg holt, szükségtelen és felesleges ismerettel tölte tele az emberek fejét. Mindebből azonban nem az következik, hogy szükségtelen a kultúra eredményeivel és

teljesítményeivel foglalkozni. Az ifjúkommunisták nemzedéke tanulmányaiban nem korlátozódhat csupán politikai, illetve természettudományi, műszaki ismeretminimumra. Az új társadalomnak mindenoldalúan fejlett személyiségekre van szüksége. Ez a cél pedig csak akkor teljesíthető, ha az épülő kommunista társadalom ifjú polgárai az egyetemes emberi kultúra értékeit nem egyoldalú és szelektív módon, hanem a szó igazi és széles értelmében igyekeznek elsajátítani.

Lenin mindenkor messzemenően számolt a realitásokkal, így a kulturális forradalom kibontakoztatásának tényleges nehézségeivel is. A felhalmozódó tapasztalatok mértékében mindenkor korrigálta, illetve pontosította felfogását. Tanulságos ebből a szempontból 1923 januárjában kelt „Naplójegyzetek” című írása. Ebben Lenin közöl egy táblázatot a Központi Statisztikai Hivatal egyik kiadványából, amely az 1920. évi összeírás adatai alapján az írni-olvasni tudás akkori helyzetét ismerteti. A táblázatból kiviláglik, hogy ekkor a legfejlettebbnek számító Európai-Oroszországban is csupán a férfiak és nők egyharmada tudott írni-olvasni. Lenin észrevételezi, hogy míg egyesek a proletárkultúráról, a proletár- és a burzsoá kultúra viszonyáról fecsegnek, a tények olyan számokat tárnak elénk, amelyek arra mutatnak, hogy még a burzsoá kultúra tekintetében is elmaradt körülményekkel kell számolni. Ez fenyegető figyelmeztetés azoknak, akik a „proletárkultúra” fellegei között lebegnek — írja Lenin.

Lenin számos írását szenteli *a közvetlen fogyasztás, a szabadidő-felhasználás, a pihenés, a nemek, a családtagok és a személyek közti „tevékenységcsere”* új, szocialista modelljének, és azoknak a feltételeknek, amelyek kialakítása nélkül az új típusú életmód létrehozása lehetetlen. Kezdetben — számolva azzal is, hogy a termelés és a fogyasztás elválása társadalmi energiavesztéssel, kistulajdonosi vonások feléledésével járhat — úgy véli, hogy a szocialista társadalmat „kommunák hálózataként” kell kiépíteni, ahol a kommunák egyszerre testesítenek meg sajátos termelési és fogyasztási, munkaszervezeti és nyilvántartási, sőt szolgáltatási, művelődési, és egyúttal köztevékenységi egységeket. „A szovjethatalom soron levő feladatai”-ban, 1918 áprilisában Lenin a kommunák hálózatának szélesedését a szocialista építés sikere egyik legfőbb mércéjének tekinti. Ismeretes, hogy a termelés, a fogyasztás, a szolgáltatások és a köztevékenység így módon elképzelt szervezeti kereteit akkor nem sikerült létrehozni. A tapasztalat megmutatta, hogy ennek szükséges gazdasági, tudati és egyéb feltételei nem állnak rendelkezésre. Mindazonáltal a lenini modell leglényegesebb vonásai részévé lettek a társadalomszervezet későbbi fejlődésének. A szociális juttatások, a kommunális ellátás, a gyermekek társadalmi gondozása stb. terén a szocializmust építő országok párt- és állami vezetése érvényesítette és érvényesíti Lenin akkori elgondolásának számos lényeges elemét.

Élénken foglalkoztatta Lenint a *nők helyzetének* és társadalmi felszabadításának kérdése is. A nők helyzetének javítását ugyancsak a kommunákkal, a társadalmi szolgáltatások fejlesztésével kapcsolta egybe. „A nagy kezdeményezés”-ben viszonylag terjedelmesen és részletesen foglalkozik ezekkel a kérdésekkel. Hangsúlyozza, hogy egyetlen, akár a leghaladottabb polgári köztársaságban sem tették századrészt sem annak, amit a szovjet kormányzat egyetlen év alatt cselekedett a nők helyzetének javításáért. Ennek ellenére a nők tényleges társadalmi felszabadításának egyelőre még számos feltétele hiányzik. Ezért mindennél fontosabbnak tartja, hogy a gyakorlatban egyre több tör-ténjék a kis háztartásokhoz láncolt nők helyzetének könnyítéséért. E téren

minden kezdeményező lépést messzemenően meg kell becsülni, tovább kell fejleszteni. Álljanak itt Lenin nevezetes sorai:

„A nő továbbra is *házi rabszolga*, minden felszabadító törvény ellenére, mert a *kis háztartás* elnyomja, fojtogatja, eltompítja, lealacsonyítja a nőt, odaláncolja a konyhához és a gyermekszobához, s munkaerejét barbár módra terméketlen, kicsinyes, idegölő, butító, nyomasztó munkára pazarolja. A *nő* igazi *felszabadítása*, az igazi kommunizmus csak ott és akkor kezdődik, ahol és amikor megkezdődik a tömegharc (amelyet a államhatalom birtokában levő proletariátus vezet) a kis háztartás ellen, vagy helyesebben, amikor kezdetét veszi a kis háztartás *tömeges átépítése* nagy szocialista háztartássá.

Vajon elég figyelmet fordítunk-e a gyakorlatban erre a kérdésre, amely elméletileg minden kommunista számára vitán felül áll? Természetesen nem. Elég gondosan ápoljuk-e a kommunizmus *hajtságait*, amelyek már most megvannak ezen a téren? Nem és még egyszer nem. A nyilvános étkezdek, böcsődék, óvodák — ezek a kommunizmus hajtságainak példái, ezek azok az egyszerű, hétköznapi, semmiféle pompát, ékesszólást, ünnepélyességet nem igénylő eszközök, amelyek *valóban* alkalmasak arra, hogy *felszabadítsuk a nőt*, valóban alkalmasak arra, hogy csökkentsük és megszüntessük azt az egyenlőtlenséget, amely a nők helyzetében a férfiakéhoz képest a társadalmi termelésben és a társadalmi életben való szereplésük terén fennáll.” (LÖM 39, 23—24.)

Lenin a történelmi tapasztalatok viszonylag szűk bázisán is fel tudta tárni az új életfeltételek, s ezen belül az új életmód kialakulása folyamatának *fontos törvényszerűségeit*.

Már többször kitértünk arra, hogy Lenin az új életviszonyok megteremtésében centrális jelentőséget tulajdonít a gazdasági feladatok megoldásának, és az új típusú életmód döntő elemének tekinti az új típusú munka kialakulását. Lenin egyidejűleg megfogalmazza azt a törvényszerűséget is, hogy az új élet kifejlődését egyfajta történelmi egyenetlenség jellemzi. Míg a hatalmi viszonyok tekintetében a fordulat éles és viszonylag gyors, addig az átalakulás a gazdaság, a kultúra, a mindennapi cselekvés és magatartás terén már jóval elnyújtottabb. A hatalomra jutott magyar munkássághoz intézett üzenetében figyelmeztet arra, hogy a termelés átszervezése nehéz dolog, és a kapitalizmusból a szocializmusba vivő meglehetősen hosszú átmeneti időszakra lesz szükség azért is, „mert időbe telik, amíg az élet minden megnyilvánulása terén gyökeres változásokat hajtunk végre”. Lenin számos helyen leszögezi, hogy ennek a nagy történelmi korszaknak két, fejlettségi fok szempontjából különböző, de ugyanakkor egymással össze is függő szakasza van, a szocializmus és a kommunizmus szakasza. Az új élet formálásában, a korábbinál magasabbrendű életmód kialakításában Lenin elengedhetetlennek tartja, hogy támaszkodjunk „a kapitalizmus kultúrájának, tudományának és technikájának összes vívmányaira”, továbbá, hogy a proletariátus közel álljon valamennyi dolgozó pszichológiájához és rendelkezze azzal a tekintéllyel, amellyel a szétforgácsolt és a politikában kevésbé járatos, kevésbé szilárd, a faluból vagy a kisiparból származó dolgozókat képes magával ragadni. E sorok ugyancsak a magyar munkásokhoz intézett üzenetében olvashatók.

Lenin ezúttal ismét aláhúzza azt a döntő fontosságú törvényszerűséget is, hogy az egész társadalom életrendjének és vele együtt életmódjának átalakítását csakis a munkásság irányíthatja és szervezheti, továbbá, hogy az új életmód jegyei elsőként a munkásosztály mindennapi tevékenységében kristályosodnak ki.

„A nagy kezdeményezés”-ben Lenin kifejezésre juttatja azt a meggyőződését, hogy az új gazdaság felépítése, az új társadalmi kapcsolatok, az új munkafegyelem és az új munkaszervezet kiépítése nem oldható meg egyetlen hősies fellángolással, hanem csak hosszadalmas, türelmes és fáradságos hétköznapi munkával, amely egyszersmind a legnagyobb hősiességet követeli. Ebben a megfogalmazásban különös nyomatékkal hangsúlyozza Lenin a hétköznapi tettek megbecsülését.

Végül említsük meg, hogy Lenin felismeri: az új társadalmi kapcsolatok, az új életmód nem egyszerre terjed el társadalmi méretekben, hanem rendszerint az első időszakban csak sporadikusan, csíra formájában jelenik meg. Az új élet e hajtásai elkeseredett küzdelmet folytatnak a régi viszonyok és szokások ellen. Ebben a harcban azonban — bár fokozatosan — szükségképpen felülkerekednek. Lenin ugyancsak „A nagy kezdeményezés”-ben vitába száll azokkal a polgári értelmiségekkel, akik kigúnyolják a kommunista szombatokat, és azokat virágcserepben növényfaóriásnak nevezik, arra hivatkozva, hogy minden ilyen vállalkozásra a naplopás, a csalás, a felelőtlenség példáinak számai esnek. „Mi ... nem vagyunk utópisták és ismerjük a polgári 'érvek' valódi értékét — írja Lenin —, tudjuk azt is, hogy a forradalom után, bizonyos ideig, az erkölcsökben a régi nyomai még feltétlenül túlsúlyban lesznek az új hajtásai fölött. Amikor az új éppen csak megszületett, a régi bizonyos ideig mindig erősebb az újnál, ez mindig így szokott lenni, a természetben és a társadalmi életben egyaránt. A csúfolódás azon, hogy az új hajtásai gyengék, az intellektuelek olcsó kétkedése és más efféle — mindez, lényegében, a burzsoázia osztályharcának módszere a proletariátus ellen, a kapitalizmus védelme a szocializmussal szemben. Gondosan kell tanulmányoznunk az új hajtásait, a legnagyobb figyelmet kell tanúsítanunk irányukban, minden eszközzel elő kell segítenünk növekedésüket és 'ápolnunk' kell ezeket a zsenye hajtásokat. Néhány óhatatlanul elpusztul közülük. Nem kezkeskedhetünk azért, hogy éppen a 'kommunista szombatok' fognak különösen fontos szerepet játszani. Nem ez a lényeg. A lényeg az, hogy az új minden néven nevezendő hajtását támogatnunk kell, s majd az élet kiválasztja közülük a legéletrevalóbbakat.” (LÖM 39, 19—20.)

Említést érdemel, hogy Lenin 1917 és 1924 között személyesen kezdeményezte, sürgette és bátorította a *konkrét társadalomkutatások* kibontakoztatását. Erről okmányok egész sora, így például a könyvtárügyről szóló népbiztosi tanácsi határozat lenini tervezete is bizonyítéku szolgál. A Lenin által személyesen ösztönzött ilyen természetű vizsgálatok egyik nyilvánvaló célja az emberek megváltozott társadalmi helyzetének és életmódjának felderítése volt.

Lenint erre az ösztönző fellépésre több ok is készítette. Az egyik feltehetően az volt, hogy határtalanul hitt a tömegek történelmi újtó és teremtor erejében. Úgy vélte, hogy a szocialista életmód csíráit, konkrét alakzatait s még inkább optimális, általánosítható modelljeit magában a társadalmi valóságban, a tömegek köznapi életében és tevékenységében kell felfedni és megragadni. Ilyen értelemben ír például a munkához való új viszony első jegyeiről „A nagy kezdeményezés”-ben.

A másik ok valószínűleg abban jelölhető meg, hogy Lenin felfogása szerint — mint Manchin Győző Róbert egy nemrégiben megjelent gondos tanulmányában találóan idézi — a szocializmus építésében „csak azt szabad elértnék tekintenünk, ami meggyökeresedett a kultúrában, a mindennapi életben, a szokásokban”. (LÖM 25, Kossuth, Budapest 1970, 472.) Ennek megállapítása viszont elképzelhetetlen empirikus társadalomvizsgálatok nélkül.

Emellett szólt a szocialista építés konkrét tapasztalatai rendszeres és alapos feldolgozásának nélkülözhetetlensége is. Tanulságos ebből a szempontból a következő epizód. A. Todorszkij, a tveri kormányzóság Veszjegonszk nevű városkájának lapszerkesztője az Októberi Forradalom első évfordulójára eleven és újszerű leírást adott a helyi szovjet egyéves munkájáról egy kis brosrájában. Lenin a brosrát kitűnőnek találta és „Egy kis kép nagy kérdések tisztázására” című cikkében az alábbiakat írta a könyvecskéről: „Ha kiadnánk néhány százat vagy legalább néhány tucatot a legjobb, a leghitelesebb, a legkeresetlenebb formában megírt, értékes tényanyagban leggazdagabb leírások közül, ez hasonlíthatatlanul hasznosabb volna a szocializmus ügyére nézve, mint sok, napilapban, folyóiratban vagy könyv alakban megjelent munka hivatásos irodalmárok tollából, akik a papiros mögül igen gyakran nem látják az életet.” (LÖM 37, Kossuth, Budapest 1973, 385—386.)

Ez az eset magában hord még egy tanulságot. A tömegek történelmi alkotásának tanulmányozása, a szocialista építés tapasztalatainak, az új életmód formálása gyakorlati eredményeinek feldolgozása terén Lenin nem hagyatkozott csupán a társadalomtudományi kutatásokra. Legalább ennyire fontosnak tartotta a mozgalom, a pártélet konkrét tapasztalatainak tekintetbevételét. Az informálódás e két forrása Lenin életművében sohasem vált el egymástól.

*

Az eddigi fejtegetésekből legalábbis az alábbi lényeges következtetések adódnak.

Először, a marxizmus—leninizmus klasszikusainak művei az életmód értelmezése és vizsgálata tekintetében egységes és konzekvens gondolati vonulatot alkotnak.

Másodszor, a társadalmi folyamatok tanulmányozásában klasszikusaink mindig nagy figyelmet fordítottak a dolgozó tömegek, és mindenekelőtt a legforradalmibb osztály, a munkásosztály állapotának, mindennapi életfeltételeinek, életmódjának konkrét vizsgálatára.

Harmadszor, ezen belül kitüntetett figyelemben részesítették a tömegek, a proletariátus mindennapi életének politikai oldalát.

Negyedszer, a klasszikusok az életmód érdemi kutatását nem tartották elképzelhetőnek tisztán elméleti vagy tisztán empirikus úton, hanem csak e módszerek párhuzamos és egyidejű használata révén.

Ezt szükséges aláhúzni azért is, mert némelykor találkozunk olyan törekvésekkel, hogy a fő választóvonalat elméleti és empirikus kutatás között próbálják megvonni, holott a fő vízvonal az a marxista és a nem marxista kutatás között húzódik.

Ötödszor, klasszikusaink az életmód jelenségköréhez természetének megfelelően komplex tudományos módszerek alkalmazásával közeledtek.

Hatodszor, a marxizmus—leninizmus klasszikusai felismerték és a mozgalom szolgálatába állították azt a sodró erejű propagandisztikus-agitatív és morális hatást, amit a munkáséletmód hiteles jellemzése a szemléletes tények erejével is megsockszorozva természetes módon kínált.

AZ ÉLETTELEN SZINTEK KIALAKULÁSÁNAK MEGHATÁROZOTTSÁGA. A „VALÓSZÍNŰTLENEK” SZÜKSÉGSZERŰ MEGVALÓSULÁSA

BÚTI SÁNDOR

Tanulmányunkban sajátos megközelítésben az alábbi problémákat igyekszünk értelmezni:

Az anyagi világ egymástól viszonylag elszigetelődő, viszonylag stabil képződményekből, struktúrákból áll. Mi a meghatározottsági alapja a struktúrák *létezésének*? Az anyagi világ viszonylag stabil képződményekből való felépülése mint egyetemes mozzanat értelmezhető-e olyan mozzanatként, amely a valóság más egyetemes összefüggéseivel összhangban áll? Miként értelmezhető az anyagi világ képződményeinek, struktúráinak viszonylagos stabilitása, ha figyelembe vesszük, hogy azok mozgó, változó alkotóelemekből épülnek fel?

Továbbá: „Levezethető”-e a képződmények keletkezése, létezése, felbomlása az anyagi világ más egyetemes sajátosságai alapján? Mi a mélyebb meghatározottsági alapja annak, hogy bizonyos típusú képződmények *léte*, viszonylagos stabilitása elsősorban *belső* meghatározó tényezőkkel áll összefüggésben? Miért jellemző az anyagi világ felépülésére a hierarchikusság, a bonyolultabb képződményeknek, struktúráknak az egyszerűbbekből való felépülése? Hogyan értelmezhetők egységükben, egymással összhangban a képződmények, struktúrák hierarchikus sajátosságai? Mi a valószínűségi összefüggés szerepe a (különböző) képződmények felépülésében, létezésében?

Végül: A különböző bonyolultságú képződmények kialakulásakor miért szakad meg az „idealizált” valószínűségi összefüggés érvénye, miért válik általánossá a „valószínűtlen”? A képződmények keletkezésekor miért megy át (szükségszerűen) az egyes általánosba, a „véletlen” „szükségszerűbe”?

Az itt alkalmazott megközelítés leglényegesebb mozzanata az, hogy a stabilitás, a különböző szintű képződmények *léte* aspektusából vizsgáljuk a meghatározottságot. Másképpen: a meghatározottságot a *relatív állandósághoz* való „vezetés” oldaláról közelítjük meg.

Ebben a tanulmányban a fenti problémákkal, összefüggésekkel csak az élettelen szintek vonatkozásában foglalkozunk. Az élő szint relatív állandóságának speciális meghatározottsági alapját egy másik tanulmányban igyekszünk majd modellezni.

Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy a megfogalmazott kérdésekre adott válaszaink még nem jelentenek átfogó megoldást. Egy szempontból azonban úgy hisszük, valamelyest előrelépünk, amikor az anyagi világ egyetemes, hierarchikus struktúráltságát más egyetemes sajátosságaival egységben kíséreljük meg értelmezni és az előbbi az utóbbiakból mintegy „levezetni”.

A meghatározottság, a determináció az anyagi világ egyetemes jellemzője. Az objektív meghatározottság totalitása alapján nyílik lehetőség az emberi megismerésre, az objektív szabályosságok szubjektív visszatükrözésére. Az anyagi világ különböző területeinek megismerése így nem jelent mást, mint az adott terület meghatározottságának a feltárását.¹

Az anyagi világ *inhomogén*. Az inhomogenitás a térbeliség és az időbeliség vonatkozásában is fennáll. Az anyagi világban különböző képződmények vannak, amelyekre többek között jellemző, hogy relatíve állandók, viszonylagosan elszigeteltek környezetüktől. (Ezeket a képződményeket — a maguk teljességében, totalitásában tekintve őket — a következőkben *struktúráknak* (is) nevezzük.) A különböző struktúrák — bizonyos tér és idő intervallumban — megtartják saját minőségüket, rájuk „önmagukhoz képest” a kvázi-*állandóság*, a változás „hiánya” jellemző. Ez az állandóság azonban térben és időben *relatív*, viszonylagos. Az alapvető minőségi változatlanságon belül kisebb átalakulások realizálódnak, amelyek előbb-utóbb elvezetnek az adott struktúra *felszámolódásához*.

Relatív állandóságot jelent minden térben és időben fennálló — „önmagához” viszonyított — változatlanság, akár állapotról, akár folyamatról legyen szó.² A relatív állandóság egyrészt mint egy jelenség, egy folyamat *egymást követő* állapotainak, változásainak változatlansága realizálódik (időbeni ismétlődés); másrészt az *egymásmelletti* jelenségek állapotainak, folyamatainak a relatív „azonosságában” ölt testet (térbeni ismétlődés).

A relatív állandóság nemcsak a struktúrákra jellemző; a különböző anyagi folyamatoknak is sajátja. A *változás is lehet relatíve „változatlan”*. Tulajdonképpen a struktúrákban is ilyen relatíve „változatlan” változások zajlanak. Ezek a sajátos változások képezik a struktúrák létezésének alapját.³

A relatív állandóság az anyagi világ jelenségeinek *sajátos konkrét meghatározottsága* (egy atomnak, egy molekulának a *konkrét meghatározottsága* az, ami a relatív állandóság „újratermelését” eredményezi). Ugyanakkor az állandóság *relatív* jellege utal arra, hogy nem *minden* konkrét meghatározottság eredményez relatív állandóságot: *a konkrét meghatározottságok másik típusa éppen az állandóság megszűnése irányába hat.*⁴ Az anyagi világ jelenségeinek meghatáro-

¹ Az egyetemes meghatározottság sajátos helyzetben van az anyagi világ más egyetemes sajátosságaihoz képest. Az összes többi egyetemes sajátosság csak annyiban tárható fel, amennyiben tartós, ismétlődő, szabályszerűséget mutató: azaz meghatározott. A meghatározottság így „átfogja” az összes más egyetemes sajátosságot. Ezért mondjuk, hogy az anyagi világ szabályosságának megismerése azon nyugszik, hogy mindenütt érvényesül a meghatározottság, a determináció.

² A fenti értelmezéssel rokon vonást mutatnak — többek közt — G. Pawelzig alábbi gondolatai: „... a periodikus mozgásokat, rezgéseket, ciklikus folyamatokat stb. egyaránt felfoghatjuk a mozgás formájának és a nyugalom formájának, vagyis a nyugalom a mozgás valóságos, közvetlen mozzanatának bizonyul.” (Gerd Pawelzig: „Az objektív rendszerek fejlődésének dialektikája”, Gondolat 1974, 61.)

³ Vannak olyan relatíve változatlan változások, amelyek nem képezik feltétlenül a meghatározott struktúrák létezésének alapját. Ilyenek a földön a különböző fizikai, vegyi átalakulások körfolyamatai (pl. a víz körforgása, a C, N stb. körforgása). Természetesen ezek a változások is valamilyen struktúrán (esetünkben a Földön) belüliek; ugyanakkor nem mondható, hogy ezeken a kölcsönhatásokon alapul pl. a Föld léte. (E problémát tanulmányunkban nem érintjük részletesebben.)

⁴ Némileg bonyolítja a helyzetet, hogy egy-egy változás bizonyos vonatkozásban a relatív állandóság megszűnését eredményezi, más vonatkozásban ugyanakkor meghatározott

zottságáról sem az nem mondható kizárólagosan, hogy relatíve állandó meghatározottságot eredményez, sem az, hogy „megakadályozza” a relatív állandóságok realizálódását. Az anyagi világ jelenségeinek meghatározottsága nem irányul (kizárólagosan) sem az állandóság fenntartására (nem eleve adekvát), sem annak megszüntetésére (nem eleve inadekvát).

A RELATÍV ÁLLANDÓSÁGHOZ, ILLETVE ANNAK MEGSZÜNTETÉSÉHEZ VEZETŐ MEGHATÁROZOTTSÁGOK LEGÁLTALÁNOSABB SZINTŰ MEGKÖZELÍTÉSE

Milyen meghatározottságok eredményezik az állandóság „újratermelését”, és milyen meghatározottságok annak felszámolódását? A problémát legáltalánosabb szinten az „azonos hatások azonos feltételek mellett azonos következményekhez vezetnek” meghatározottsági elv (mint idealizáció) alapján közelítjük meg. A fenti elv alapján az állandóság csak ott és akkor, s csak olyan mértékben realizálódhat, ahol, amikor és amilyen mértékben a hatások és feltételek változatlanok maradnak, megismétlődnek, újratermelődnek. Eszerint pl. az atom, a molekula, illetve bármely más struktúra csak *addig létezhet*, amíg a létezését meghatározó tényezők (vagyis a struktúrát realizáló, meghatározó folyamatok) „újratermelődnek”, amíg tehát meghatározottsága éppen olyan, hogy önnön-magát, a struktúrát, a folyamatot ismétli. Más szóval a relatív állandóság újratermeléséhez vezető feltételek megléte, illetve azok hiánya szükségszerűen eredményezi az anyagi világ struktúráinak *állandóságát*, illetve *változását* (ezért beszélünk *relatív* állandóságról).

A fenti általános megközelítés alapján tehát koherensen értelmezhető az anyagi világ egyetemes struktúráltsága, a struktúrák, illetve a struktúrákhoz kapcsolódó folyamatok *relatív állandósága*. Ezen általánossági szintről — a megismerés általános menetének megfelelően — tovább kell mennünk a konkrét megismerése felé.⁵ De általános megközelítésünk világnézeti, módszertani keretül szolgál a konkrétabb vizsgálatokhoz.

A RELATÍV ÁLLANDÓSÁGOK, ILLETVE AZOK MEGSZÜNTETÉSÉHEZ VEZETŐ MEGHATÁROZOTTSÁGOK KONKRÉTABB MEGKÖZELÍTÉSE

Az előzőekben már szó volt a struktúrákban zajló belső folyamatokról. Ezen túlmenően a struktúra a maga környezetével is szakadatlan kölcsönhatásban van. Továbbá az anyagi világ struktúráira általánosan jellemző az is, hogy bel-

relatív állandósági folyamat része. Pl. az élő szervezet vegyületei szakadatlan változnak ugyanakkor a változások „összeredménye” a relatív állandóság. A különböző vonatkozásokban realizálódó relatív állandóságokhoz, illetve azok megszűnéséhez vezető meghatározottságok csak a vázolt összefüggés *viszonylagos* jellegére (nem pedig érvénytelenségére) utalnak. A relatív állandóságnak esetünkben a szóban forgó struktúrához viszonyítva van értelme.

⁵ Vö. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai; MEM 46/I Kossuth, Budapest 1972, 26—27.

sőleg nem homogének, egymástól viszonylag elhatárolódó alkotóelemekből állnak.⁶

Az alkotóelemekből való „felépülés” alapján értelmezhetők a belső mozgások. (Tökéletesen homogén képződményen belül mindennemű mozgás elképzelhetetlen.) A mozgó alkotóelemekből álló struktúra csak akkor maradhat kvázi-változatlan, ha az ellentétes irányú változások kompenzálják egymást.⁷ Mivel pedig a struktúra fennállása időtartama alatt környezetével is anyag-, illetve energiacsereét folytat, ezért a struktúra relatív állandósága csak akkor realizálódhat, ha a struktúra és környezete között is (szükségszerűen) kompenzálják egymást az ellentétes irányú folyamatok.

A naprendszeren belül a bolygók ellipszis pályán mozognak. Az ellipszis pályán való mozgás úgy realizálódhat, ha az eltávolodást közeledés követi, és viszont. Ugyancsak kompenzációval járó ellentétes irányú folyamatok érvényesülnek az atomokban, molekulákban stb. *A struktúrák relatív állandóságának tehát szükségszerű feltétele az ellentétes irányú folyamatok kompenzációja.* (A körfolyamatokon alapuló relatív állandóságoknál a távolodást — ha van — közeledésnek kell követnie, az élő szervezetekben a disszimilációnak asszimilációval kell együtt járnia stb.)

Minden struktúra szétbomlik, ha alkotóelemei között valamilyen — külső, belső — oknál fogva túlsúlyba kerülnek a divergens vagy konvergens kölcsönhatások, mivel ez esetben nem realizálódhatnak a relatív állandóságot újratermelő folyamatok sem. *A struktúra relatív állandósága tehát szükségszerűen akkor és csak akkor realizálódhat, ha az ellentétes irányú — konvergens és divergens — kölcsönhatások kompenzálják egymást,* úgy, hogy az alkotóelemeket összetartó kölcsönhatások az alkotóelemek megfelelő térközelségét is szakadatlanul biztosítják.⁸

A KÜLSŐ ÉS BELSŐ KÖLCSÖNHATÁSOK SZEREPE A STRUKTÚRÁK RELATÍV ÁLLANDÓSÁGÁBAN

A különböző struktúrák egymástól nem elszigeteltek, egymásra hatást gyakorolnak. Ezzel kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy milyen szerepe van a struktúrák relatív állandóságában a külső és belső kölcsönhatásoknak.

Mint jeleztük, a struktúrák csak akkor maradnak változatlanok, ha meghatározottságaik szakadatlanul újratermelődnek. Ha a struktúra külső feltételei változékonnyabbak mint a belsők — és általában ez a helyzet —, akkor érthető, hogy a relatív állandóság szempontjából elsősorban a belső kölcsönhatások a döntőek. A struktúrák relatív állandósága tehát általában elsősorban a belső kölcsönhatásokon alapszik.⁹

⁶ A mikrofizikában ez az elv — úgy tűnik — nem érvényesül. Értelmetlen dolog lenne a mikrofizikára is „ráhúzni” azt az elvet, miszerint az alkotóelemek minden esetben kisebbek, mint az általuk alkotott struktúra. Azt azonban a kísérleti tények nem cáfolták — sőt alátámasztották —, hogy a részecskék is szerkezettel rendelkeznek.

⁷ D. Bohm a következőket írja ezzel kapcsolatban: „minden sajátos minőség ... fennmaradását azoknak a folyamatoknak az egyensúlya teszi lehetővé, amelyek különböző irányokban igyekeznek változtatni rajta.” (D. Bohm: „Okság és véletlenség a modern fizikában”, Gondolat 1960, 212.)

⁸ Ma is helytálló Engels alábbi gondolata: „Ahol vonzás van, ott azt ki kell egészítenie taszításnak.” (MEM 20, Kossuth, Budapest 1963, 515.)

⁹ Erre az összefüggésre Engels is rámutatott. „Az egyes mozgás az egyensúly felé törekszik, az összmozgás az egyensúlyt megint megszünteti.” (MEM 20, 63.) Klasszikusa-

A külső kölcsönhatások döntő szerepének feltételezése ahhoz a paradoxonhoz vezetne, hogy a struktúra azért lenne állandó, mert külső kölcsönhatásai változatosak és változékonyak. (Ez ellentmondana az „azonos hatások és feltételek azonos következményekhez vezetnek” elvnek.) Ugyanakkor, ha a belső kölcsönhatások domináns meghatározó szerepét tételezzük fel, következetesen értelmezhető lesz a struktúrák relatív állandósága, relatív állandósághoz vezető meghatározottsága. (Hatások, feltételek stabilitása.) Egyébként a belső meghatározottsági tényezők alapvetőbb szerepét támasztja alá az is, hogy az alkotóelemek kölcsönhatása a „térközelség” miatt állandó, rendszeres.

Miért létezhet a struktúra változatos külső feltételek mellett? Miért realizálódik bizonyos alkotóelemek rendszeres egymáshatása?

A struktúra alkotóelemeinek (amik más vonatkozásban maguk is struktúrák) egyetemes jellemzője a konvergens — fizikai szinten a vonzó —, a térközelséget eredményező kölcsönhatás (pl. gravitációs, elektromágneses, nukleáris stb. vonzás). Jelenlegi ismereteink szerint ezek a *konvergens kölcsönhatások* struktúránként, alkotóelemenként eltérő — az alkotóelem létezése alatt nem változó — *meghatározott értékkel bírnak*.

Ha az egymást „vonzó” alkotóelemek meghatározott „térközelsébe” kerülnek, s a divergens, a „taszítást” eredményező kölcsönhatások intenzitása olyan mértékű, hogy nem akadályozza meg az alkotóelemek térközelségben maradását, szükségszerűen realizálódik az alkotóelemek relatív állandóságot eredményező mozgása, azaz a magasabbrendű struktúra. A magasabbrendű struktúra pedig *külső okból* mindaddig nem bomlik fel, amíg a külső divergens, taszító kölcsönhatás meg nem haladja a térközelséget biztosító, „struktúra alkotó” belső kölcsönhatást. A belső kölcsönhatásnak (mely maga is a vonzó és taszító kölcsönhatások egysége) a külsőnél nagyobb intenzitása, a belső kölcsönhatásoknak a kisebb erősségű külső kölcsönhatásokkal szembeni „érzéketlensége”, s így a struktúráknak az a tulajdonsága, hogy relatív állandóságukat újratermelik, maga után vonja, hogy a struktúrák alkotóelemei szükségszerűen térközelségben maradnak, illetve, hogy a struktúrák relatív állandósága — bizonyos mértéktartományokon belül — változó külső feltételek mellett is újratermelődik.

A *struktúrák relatív állandóságának alapja* így a konvergens (vonzó) és divergens (taszító) kölcsönhatások sajátos egysége, egyensúlya, valamint a *struktúra-alkotó belső kölcsönhatásoknak a külsőnél nagyobb intenzitása*.¹⁰

A struktúrák relatív állandóságának vázolt modellje még mindig túlságosan absztrakt. Az alkotóelemek „vonzása” és „taszítása”, a konvergens és divergens kölcsönhatások egyáltalán nem merítik ki a struktúrák sajátosságait. Az ilyen feltételezés óhatatlanul metafizikus, mechanikus megközelítéshez vezetne. Ugyanakkor a „struktúra-alkotó” kölcsönhatások, illetve a „taszítások” az anyagi világ meghatározottságának egyetemes mozzanatai; olyan egyetemes mozzanatai, amelyek révén egyféle koherens választ tudunk adni a struktúráltság egyetemességére, a struktúrák sok egyetemes sajátosságára. (Ilyenek az

ink még sok más helyen kiemelik a belső kölcsönhatások, a belső ellentmondások alapvető szerepét a jelenségek meghatározottságában.

¹⁰ Amennyiben a struktúra külső és belső kölcsönhatásai azonos intenzitásúak lennének, a struktúrák létezése — a külső feltételek változékonyasága mellett — rendkívül valószínűtlen lenne. A kölcsönhatási intenzitás különbségei alapján *szükségszerűen* az amúgy „valószínűtlen” struktúrák létezése és stabilitása.

alkotóelemekből való felépítettség; az alkotóelemek belső mozgása; a létezés „valószínűtlensége” változókonny külső feltételek mellett; a struktúrák szükségzerű keletkezése és elbomlása.)

AZ ANYAGI VILÁG KÜLÖNBÖZŐ SZINTJEI

Az előzőekben figyelmen kívül hagytuk, hogy a struktúrák többszintűek, bár érintőlegesen jeleztük ezt az összefüggést, amikor megjegyeztük, hogy az alkotóelemek maguk is struktúrák, ill. amikor a strukturáltságot az anyagi világ egyetemes sajátosságának tartottuk, amellelt, hogy tételeztük a struktúrák felbomlását is. A struktúrák tehát sajátosan egymásraépülnek.

Mielőtt a fenti problémát részletesen kifejténénk, térjünk vissza a struktúrák meghatározottságára. Az előzőek figyelembevételével a struktúra fogalmát a következőkben próbáljuk újólág definiálni: *a struktúrák az anyagi világ olyan képződményei, amelyek környezetüktől relatíve elhatárolódnak; e sajátosságuk, illetve létezésük közvetlenül az alkotóelemek közti sajátos — a külsőnél intenzívebb — belső kölcsönhatásokon alapul.* És most nézzük meg, hogyan határozhatnánk meg a *szintek fogalmát*: Egy szinthez azok a képződmények, struktúrák tartoznak, amelyek alapvetően megegyeznek egymással méretben, kölcsönhatásaik típusában, jellegében, s a bennük érvényesülő törvények típusában. A különböző szintek egyetemes jellemzője, hogy a magasabbrendű szintekhez tartozó struktúrák, képződmények az alacsonyabbrendű szintekhez tartozó struktúrákból épülnek fel.

A különböző szintek eltérő típusú és hatókörű (*intenzitású*) struktúra-alkotó kölcsönhatáson alapulnak.¹¹ Az anyagi világra jellemző, hogy különböző általánosságú mozzanatait, jelenségei vannak (hierarchikus általánosság). Sőt egy adott jelenségnek is különböző általánosságú oldalai, összefüggései léteznek. Az anyagi világnak, illetve jelenségeinek fenti objektív sajátossága alapján *különböztetjük meg az általánossági szinteket.* A következőkben a szint fogalmát ebben az értelemben is fogjuk használni.¹²

A mikroméretű struktúráktól a nagyobbak felé haladva egyféle vonatkozásban a természetben a következő (eddig ismert) szinteket különböztetjük meg: részecskék; atommagok; atomok; molekulák; makromolekulák; élőszervezetek; az élőszervezetek szintjén belül sajátos helyet foglal el az ember mint biológiai lény. Meg kell jegyeznünk, hogy a jelzett szintek struktúrái általában más struktúrákkal együtt, azokkal térközben, kölcsönhatásban léteznek (a struk-

¹¹ A szintelmélet kidolgozói a világnézeti összefüggések iránt érdeklődő fizikusok. Néhány neves kidolgozója, képviselője D. Bohm, J.-P. Vigiér, J. P. Tyerleckij. Az anyagi világ szintes felépítését általában a természettudományok filozófiai problémáit kutató filozófusok is elfogadják. Sz. Meljuhin pl. hangsúlyozza, hogy „A bonyolultság fokában egymástól gyökeresen különböző törvények ... egymáshoz viszonyítva függetlenek.” (Sz. Meljuhin: „A szervetlen természet fejlődési dialektikája”, Gondolat 1963, 245.)

¹² A szint fogalmát más értelemben is használják: általában különböző, sok esetben valamilyen formában egymásra épülő, egymástól elhatárolódó jelenségeket, paraméter-értékeket tekintenek különböző szintekbe tartozónak. Bár a sokféle szintértelmezés tartalmaz közös mozzanatokot (elhatárolódás, egymásraépülés), mi a következőkben egyrészt a struktúrák hierarchikus egymást tartalmazásának megfelelő jelentéssel, másrészt a különböző általánossági mozzanatoknak megfelelő értelemben használjuk a szóban forgó kategóriát. A kétféle értelmezés nem fog zavart okozni; a szövegösszefüggésből mindig ki fog derülni, melyik értelmezés a releváns.

túrában belül az alkotóelemek térközelségét a struktúra-alkotó kölcsönhatások biztosítják). A *közvetlenül* magasabbrendű szintet nem alkotó — vagyis a nem alkotóelemként létező — struktúrák térközelségét a maguk szintjén a *gravitációs kölcsönhatás biztosítja*. (Tulajdonképpen ezek a struktúrák is alkotóelemek: az átfogóbb gravitációs struktúra alkotóelemei.) A gravitációs kölcsönhatások által (is) meghatározott nyomás, hőmérsékleti stb. viszonyoktól függ, hogy milyen „fejlettségű” szintek léteznek egy-egy kozmikus objektumon. Így a részecskéktől a szilárd halmazállapotig bármely szinten rendeződhet — különböző feltételek mellett — a gravitációs kölcsönhatáson alapuló struktúra. A gravitációs kölcsönhatáson — hierarchikusan — különböző méretű, tulajdonságú rendszerek alapulnak (galaxis, naprendszer, bolygó és kísérői).

Felfogásunkban az élővilágot egyetlen szintnek tekintjük, ugyanúgy, ahogy a különböző szerkezetű atomokat, a különböző összetételű és tulajdonságú molekulákat is egyetlen szinthez tartozónak tartjuk. Az élőszervezetek rendkívül különböző fejlettségűek, a létezésük alapjául szolgáló kölcsönhatások azonban alapvetően megegyeznek.¹³ A szintek ilyen értelmezése révén azok a struktúrák tartoznak egy szinthez, amelyek léte azonos típusú, illetve azonos „fokozatú” kölcsönhatáson alapszik.¹⁴

Tulajdonképpen az embert is az élszinthez tartozónak kell vennünk, hiszen az ember is élőlény, az élet fejlődésének sajátos terméke. Az embert azonban munkatevékenysége, tudatossága kiemeli az állatvilágból — s *ebben a vonatkozásban* az ember alapvetően különbözik a többi élőttől. A fentiekből nyilvánvaló, hogy az ember nem úgy különbözik a többi élőttől, mint a különböző szintek egymástól. Tulajdonképpen arról van szó, hogy az élszint a munkavégző tudatos lény megjelenésével „kettéhasad”. Az élet fejlődése eredményeként új, eddig nem jelentkező sajátosságok alakulnak ki. Az ember azonban nem tartalmaz alkotóelemként más élőlényeket, ezért más élőlényekhez viszonyított alapvető különbsége is *szinten belüli* különbség.

Az élőszervezetekre egyrészt genetikus kapcsolatok, másrészt a kölcsönös egymásrautaltság jellemző. A fentiek alapján az azonos típusú szervezetek fajokat, a különböző rendszertani egységekhez tartozó élőlények különböző más egységeket alkotnak. Az eltérő közeg „hasznosítására” különböző fajok társulnak (biocénózis). Tagadhatatlan ugyan, hogy a fajok vagy más rendszertani egységek a biocénózis *egyedei*, az adott átfogóbb egységnek alkotóelemei; azon-

¹³ A soksejtű élőlények vajon magasabb szinthez tartozó képződmények-e, mint az egysejtűek? Semmi esetre sem lehet ezt olyan értelemben állítani, ahogy ez a különböző típusú kölcsönhatásokon alapuló különböző szintekhez tartozó képződmények esetében fennáll. A különböző fejlettségű élőszervezetek értelmezésünk szerint ugyanis alapvetően azonos típusú (élő) kölcsönhatásokon alapulnak. A biológusok az élővilágon belül különböző „szinteket” különböztetnek meg. Így különböző szintekhez tartozónak tartják az egysejtű, illetve a soksejtű, az alacsonyabbrendű szervezeteket, illetve a magasabbrendű élőlényeket. Az individuális szervezetekhez képest más szinthez sorolják a fajokat, a biocénózist stb. A fentiekkel abban a vonatkozásban értünk egyet, hogy feltárják az élővilágon belüli sokféleséget. Úgy véljük azonban, hogy jogtalan az egysejtű és soksejtű szervezetek között a kémiai és biológiai szintek közötti különbséghez hasonló viszonyt tételnie. Felfogásunk szerint az élővilágon belüli különbségek nem a kölcsönhatások alapvető természetére vonatkoznak, csupán arról van szó, hogy az élővilág kölcsönhatásai különböző bonyolultságúak, szervezetszerűek.

¹⁴ Az elektromágneses kölcsönhatás egyféle kölcsönhatás, ugyanakkor különböző „szintalkotó fokozatai” léteznek. Az elektromágneses kölcsönhatás különböző fokozatai „szervezik” az atomokat, a molekulákat, a makromolekulákat, sőt a kristályokat és a folyadékokat is.

ban ezek az átfogóbb egységek (rendszerek) értelmezésünk szerint nem struktúrák. Nem rendelkeznek határozott térbeni elkülönültséggel, és nem csak az alkotóelemek közti belső struktúra-alkotó kölcsönhatás tartja térközben ezeket az egyedeket. A fent vázolt lazább, átfogóbb egységek természetesen léteznek. A megismerés előrehaladása során egyre többoldalúan, árnyaltabban kell feltárni ezen átfogóbb rendszereket is. Ezek az egységek, rendszerek azonban különböznek a relatív állandóságukat, határozottabb térbeli elkülönültségüket alapvetően belső kölcsönhatásaik alapján újratermelő struktúráktól, tehát értelmezésünk szerint nem struktúrák. Mivel a különböző képződményeket relatív állandóságuk újratermelése oldaláról vizsgáljuk, fontos egyfelől a fenti lazább egységek, rendszerek, és másfelől az alkotóelemeiket közvetlenül csak a belső kölcsönhatások által összetartó struktúrák egymástól való elhatárolása, valamint a struktúrák és a fenti lazább rendszerek (populációk, fajok, biocönozis stb.) közti meghatározottsági kapcsolat tisztázása.¹⁵

A SZINTEK HIERARCHIKUS SAJÁTÓSÁGAI

A következőkben kísérletet teszünk annak a felvázolására, hogy a különböző szintekre, azok kapcsolatára milyen eddig nem tárgyalt egyetemes sajátosságok jellemzők.

A különböző szintek egymáshoz való viszonyára egyetemesen jellemző a *hierarchikusság*. A magasabbrendű szintek struktúráira egyetemesen jellemző, hogy struktúráik az alacsonyabbrendű képződményekhez viszonyítva magasabbrendű „szint-alkotó”, struktúra-alkotó kölcsönhatásokon alapulnak (ezek a magasabbrendű szintalkotó kölcsönhatások általában kisebb intenzitásúak mint az alacsonyabbrendű szintalkotó kölcsönhatások); amennyiben e struktúrák (mint alkotóelemek) legyőzik a divergens, a „taszító” kölcsönhatásokat, megindul a magasabb szint felépülése. A magasabbrendű szint képződményei általában ugyancsak rendelkeznek egy még magasabbrendű szintet alkotó kölcsönhatással, ami megfelelő feltételek mellett ez újabb struktúra kialakulását eredményezi stb.

A *szintek hierarchikus sajátosságainak alapja a struktúra-alkotó kölcsönhatások hierarchikussága*. A ma ismert legkisebb méretű, legegyszerűbb struktúrák (a nekik megfelelő szintek) (a részecskék) a legintenzívebb (belső) kölcsönhatásokon alapulnak, a magasabbrendű szintek kölcsönhatás-intenzitásai fokozatosan kisebbek.¹⁶

A vázoltakból következik a szintek *hierarchikus felépülése, illetve lebomlása*. (Meghatározott tartományban a hőmérséklet csökkenésével sorra aktualizá-

¹⁵ E helyütt csak utalásszerűen jegyezzük meg, hogy a törzsféjlődés előrehaladásával egyre szorosabb az egyes élőszervezetek, illetve a szóban forgó lazább rendszerek egymásra utaltsága. Több élő fajra jellemző, hogy „társadalmat” alkot. A legintenzívebb az emberek egymásra utaltsága, itt a legnagyobb az egyénnek a közösségtől való függése. Ennek az a legalapvetőbb oka, hogy itt a biológiai öröklődés mellett megjelenik a társadalmi öröklődés is. A fentiek azonban nem módosítják azt a tényt, hogy a különböző fajokat, a társadalmat összetartó kölcsönhatások csak lazább „térközelséget” biztosítanak, továbbá, hogy a lazább rendszerek alkotóelemeinek térközelségét közvetlenül sem csak a belső kölcsönhatásaik biztosítják.

¹⁶ „... a szerkezeti hierarchia egyes szintjein az alkotóelemeket sokkal kisebb erők kapcsolják egymáshoz, mint amekkorák az alkotórészek alkotó elemeit kötik össze” — írja Erdey-Grúz Tibor „A világ anyagi szerkezete” c. munkájában. (Akadémiai Kiadó, Budapest 1965, 85.)

lódhatnak az egyre magasabbrendű szintek; a hőmérséklet növekedésével realizálódik — a magasabbrendűből az alacsonyabbrendű felé — a struktúrák felbomlása.¹⁷ A struktúra-alkotó kölcsönhatás hierarchikussága alapján értelmezhető, hogy a *magasabbrendű struktúrák* — ha felépülnek — *egyoldalúan tartalmazzák az alacsonyabbrendűeket*. (Amennyiben az alacsonyabb szintek alapulnának kisebb intenzitású kölcsönhatáson, az intenzívebb kölcsönhatáson alapuló magasabbrendű struktúrák felbomlasztanák az alacsonyabbrendűeket — vagyis nem épülhetnének azokra.)

A különböző szintek kölcsönhatásának hierarchikusságából, egyoldalú egymásraépüléséből következik a különböző *szintek hierarchikus gyakorisága, általánossága*. A legelterjedtebb a legintenzívebb kölcsönhatáson alapuló struktúra. Az összes magasabbszintű struktúrák felépülésére ugyanis csak akkor van lehetőség, ha a megelőző szintű struktúra már létezik.¹⁸ Az anyagi világban ezért legelterjedtebb a részecskék szintje. Jelenlegi ismereteink szerint az anyagi világ minden struktúrája vagy részecske, vagy részecskékből áll.¹⁹ Kevésbé elterjedt az atommagok, még kevésbé az atomok, majd a molekulák, makromolekulák, illetve az élőszervezetek szintje.

A kölcsönhatási intenzitás hierarchikusságából következő egyoldalú egymást-tartalmazás alapján értelmezhető a *térmeéret hierarchikusságának* szükségszerűsége. Ha a magasabbrendű struktúra alkotóelemeként tartalmazza az alacsonyabbrendűt, akkor — a részecskék szintjénél jelentkező paradox jelenségektől eltekintve — a magasabbrendű szint struktúrájának szükségszerűen nagyobb méretűnek kell lennie alkotóelemeinél. Mivel azonban azonos szinthez tartozó alkotóelemekből különböző bonyolultságú, fejlettségű képződmények alakulhatnak ki — a térmeéret hierarchikussága szükséges, de önmagában nem elégséges feltétele a magasabbrendűségnek. Különösen szembevetendő, hogy nincs egyértelmű kapcsolat a térmeéret és a magasabbrendűség között, ha figyelembe vesszük, hogy a gravitációs struktúrák a legnagyobb méretűek, ugyanakkor nem tekinthetők magasabbrendűnek pl. a mikroorganizmusoknál. (Egyébként a későbbiek során szó lesz arról, hogy mi a gravitációs

¹⁷ Engels is utal erre az összefüggésre: „Ahogy a lehűlés előrehalad, az egymásba átcsapó fizikai mozgásformák váltakozása egyre inkább előtérbe lép, míg végre olyan pontot ér el, amelytől fogva a kémiai rokonság kezd érvényesülni . . .” (MEM 20, 334.)

¹⁸ Ez szorosan összefügg azzal, hogy annál kötöttebbek egy szint létezésének feltételei, minél magasabbrendű a szint. Erre az összefüggésre — többek között — Sz. Meljuhin is utal „A szervetlen természet fejlődési dialektikája” c. munkájában, Gondolat, Budapest 1963, 39.

¹⁹ Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy ezzel nagyon keveset mondunk pl. a társadalmi jelenségek természetéről. Csupán annyit, hogy végső soron a társadalom is ezen anyagi részecskékből épül fel, s hogy ezek a részecskék tartalmazták, tartalmazzák és mindig is tartalmazni fogják (több lépcsős potencialitásként) a társadalommá szerveződés lehetőségét. Miközben a részecskékből egyre magasabb és magasabb szintek épülnek fel, ezeknek aviszonylag legegyszerűbb alkotóelemeknek újabb és újabb — egyre magasabbrendű — szintalkotó képessége jön létre, ennek megfelelően újabb és újabb törvények érvényesülnek, aktualizálódnak. A társadalom sajátosságainak, lényegének a feltárása ezeknek az önszerveződés során aktualizálódott magasabbrendű törvényeknek a megragadását feltételezi. Így az a tény, hogy a társadalom is részecskékből áll, nem jelent mást, mint azt, hogy a társadalom magasabbrendű törvényei, képességeinek „törvényszerűségeinek nem ellentmondva érvényesülnek, vagyis azt, hogy a társadalom sem más, mint a kimeríthetetlen lehetőséggel rendelkező részecskék potencialitásának sajátos — az alacsonyabbrendű szintekhez képest minőségileg új, magasabbrendű — aktualizálódása. Meggyőződésünk, hogy az alacsonyabb- és a magasabbrendű szintek egymáshoz való viszonyának a fent vázolt értelmezésével kerülhetjük el a vitalizmust, illetve a redukcionizmust.

struktúrák szerepe az anyagi világ hozzájuk képest mikroméretű szintjeinek a szerveződésében.)

Abból a tényből, hogy a magasabbrendű szint alacsonyabbrendűt tartalmaz, következik, hogy a magasabbrendű szinten belül többféle struktúra szerveződhet, mivel az alacsonyabbrendű struktúráknak többféle relatív állandóságot eredményező „kombinációja”, kölcsönhatása lehetséges, mint amennyi az alacsonyabbrendű struktúratípusok számossága.²⁰ (Néhány stabil részecskéből száz körüli különböző atom épülhet fel, a száz körüli atomból sokkal többféle molekula, illetve kvázi-végtelenféle makromolekula realizálódhat stb.²¹ Egy-egy szinthez tartozó, illetve tartozható struktúratípusok számosságát az adott szint *potencialitásának* tekintjük. A fentiek alapján leszögezhetjük, hogy *minél magasabbrendű egy szint, annál magasabb a szint potencialitása*.

A struktúra-alkotó, szintalkotó kölcsönhatások *hierarchikussága* alapján értelmezhető a különböző szintek különböző „*érzékenysége*”.²² Minél intenzívebb belső kölcsönhatáson alapul egy struktúra, annál érzékeltlenebb és viszont, minél kisebb intenzitású kölcsönhatás egy struktúra létezésének alapja, annál érzékenyebb a külső hatásokra az adott képződmény.²³ Ezen összefüggés meghatározottsági alapja, hogy külső okból egy struktúra-alkotó kölcsönhatás (s vele a struktúra) csak nála intenzívebb kölcsönhatás alapján bomlik fel.

A hierarchikus sajátosságok közül kiemelkedő szerepe van a szintalkotó kölcsönhatások hierarchikus intenzitásának. Közvetlenül vagy közvetve ennek alapján értelmezhető a többi hierarchikus sajátosság is.

A fentiekben — úgy véljük — sikerült a struktúrák, szintek hierarchikus sajátosságait egységesen, egymással összefüggésben értelmeznünk.

A VALÓSZÍNŰSÉGI ÖSSZEFÜGGÉS ÉS A SZINTEK KELETKEZÉSÉNEK, LÉTEZÉSÉNEK MEGHATÁROZOTTSÁGA

Az eddigiekben tételeztük az alkotóelemekből, az alacsonyabb struktúrákból a magasabbrendűek felépülését anélkül, hogy meghatározottságukat *tágabb környezetükkel* való összefüggésében is értelmeztük volna. A különböző szintek meghatározottságát akkor értjük meg igazán, ha relatív állandóságuk meghatározottságának feltárása mellett *kialakulásuk* meghatározottságát is feltárjuk.

²⁰ Egy struktúratípushoz tartoznak azok a struktúrák, amelyeknek lényeges sajátosságai megegyeznek.

²¹ Erre az összefüggésre is többen utalnak. Lásd pl. Rádi Péter: Kísérletek a mozgásformák korszerű leírására; „Magyar Filozófiai Szemle”, 1967/3, 380.; Sz. Meljuhin, i. m. 131.

²² Egy-egy szinthez tartozó struktúra „érzékenységi pontja” az a kölcsönhatási intenzitás, amelyik az adott struktúra megváltozásához, átalakulásához vezet. Az egyre magasabbrendű élszervezetek nagyobb érzékenysége nem mond ellent az a tény sem, miszerint a magasabbrendű szervezetek egyre nagyobb autonómiával rendelkeznek az alacsonyabbrendűekhez képest; ez a nagyobb önállóság ugyanis éppen azáltal áll elő, hogy ezek a szervezetek már kisebb intenzitású ingereket is képesek érzékelni úgy, hogy azokra olyan válaszokat adnak, hogy ez létfenntartásuknak megfelelően. Az egyre nagyobb érzékenység az élővilágban így nem áll ellentmondásban a szervezetek nagyobb autonómiájával; sőt a magasabbrendű élőlények esetében — mint jeleztük — a szervezet környezetétől való nagyobb függetlensége egyenesen feltételezi az élőlény nagyobb érzékenységét.

²³ A „taszító” kölcsönhatás vonatkozásában: a realizálódó *egyetemes* „érzékenység” mellett a különböző struktúrákra — jellegüknek megfelelően — különböző specifikus „érzékenység” is jellemző. Pl. a foton és az elektron kölcsönösen érzékenyek egymásra, az atommagok a π mezontér hatására stb.

(Hogyan alakultak ki *tágabb környezetükkel* összefüggésben a különböző szintek struktúrái?)

Abból indulunk ki, hogy az anyagi világ egyetemesen strukturált, s az egy mástól kvázi-független struktúrákat a különböző intenzitású struktúra-alkotó kölcsönhatások „szervezik”. A *különböző struktúrák* egymással való összefüggésére (is) egyetemesen jellemző, hogy a konkrétság szintjén *nincs köztük egyértelmű kapcsolat, vagyis objektíve léteznek véletlen, illetve valószínűségi összefüggések*.²⁴ Másképpen: az objektív véletlen, illetve a valószínűségi összefüggések abból fakadnak, hogy a *struktúrák között nem egyértelmű, hanem minden esetben sokértelmű a kapcsolat*.

A véletlen, a valószínűségi összefüggés az anyagi világ minden struktúrája keletkezésének, létezésének konkrét meghatározottságánál érvényesül.

Nézzük röviden, mit értünk véletlen összefüggéssel? Azt, ami az adott általánosságú minőség vonatkozásában nincs egyértelműen meghatározva: be is következhet, el is maradhat. Az egymást nem egyértelműen meghatározó struktúrákra egyetemesen jellemző ez a meghatározottsági kapcsolat.

A valószínűségi törvényszerűségek pedig a jelenségek, események olyan törvényszerűségei, amelyek a viszonylagos gyakoriság szabályosságában realizálódnak.²⁵ A valószínűségi törvény realizálódásának alapja, hogy a *véletlen kölcsönhatások átfogóbb, általánosabb szinten relatív állandóságot mutassanak*, eredményezzenek.

Miért következnek az összesség, az átfogóbb szint meghatározottságából az egyes jelenségek, struktúrák szabályos relatív gyakoriságai? Azért, mert az átfogóbb szint jellemzője a környezetétől való relatív elszigeteltség. Továbbá, az átfogóbb szint struktúráján belül az alkotóelemekre bizonyos kiegyenlítődési tendenciából fakadó „szabályos” eloszlás jellemző. Pl. a gázmolekulák között szükségszerűen realizálódik a szóban forgó képződmények impulzusának „kiegyenlítődése”, szabályos eloszlása, ha a gáz viszonylagos — anyagi, energetikai — zártsága is adott. Ez esetben az átfogóbb struktúrán belül az alkotóelemek térbeni eloszlása, impulzusa stb. is *szélsőszerűen* mutat mértéken (mértékhatárokon) belüli *szabályosságot*.

Eszerint tehát szélsőszerűen realizálódik a viszonylag elszigetelt, átfogóbb szinten a belső kiegyenlítődé, a relatív állandóság, ami alapul szolgál az egyes szinten belüli értékek szabályos eloszlásához.

Miért csak *valószínűségi* következik az átfogóbb szintű relatív állandóságból az egyes struktúrák konkrét értéke? Azért, mert az *átfogóbb szintű relatív állandóság* — aminek a belső kiegyenlítődé és a relatív elszigeteltség az alapja — *szélsőszerűen „érzéken” a belső inhomogenitás konkrét értékeire*. Ezért a belső inhomogenitás (konkrétabb szint) értékei az átfogóbb, általánosabb szintből *szélsőszerűen* csak *valószínűségi* következhetnek.²⁶

²⁴ A különböző egyes struktúrák közti egyértelmű összefüggés hiánya azonban nem jelenti azt, hogy nem érvényesül a teljes meghatározottság elve. Minden jelenség, struktúra, bármely tér- és időkörnyezetben teljes mértékben meghatározott az őt ért külső és belső anyagi tényezők, hatások *összessége* által.

²⁵ Pl. meghatározott nyomású, hőmérsékletű, térfogatú gáz molekulái meghatározott időtartam alatt való ütközéseinek gyakoriságára; vagy a játékkocka egy oldalra esésének relatív gyakoriságára valószínűségi törvények érvényesek.

²⁶ A valószínűségi összefüggéseknek, törvényeknek több „válfa” van; mi itt az alkotóelem és a struktúra összefüggéseinek valószínűségi törvényeivel foglalkozunk; ugyanis ennek alapján nyílik lehetőségünk a hierarchikusan felépülő szintek valószínűségi meghatározottságának a megértésére.

Az elszigetelődés, a szabályos eloszlás alapján realizálódó valószínűségi összefüggés azonban nem jelenti azt, hogy a konkrét helyzet- és impulzusértékek konkrétan meghatározatlanok. A konkrét meghatározottság is fennáll. Csupán arról van szó, hogy az általánosabb szint viszonylagos „elszigetelődéséből”, relatív állandóságából, alkotóelemei szabályos eloszlásából már következnek (példánkhöz kapcsolódva) a helyzet- és impulzus-értékeloszlások. (Az embereknek sok esetben nincs is szükségük az egyes struktúrák jellemzőinek pontos értékeire, elegendő, ha azokat valószínűségileg ismerik.)

A fentiek alapján a valószínűségi összefüggésekre egyetemesen jellemző, hogy egy átfogóbb relatív állandóságából keretszerűen következnek a konkrét valószínűségi értékek, ugyanakkor a konkrétság szintjén ezek az értékek is egyértelműen meghatározottak. A valószínűségi törvények tehát egyszerre tartalmazzanak szabályosságot és szabálytalanságot, meghatározottságot és meghatározatlanságot.

A valószínűségi törvények *egyféle ideális érvényesülése* realizálódik akkor (megközelítően), amikor a struktúrák *térbeli eloszlását*, mozgásaik, impulzusaik értékeinek eloszlását, annak szabályosságát *nem „zavarják”* az adott struktúrák közti (nem gravitációs) *magasabb rendű struktúra-alkotó kölcsönhatások*.

Ilyen módon értelmezett ideális valószínűségi szabályosság érvényesül pl. az ideálisan elszigetelt gáztartályban a gáz meghatározott nyomási és hőmérsékleti tasztáción alapuló kölcsönhatásában.

Az alkotóelemek közti magasabb rendű struktúra-alkotó kölcsönhatásoktól azonban csak bizonyos feltételek mellett lehet eltekinteni. Nagy nyomáson, alacsony hőmérsékleten a gázmolekulák közti közvetlen struktúra-alkotó kölcsönhatás szerepe annyira megnő, hogy ezek a gázok már nem tekinthetők jó közelítéssel ideális gázoknak. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az utóbbi esetben már nem érvényesülnek valószínűségi összefüggések; pusztán arról van szó, hogy a módosult feltételeknek megfelelően szükségzerűen *módosulnak az érvényesülő valószínűségi összefüggések*; szükségszerűen eltérnek az „egyoldalú” összefüggést figyelembe vevő ideális érvényesüléstől. A valószínűségi törvények az anyagi világban egyetemesen érvényesülnek. Ez az anyagi világ egyetemes hierarchikus strukturáltságából, a végtelen inhomogenitás „ellenére” jelentkező különböző szintű relatív állandóságokból következik. Az anyagi világban — mint jeleztük — a valószínűségi törvények „súlyozottan”, a különböző struktúra-alkotó kölcsönhatások által (is) befolyásoltan érvényesülnek.

A *megismerés* egyféle *hibájaként* jelentkezik, hogy bizonyos idealizált valószínűségi összefüggéseket (jogtalanul) extrapolálnak az anyagi világ olyan területeire is, ahol azok már nem érvényesülnek, s ezt követően konstatálják, hogy az adott jelenség kialakulása végtelenül valószínűtlen. (Pl. az életet sokan ilyen alapon valószínűtlen jelenségnek tartják.) A másik hiba viszont az, amikor — a fenti „kudarc” alapján — figyelmen kívül hagyják a valószínűségi összefüggéseket és ezek nélkül igyekeznek értelmezni a különböző jelenségek, struktúrák kialakulását, létezését.

Felfogásunk szerint *mindkét megközelítés téves*. Az igazán tudományos megoldás — véleményünk szerint — egyaránt figyelembe veszi a valószínűségi összefüggések egyetemes érvényét és azt is, hogy a szóban forgó kvázi-ideális érvényesülés csak *egyik határeset* a valószínűségi törvények realizálódásának.²⁷

²⁷ A valószínűségi törvények kvázi-ideális érvényesülése alatt olyan realizálódó valószínűségi törvényeket értünk, ahol a szóban forgó ideális érvényesülés jó közelítésnek bizonyul.

Az emberi tevékenységtől független anyagi világban is érvényesülnek (bizonyos tér- és időkörnyezetben) olyan ideális valószínűségi törvények, ahol az alkotóelemek közti meghatározott (közvetlen) struktúra-alkotó kölcsönhatások elhanyagolhatók. Először nézzük meg, milyen struktúra-alkotó kölcsönhatás alapján realizálódnak az átfogóbb (a viszonylag legátfogóbb) struktúrák.

Eddigi ismereteink szerint a gravitációs kölcsönhatáson alapuló gravitációs struktúra bizonyul a legátfogóbb, a legnagyobb méretű struktúrának. Ennek megfelelően a gravitációs kölcsönhatás az, ami az anyagi világ *makroméretű* struktúráit „szervezi”. A *makroméretű* struktúrákban uralkodó konkrét feltételektől, viszonyoktól függően — amelyek döntő módon függnek a struktúrák méretétől — indul meg a különböző gravitációs struktúrákhoz képest mikroméretű struktúrák kialakulása, felépülése.²⁸ A gravitációs kölcsönhatás térközelbe tartva a mikroméretű struktúrák meghatározott sokaságát, tömegét mintegy keretül, alapul szolgál a mikrostruktúrák magasabbrendűvé szerveződéséhez. Példaként vegyünk egy olyan idealizált esetet, ahol nagyon magas hőmérsékletről — az alacsonyabb hőmérsékletű környezet felé realizálódó hőkiegyenlítődésként — fokozatosan csökken a hőmérséklet. Ennek megfelelően sorra léphetnek fel a hierarchikus intenzitású struktúra-alkotó kölcsönhatások, mint struktúra-építők.²⁹ Először a legintenzívebb struktúra-alkotó kölcsönhatás lép fel struktúra-építőként. Jelenlegi ismereteink szerint a részecskék közötti struktúra-alkotó kölcsönhatás „épít” atommagot; majd az atomok, később a molekulák alakulnak ki stb.

Az egyes szintekhez tartozó struktúrák kialakulásakor érvényesülő valószínűségi törvények a következő szakaszosságot mutatják: kezdetben (első szakasz) a gravitációs struktúrán belül a mikrostruktúrák közvetlen struktúra-alkotó kölcsönhatása az intenzív taszító kölcsönhatás miatt még elhanyagolható (az előzőekben tárgyalt ideális érvényesülés). A hőmérséklet, a taszító kölcsönhatás (további) csökkenésével azonban ezek a kölcsönhatások is kezdenek jelentősebbé válni (súlyozott érvényesülés, második szakasz). Ezzel szükségszerűen felborítják a sajátos ideális törvények érvényét. Az új szint kiépülésével (harmadik szakasz) az alkotóelemek közti struktúra-alkotó kölcsönhatás olyan jelentőssé válik, hogy szükségszerűen tartóssá lesz egy új típusú relatív állandóság. Ezen konfiguráció általánossá válása végtelenül valószínűtlen lenne, ha az alkotóelemek közti struktúra-alkotó kölcsönhatás hiányozna.³⁰ Az alkotóelem-struktúrák *struktúra-alkotó kölcsönhatásának* érvényrejutásával viszont a valóságos valószínűségi összefüggés szükségszerűen eltér az idealizált valószínűségi összefüggéstől. Az alkotóelem-struktúrák *struktúra-alkotó kölcsönhatása*

²⁸ A gravitációs kölcsönhatás által „szervezett” makroméretű struktúra természetesen nem bizonyul ideálisan elszigetelt „tartálynak”; a termodinamika II. törvényének érvényesülése során a környezeténél magasabb hőmérsékletű struktúra — a hőkiegyenlítődésként — energiát veszít. Ennek ellenére érvényesül egy viszonylagos elszigeteltség.

²⁹ Az anyag mikro- (nem gravitációs) szintjeinek a magasfokú szerveződése következtében az élet — jelenlegi ismereteink szerint — csak bizonyos speciális nagyságú, helyzetű bolygókon realizálódhat. Ezek a bolygók — viszonylag kis méretűknél fogva — feltehetően soha nem voltak olyan magas hőmérsékletűek, hogy pl. az atommag is bennük „szerveződött” volna. Az a tény azonban, hogy a különböző mikroszintek más és más gravitációs struktúrában keletkeztek nem érinti az általunk felvázolt összefüggés lényegét. Csupán arról van szó, a valóságban ez az összefüggés több lépcsőben érvényesül.

³⁰ Ennek a struktúra-alkotó kölcsönhatásnak a híján egyrészt végtelenül valószínűtlen, hogy az alkotóelem-struktúrák éppen úgy kapcsolódjanak össze, ahogy az a magasabb-szintű struktúrákban realizálódik, másrészt végtelenül valószínűtlen az is, hogy a fenti kapcsolat tartóssá, ismétlődővé, általánossá váljon.

1
alapján szükségszerűen úgy érvényesülnek a valószínűségi összefüggések, hogy az alkotóelem-struktúrák olyan kapcsolatba kerülnek, ami az adott viszony relatív állandóságának újratermelését, azaz a magasabb rendű szinthez tartozó struktúra kialakulását eredményezi.³¹

A magasabb rendű struktúra-alkotó kölcsönhatás érvényrejutása fokozatosan realizálódik. Előbb csak bizonyos konfigurációknak az „ideális” (valószínűségi) összefüggés alapján számítottnál nagyobb elterjedtsége jön létre, végül a magasabb rendű relatív állandóság realizálásával egyféle „valószínűtlen” válik szükségszerűen kvázi-általánosan elterjedtté. Ezt követően „valameddig” újra elhanyagolható lesz a most már magasabb szintű struktúrák közötti közvetlen struktúra-alkotó kölcsönhatás, ennek megfelelően érvényesül az idealizálthoz közeli valószínűségi összefüggés. Később — megfelelő egyéb feltételek esetén — a hőmérséklet, a taszító kölcsönhatás további csökkenésével hatni kezd a magasabb rendű struktúrák között a még magasabb rendű struktúra-alkotó kölcsönhatás, ami szükségszerűen még magasabbrendű „valószínűtlen” struktúra kialakulásához vezet stb. A divergens kölcsönhatás csökkenésével, a hierarchikus struktúra-alkotó kölcsönhatás által megvalósított relatív állandóság szervezésével így épülnek fel „egymásra” szükségszerűen az egyre magasabbrendű szintek. Így valósulnak meg *szélsőségesen* a kaotikusan mozgó viszonylag egyszerű részecskékből — megfelelő feltételek mellett — a magasabb szervezettségű „valószínűtlen” szintek, struktúrák.

A relatív állandósághoz vezető meghatározottságok kialakulása nyomán tehát az egyes, a sajátos állandóságokhoz vezető meghatározottságok *szélsőségesen* általánossá, tartóssá válnak: a valószínűtlen *szélsőségesen* megvalósul, a véletlen (egyedi, egyszeri összefüggés) általánossá, ismétlődővé, *szélsőségesen* válik.³²

A vázoltaknak megfelelően a különböző szintek felépülésénél, létezésénél nem hagyhatók figyelmen kívül a valószínűségi összefüggések; ugyanakkor ezek az összefüggések, törvények *szélsőségesen* nem (csak) kvázi-idealizáltak, hanem a sajátos relatív állandósághoz vezető struktúra-alkotó kölcsönhatások által többrétűen módosulva érvényesülnek.

A fentiek alapján úgy értelmeztük a különböző szintek felépülését, hogy egyaránt meghaladtuk az elvont valószínűségi felfogást, valamint a valószínűségi összefüggést ebben a vonatkozásban „értelmetlennek” tekintő koncepciót.

A STRUKTÚRÁK KELETKEZÉSÉNEK KONKRÉTABB MEGHATÁROZOTTSÁGA

Vajon a fenti meghatározottsági modell alapján *szélsőségesen* le tudjuk-e „vezetni” a konkrét egyes magasabb szintű struktúrák kialakulásának *szélsőségesen* szükségességét is? Ha a jelenségeket, a különböző szintű struktúrákat és környeze-

³¹ Sokan egyértelműen azzal, hogy az elvont, kvázi (-ideális) valószínűség nem érvényesül egyetemesen az anyagi világban. Kahane hangsúlyozza, hogy kicsi a valószínűsége annak, hogy a Földnek a Naphoz való viszonya éppen olyan, mint amilyen; hogy a NaCl kocka alakban válik ki a tenger vizéből; hogy a szabadesés törvénye éppen úgy határozza meg a testek esését, ahogy az realizálódik. Amint a fenti valószínűtlenségek is általánosan elterjedtek, úgy lehetnek általánosan létezők az egyes „valószínűtlen” szerves szénvegyületek, illetve maga az élet is. (E. Kahane: „Az Élet nem létezik”, Kossuth 1965, 117., 129.)

³² Koncepciónkkal összhangban van Sz. Meljuhin alábbi gondolata: „A jelenségek fejlődési folyamatában a véletlen *szélsőségesen* válhat, ha szerves kapcsolatba kerül a rendszerben kialakuló feltételekkel.” (Sz. Meljuhin, i. m. 213.)

tüket a maguk teljes konkrétságában ismernénk, illetve ismernénk a releváns törvényeket is — kétségtelenül igen.

Mint ahogy már jeleztük, az átfogóbb relatív állandóságokon belül (több-rétegűen) *konkrétabb meghatározottságok* is léteznek. *Ezek ugyanúgy teljesen meghatározottak, mint az átfogóbb szintek.* Az átfogóbb relatív állandóságok, mint objektív meghatározottságok, illetve az alapjukon érvényesülő valószínűségi összefüggések azonban lehetővé teszik a viszonylag egyszerűbb valószínűségi megközelítést is (ami egyrészt megfelel az emberi megismerés korlátozott kapacitásának, másrészt az ember gyakorlati szükségleteit is kielégíti). A nem valószínűségi megközelítés, megismerés ezzel szemben *gyakorlatilag* megoldhatatlan feladat elé állítaná a véges megismeréssel rendelkező embert.

Vegyük példaként egy atom kialakulását. Az atommagot, illetve az elektronokat az atom kialakulását megelőzően egymástól kvázi-független különböző konkrét (gyorsan változó) paraméterek jellemezték. Ezek a paraméter-értékek a gyorsan változó „szomszédos” részecskék sokasága által is döntő mértékben meghatározódtak (nagyértékű nyitottság). A vizsgált részecskéket befolyásoló más részecskék azért befolyásolták „éppen úgy” a szóban forgó részecskék paraméter-értékeit, mert őket is befolyásolták más „szomszédos” részecskék, és így tovább. A viszonylag zárt részecske-kollektívum, az *átfogó struktúra az az „együttes”, ami közvetlenül, illetve közvetve elsősorban befolyásolta a szóban forgó atom kialakulását.*

A fentiek alapján értelmezhető, hogy egyetlen atom kialakulásának feltárása szükségszerűen elvezet bennünket a „kollektívum” konkrét képződményei meghatározottságának a feltárásához, a relatív állandóságot eredményező átfogóbb meghatározottság, az átfogóbb struktúra „átvilágításához”. (Egy atom kialakulása tehát nagyon is függ a kollektívum egyeseinek állapotától, állapotváltozásától. Egy-egy atom meghatározottsága — a fentiek alapján — kvázi-végtelen szállal kapcsolódik környezetének meghatározottságához.)

Az *átfogóbb szintű* relatív állandóság alapján realizálódó *valószínűségi* összefüggés révén a megismerés sokkal egyszerűbben, könnyebben valósulhat meg. A valószínűségi összefüggés alapján tehát leegyszerűsödik a megismerési feladat. Az átfogóbb relatív állandóság nyomán azonban „csak” *valószínűségi*leg ragadható meg a magasabb fokú szervezettség kialakulása, az egyes meghatározottság ismétlődőbe, általánosba való átmenete. Így az általánosabb, *átfogóbb szintű meghatározottság alapján szükségszerűen csak valószínűségi megközelítés lehetséges.*

A NEM ELEVE ADEKVÁLTSÁGI ELV ÉRVÉNYESÜLÉSE A SZINTEK FELÉPÜLÉSÉNEK VALÓSZÍNŰSÉGI ÖSSZEFÜGGÉSEINÉL

A különböző szintek felépülése során is érvényesül az a korábban már tárgyalt egyetemes összefüggés, miszerint az anyagi világ meghatározottsága nem eleve olyan, hogy a különböző szintű struktúrák létezését, illetve nem-létezését eredményezze. Az anyagi világ szakadatlan változása során a struktúrák keletkezése, létezése és megszűnése egyaránt realizálódik. Nézzük meg, *hogyan érvényesül ez az összefüggés, ha a struktúrák, szintek keletkezését, felbomlását tágabb környezetükkel összefüggésben vizsgáljuk.*

Az eddig ismert legátfogóbb, legnagyobb méretű struktúrákat alkotó kölcsönhatás a gravitációs kölcsönhatás. A *gravitációs* kölcsönhatás — adott tér- és

időkönyezetben — csak akkor képes struktúra-alkotásra, ha a vonzó kölcsönhatások kompenzálják, illetve túlkompenzálják a taszítót. Az anyagi világ nem eleve olyan, hogy ez minden esetben realizálódjon; de nem is olyan, hogy ennek megvalósulása kizárt legyen. Amennyiben a vonzó kölcsönhatás intenzitása eléri, bizonyos mértékben meghaladja a taszítót, szükségszerűen realizálódik a *gravitációs struktúra képződése*, a gravitációs kölcsönhatáson alapuló relatív állandóság megvalósulása.

Az adott gravitációs struktúra kialakulását megelőzően az alkotóelem-struktúrák egymáshoz való viszonyára sokkal kevésbé (volt) jellemző a rendezettség, mint a gravitációs struktúra szerveződését követően. A kozmikus por részecskéinek egymáshoz való sokféle viszonyában a gravitációs struktúrának megfelelő állapot előzetesen semmiféle kitüntetettséget nem élvezett. Miután azonban — a hőmérséklet, a taszító kölcsönhatás csökkenésével — megindult a gravitációs struktúra képződés, az adott struktúra-konfiguráció szükségszerűen vált általánossá, tartóssá. *A relatív állandósághoz vezető meghatározottság kialakulásával szükségszerűen vált általánossá ez a „nem eleve adekvát” meghatározottság.* A gravitációs kölcsönhatás struktúra-alkotása az adott területen szükségszerűen „átsúlyozta” az ideális valószínűségi összefüggést. Azzal, hogy az anyag gravitációs struktúra-alkotó képessége alapján realizálódott a struktúra-alkotás, szükségszerűen megvalósult a valószínűtlen, a gravitációs struktúra kialakításával az anyagi világ szóban forgó területe mintegy *visszatükrözte* azokat a feltételeket, amik az adott területen uralkodtak. Ennek révén az egyes, *egyedi meghatározottság szükségszerűen általánosba, a véletlen, egyszeri összefüggés általánosba, szükségszerűbe, a nem kitüntetett, „valószínűtlen” konfiguráció tartósba ment át.*

A struktúraszerveződés *fenti összefüggései* a gravitációs struktúrán belül a *mikrostruktúrák* szerveződésénél is érvényesülnek. Kellően magas hőmérsékleten a gravitációs struktúra alkotóelem-struktúráinak jellemzőit alapvetően a gravitációs vonzás „keretbe záró” hatása és a taszító kölcsönhatás, a hőmérséklet kiegyenlítődési tendenciája határozza meg. Ilyen feltételek mellett újra érvényesül az alkotóelemek egymáshoz való viszonyában a nem kitüntetettségek, a kvázi-ideális valószínűségi összefüggés mindaddig, amíg a taszító kölcsönhatás (a hőmérséklet) értéke meg nem „engedi” az alkotóelemek közvetlenebb (nem gravitációs) struktúra-alkotását, újra felborítva ezzel az ideális valószínűségi összefüggés érvényét. Ennek alapján az ideális valószínűség szükségszerűen újból „átsúlyozódik”, *szélsőségszerűen tartóssá válik a nem kitüntetett, a „valószínűtlen”; realizálódik a magasabb szintű struktúra-alkotás; a konkrét meghatározottsági feltételek szélsőségszerűen visszatükrözésre kerülnek az újabb, érzékenyebb, magasabbrendű szint kiépülésével; az egyes, a véletlen általánosba, szélsőségszerűbe megy át stb.* Ezt követően újra az elvont, a kvázi-ideális valószínűségi összefüggés érvényesül, s majdan a taszító kölcsönhatás további csökkenésével ezt újból felbontja egy mélyebb szintű struktúra-alkotó kölcsönhatás stb.

A vázoltak alapján a különböző szintű relatív állandóságok kialakulását mint a meghatározottsági folyamatok szükségszerű eredményét értelmezzük.

A különböző magasabbrendű struktúrák (relatív állandóság) kialakulását megelőzően az alkotóelemeknek a relatív elszigeteltségből és a belső kiegyenlítődésből következő különböző meghatározottsági kapcsolatait, konfigurációit *nem kitüntetettek* egymáshoz képest (kvázi-ideális valószínűségi összefüggés érvényesül).

A magasabb szintű relatív állandóságot eredményező meghatározottság-konfiguráció szükségszerűen mindig *csak utólag* — a taszító kölcsönhatás csökkenésével — az újabb szintű struktúra-alkotó kölcsönhatás érvényesülése nyomán *lesz kitüntetett*, általánosan elterjedt.

A szervezettség fokozódása, a magasabbrendű szintek felépülése tulajdonképpen úgy értelmezhető, mint a különböző relatív állandóságokhoz vezető meghatározottságok valószínűségi alapon történő realizálódásai, „megtalálásai”, „kitapogatásai”,³³ majd a sajátos — relatív állandósághoz vezető — meghatározottságok szükségszerűvé, tartóssá, általánossá válása.

A *relatív állandósági* meghatározottságnak ez a „keresése”, illetve „megtalálása” több egymásra épülő szinten, *több lépcsőn* keresztül szükségszerűen *realizálódik*: ennek megfelelően több lépcsőben realizálódik *a valószínűtlen megvalósulása*, az egyes általánossá, az egyedi-véletlen szükségszerűvé, tartóssá, ismétlődővé válása.

³³ A „megtalálás”, „kitapogatás” kategóriák általában célkitűzést tételeznek fel. Mi itt ettől némileg eltérő értelemben használjuk ezeket a fogalmakat; csupán azt akarjuk érzékeltetni segítségükkel, hogy azok a meghatározottságok, amelyek relatív állandósághoz vezetnek, szükségszerűen válnak tartóssá (ha már relatív állandóságot eredményeznek, „olyanok is maradnak”).

SZEMLE

VISSZAVEZETHETŐK-E A NYELV KATEGÓRIÁI GAZDASÁGI KATEGÓRIÁKRA?

(MEGJEGYZÉSEK FERRUCCIO ROSSI-LANDI „LINGUISTICS AND
ECONOMICS” C. MUNKÁJÁHOZ)

K E L E M E N J Á N O S

A nyelv „lényegének” vagy „természetének” magyarázatok két lehetőség között választhatunk.

Az első lehetőség abban áll, hogy a nyelvet valamilyen nyelven kívüli realitás, egy alapvetően más típusú jelenség-csoport kategóriáival írjuk le. A hagyományos nyelvfilozófiai spekulációk évszázadok óta ezt az utat követték. Ezt az utat követték pl. a skolasztika logikusai vagy a karteziánus racionalizmus ihletése alatt dolgozó grammatikusok, akik a grammatika kategóriáit a gondolkodás kategóriáira vezették vissza, vagyis öntörvényű és saját realitással rendelkező logikai kategóriák emanációinak fogták fel. Ugyancsak ezt az utat járták azok a gondolkodók, akik a nyelv magyarázatában alkalmazott fogalmaknak biológiai, fiziológiai, illetve pszichológiai realitást tulajdonítanak, vagy e fogalmakat az önmagában vett világ struktúráját leíró általános ontológiai kategóriáknak vetik alá. A behaviorizmus, a második jelzőrendszer erősen fiziológiai színezetű elmélete vagy a heideggeri ihletésű ontologizáló nyelvelfogás bőven szolgálhat példák-kal.

A második lehetőség azt jelenti, hogy a nyelvet „önmagában” kívánjuk magyarázni. Ez magában foglalja a „nyelvészet autonómiájának” jelszavát, melynek jegyében a modern nyelvészet fejlődése lezajlott. E második alternatíva sok szempontból gyümölcsözőnek bizonyult. Többek közt lehetővé tette a nyelv struktúráinak és szabályainak formális reprezentációját, vagyis azoknak az eszközöknek a kidolgozását, amelyek nélkülözhetetlenek mind az adatok ésszerű és gazdaságos elrendezéséhez, mind a kódok belső összefüggéseit tükröző modellek megalkotásához.

Vajon melyik utat járja a marxizmus? Milyen álláspontot foglal el az említett alternatívával szemben? A válasz legáltalánosabb szinten nem nehéz. Ki ne ismerné Engelsnek azt a megállapítását, hogy „a beszéd keletkezésének a munkából és a munkával való magyarázata az egyet-

len helyes magyarázat”?¹ A munka fogalmának nemcsak a marxizmus általános filozófiai elméletében kell központi szerepet játszania, hanem magában a marxista nyelvelméletben is. Ha ez így van, akkor a marxista nyelvelméletet nyilván úgy foghatjuk fel, mint az első alternatíva sajátos változatát, hiszen a nyelvet nem önmagában és nem önmagából magyarázza. Itt azonban egy sor további problémával kerülünk szembe. Engels sorai a marxista szerzők között mindig ismeretesek voltak, s ez egy időben mégsem jelentette akadályt annak, hogy a nyelvet kizárólag fiziológiai terminusokban, a reflexelmélet keretén belül értelmezzék. Ma már világos ennek az eljárásnak az elégtelensége, de még mindig tisztázásra vár, hogy mit jelent a nyelvet a munkával és a munkából magyarázni. Engels megállapításai a beszéd genezisére vonatkoznak, ami könnyen arra csábíthat, hogy a munka kategóriáját csupán a nyelv kialakulásának folyamatára alkalmazzuk. Csakhogy ez nem jelenti a kialakult és működő nyelvi struktúra magyarázatát: nem jelenti a nyelv „lényegének” megragadását. A munka kategóriájának a genetikus aspektusra való korlátozása problémánk tekintetében bármilyen más magyarázatot is lehetővé tesz, ahogyan e megközelítési mód korábban a fiziológiai redukcionizmussal is békésen összefért.

Kézenfekvő, hogy ezen a ponton a következő hipotézist fogalmazzuk meg: a munka nemcsak a nyelv genezisében játszik szerepet, hanem logikai strukturálásában is. Tehát nem csupán arról van szó, hogy a munka megjelenése maga után vonja a nyelv megjelenését, hanem arról, hogy a nyelvi struktúra a munka alapszerkezetébe illeszkedik. Mindez pedig azzal egyértelmű, hogy nem biológiai, fiziológiai vagy pszicho-

¹ Engels: A természet dialektikája; MEM 20, Kossuth, Budapest 1963, 451.

lógiai realitás, nem valamiféle másra visszavezethető vagy önmagában értelmezhető objektum, hanem egyfajta tevékenység, mégpedig a munkából kinövő s a munka szerkezeti elemeként kibontakozó tevékenységforma.

Az a nézet, hogy a nyelv lényegének magyarázatában a tevékenység kategóriája a perdöntő, különböző filozófiai és nyelvészeti irányzatokban többször megfogalmazódott. Külön említést érdemel Humboldt, illetve az analitikus nyelvfilozófiának az az ága, amely a beszédaktusok elemzésére helyezi a hangsúlyt. Arra azonban, hogy a nyelv tevékenységként való értelmezése az anyagi-gyakorlati tevékenységek és a nyelv szerkezetének összevetését követeli meg, csak elszórt utalások vannak. A legutóbbi időkig kiaknázatlanok maradtak Marxnak azok a megjegyzései, amelyek a társadalmi praxis olyan fontos kategóriáit, mint pl. a tulajdon, többek közt épp a nyelv oldaláról világítják meg.² Lukács György érdeme, hogy egyes idevágó marxi megállapításokra ráirányította a figyelmet,³ s hogy explicite is megfogalmazta: a mindennapi nyelv dinamikus szerkezetében az emberi gyakorlat legáltalánosabb sajátosságai fejeződnek ki.⁴

Mindezek után az a döntő kérdés, hogy a nyelvnek a munkára való strukturális (tehát nemcsak genetikus) visszavezetése mennyiben befolyásolja, és befolyásolja-e egyáltalán a nyelv formális reprezentációját. Hogyan értékelhetők, elegendőnek bizonyulnak-e azok a formális modellek, amelyek a korábban említett második alternatíva jegyében születtek? Hogyan oldható meg a munka és a praxis kategóriája segítségével az emberi nyelv jellemzésének feladata?

Hogy e kérdések immár feltehetőek, az többek közt a szemiotika terén legutóbb végbement fejlődésnek, mindenekelőtt a szemiotika és a marxizmus találkozásának köszönhető. Azok közül, akik e kérdésfeltevések irányában utat törtek, Umberto Eco-t és Ferruccio Rossi-Landit említhetjük. Eco-t a szemiotika belső nehézségei, melyek a jel meghatározásának a kérdésében is jelentkeznek, arra késztették, hogy a jelek és jelrendszerek vizsgálatáról a jel-produkció társadalmi folyamatának vizsgálatára térjen át, s a kód szemiotikáját a közlemény (message) szemiotikájával egé-

sítse ki.⁵ A társadalmi praxisból kiinduló nyelvanalízis kidolgozottabb változata fűződik Rossi-Landi nevéhez, aki ilyen irányú kísérleteit „Linguistics and Economics”⁶ c. munkájában összegezte. Az általa felvázolt elmélet a marxista filozófia és nyelvészet oldaláról kevés figyelemben részesült,⁷ pedig a kísérlet sikeres vagy sikertelen voltának megállapítása egyaránt fontos tanulságokkal jár.

*

„Ha az ember saját munkájának terméke, akkor a munka a nyelv magyarázatának egyetlen dimenziója”⁸ — állapítja meg Rossi-Landi. Hogy a munka szerinte sem csupán genetikus magyarázóelv, az világosan kitetszik abból, ahogyan vizsgálódásai célját megfogalmazza: „... fő célunk nem az, hogy megmutassuk: minden jelrendszer a munka terméke, hanem az, hogy megvizsgáljuk egyfelől az anyagi termelés és gazdasági csere, másfelől a nyelvi termelés és csere közötti relációkat”⁹.

Az utóbbi megfogalmazásból ugyanakkor az is kiviláglik, hogy Rossi-Landi a munka kategóriája mellett egyúttal a termelés kategóriáját állítja a nyelvmagyarázat középpontjába. Az elemzése kiindulópontjául szolgáló hipotézis ennek megfelelően abban az állításban foglalható össze, hogy miként anyagi termelésről beszélünk, ékként beszélhetünk nyelvi termelésről is, s az anyagi és a nyelvi termelés között homolog viszony áll fenn.

A választott nézőpont egyik fontos velejárója, hogy átértékelődik a nem-verbális jelrendszerek és a nyelv egymáshoz viszonyított státusa. A szemiotika tudománya az utóbbi évtizedekben annak köszönhetette dinamikáját s jórészt létjogosultságát is, hogy felismerte az embert körülvevő tárgyi világ és a nem-verbális viselkedés kódoltságát, azt tehát, hogy a szemiózis a társadalom és az emberi élet egyik alapvető, magán a nyelven messze túlmutató dimenziója. A nem-verbális kódokat azonban többnyire a nyelv prizmjában

² Marx és Engels: A német ideológia; MEM 3, Kossuth, Budapest 1960, 215.

³ Lukács György: „Történelem és osztálytudat”, Magvető, Budapest 1971, 333.

⁴ Lukács György: „Az esztétikum sajátossága”, I, Akadémiai, Budapest 1969, 54.

⁵ U. Eco: „Trattato di semiotica generale”, Bompiani, Milánó 1975. Lásd Kelemen János: Umberto Eco: Általános szemiotikai traktátus; „Valóság”, 1976/7, 105–107.

⁶ F. Rossi-Landi: „Linguistics and Economics”, Mouton, Hága—Párizs 1975.

⁷ Eltekintve néhány Rossi-Landit követő olasz szerzőtől. Lásd A. Ponzio: „Produzione linguistica e ideologia sociale”, De Donato, Bari 1973.

⁸ Rossi-Landi, i. m. 48.

⁹ Uo. 15.

keresztül szemlélte, aminek következtében az előbbieket továbbra is származékos, a nyelvtől függő és a nyelvnek alárendelt rendszereknek számítottak. A nyelv évszázadok óta meglevő privilegizálásában, amelyre a strukturalizmus „panlingvisztikai” szemlélet adja a legújabb példát, Rossi-Landi az uralkodó osztályok meggyökeresedett ideológiájának megnyilvánulását, a fizikai és a szellemi munka ellentétének tükröződését látja. A panlingvisztikai szemlélettel szemben azt hangsúlyozza, hogy a nyelv nem „a saját számlájára” létezik, következésképpen a nem-verbális jelrendszerek nem vezethetők le belőle. Hogy a nyelv a munka terméke, az többek között éppen a nem-verbális rendszerek nyelvhez képesti autonómiáját jelenti. Minden jel emberi munka terméke: *artefactum*, s minden *artefactum*nak van jelszerű aspektusa. A szó egészen pontos, és csöppet sem metaforikus értelmében beszélhetünk a „dolgok nyelvéről”, ahogyan a „Német ideológia”-ban Marx sem metaforikusan beszélt „a valóságos élet nyelvéről”.¹⁰ Amire Marx utalt, az nem más, mint „a tudatot megelőző objektív jelentések” területe, „amelyeket az emberek termelési műveleteik során tudattalanul kommunikálnak egymással”.¹¹ A munka és a termelés egész rendszere ebben az értelemben nem-verbális jelrendszerek szövvénye: a termelés és a nyelv homológiáján a termelési rendszer *mint* jelrendszer és a nyelv közötti homológia értendő.

Mivel a termelés egésze — s így minden, ami társadalmi — elengedhetetlenül rendelkezik szimbolikus dimenzióval, az általános társadalomtudomány nem lehet meg az általános szemiotika nélkül. Az általános szemiotika határainak ilyen értelmű kiterjesztése azonban nem jelenti a nyelv idealista hiposztazációját, hiszen egyúttal megfordult a nyelvészet és a szemiotika közötti viszony: a nyelvészet *ténylegesen* a szemiotika (és pedig, mint látni fogjuk, a gazdaságként értelmezett szemiotika) részévé válik; a szemiotika immár nem a nyelvészet kategóriáit vetíti a világra.

A nem-verbális rendszerekről a fentiek alapján azt mondhatjuk, hogy az anyagi tevékenységformák közvetlen elemei, illetve: *nem mások*, mint maguk a termelési struktúrák és folyamatok jelszerű, szimbolikus aspektusukban. A következő lépésben magára a nyelvre, a kizárólagosan kommunikációs és szimbolikus funkciójú *artefactumok* síkjára kell áttérni. Az áttérés lehetőségét nyilvánvalóan az alapozza meg,

hogy már az anyagi munkafolyamatok és produktumaik is szimbolikusan strukturaláltak. Rossi-Landi ezen a ponton úgy jár el, hogy a munka, a termelés és a társadalmi reprodukció leírására alkalmazott modelleket a nyelvre alkalmazza, ami lényegében azzal egyértelmű, hogy olyan nyelvészeti-nyelvelméleti kategóriákat dolgoz ki, amelyek a munka- és termelési folyamatok kategóriáinak feleltethetők meg. Mindez persze még sok mindent jelenthet, hiszen a munka és a termelés éppúgy magában foglal általános antropológiai, mint tisztán technikai, szociológiai vagy politikai gazdaságtani elemeket, hogy a fiziológiai és a pszichológiai aspektusokról ne is beszéljünk. Rossi-Landi eredetileg legáltalánosabb antropológiai értelmükben használja e kategóriákat, de konkrét elemzései során a politikai gazdaságtani oldal kerül előtérbe. Programjának megvalósítása végül is azzal az eredménnyel jár, hogy az anyagi és a nyelvi termelés homológiája a termelés *gazdasági szerkezete* és a *nyelv* közötti homológiaként jelenik meg: a nyelv magyarázatában a politikai gazdaságtan fogalmi apparátusa válik dominálóvá.

A magyarázat általános sémája szerint a beszélő „nyelvi munkás”, akinek tevékenysége „a nyelvi munkaerő fogyasztása”. Maga a nyelv, mint rendkívül bonyolult emberi és társadalmi képződmény, „nyelvi nyersanyagokból”, „nyelvi eszközökből és szerszámokból”, valamint „nyelvi pénzből” álló „nyelvi vagyont”, más szóval „állandó tőkét” alkot, amely a nyelvi munkás számára közvetlenül hozzáférhető. Az állandó tőkének ezek az elemei természetesen úgy jelennek meg, mint előzetesen megtermelt javak. A beszédtevékenységben termelési modellek és használati utasítások (programok) bonyolult játékkal kell számolnunk: a beszélő bizonyos modellek alapján tokeneket reprodukál, és bizonyos programok szerint tokeneket alkalmaz. A programokat és modelleket szintén készen veszi át, így a kreativitásra minimális lehetősége van. Persze, éppen a munka, a munkatermék és a használat viszonyában rejlő dialektika ad magyarázatot az egyes nyelvi munkás egyéni hozzájárulására is: arra, amit általában a kreativitás megnyilvánulásának tartanak (pl. Chomsky). Egyébként ugyanez a dialektika ad számot a különböző nyelvelméletek alapját képező szemléletmódokról. A beszélő azért tekinti többnyire természetesnek, naturalisnak a nyelvi produktumokat, mert nincs tudatában annak, hogy előzetes munka termékeit alkalmazza. Ez a szemlélet a fiziokrata típusú nyelvkoncepciók alapja. A spontán közvetlenség szintjén legföljebb addig lehet eljutni, hogy a nyelvi tőkét és a beszé-

¹⁰ Marx és Engels: „A német ideológia”, 24.

¹¹ Rossi-Landi, i. m. 23.

det a kereskedelem mintájára fogjuk fel: ezt merkantilista nyelvkoncepciónak nevezhetjük (Rossi-Landi Ryle munkásságában lát erre példát). Ha innen tovább akarunk lépni, akkor a munkaérték-elméletet kell a nyelvre alkalmaznunk.¹²

A „nyelvi munka” fogalmának kidolgozásakor Rossi-Landi szükségesnek tartja mindazoknak a disztinkcióknak az átvételét, amelyek a munka különböző szempontú elemzéseinek az eredményei. Először is megkülönbözteti a munkafolyamat konstitutív elemeit. Másodsorú különbséget tesz a munka különböző szintjei: az artefactumot megelőző és az artefactumot követő munka, vagyis a modelleket realizáló produktív munka és a programokat végrehajtó használat között. Harmadszor a használati értéket termelő konkrét munkafolyamatok különbségeit veszi tekintetbe, hogy végül rátérjen a differenciálatlan munka elemzésére, amely közvetlenül a konkrét (differenciált) munkával áll szemben, de közvetve az első két felosztás során nyert fogalmakkal is oppozíciót alkot.

A „nyelvi munka” e négy dimenzió szerint elemezhető, s magában foglalja a nekik megfelelő értékaspektusokat. A differenciálatlan munka szintjén jelentkező érték nem más, mint az artefactum helye, pozíciója az összes artefactum rendszerében. Az érték nem a csereből származik, hanem a csere megy végbe az értéknek megfelelően. A csereérték származékos az „érték-mint-pozíció” kategóriájához képest.

Az utóbbi állítás fontos szerepet játszik annak alátámasztásában, hogy a nyelvészeti kategóriák visszavezethetők a gazdasági kategóriákra. Ez főleg akkor mutatkozik meg, amikor Rossi-Landi a társadalmi reprodukció általános sémáját, a termelés – csere – fogyasztás hármasságát tárgyalja. Ismeretes, hogy az érték különböző típusait Marx az áru elemzéséből vezeti le, s a termelés – csere – fogyasztás mechanizmusának elemzésekor is a par excellence áru-termelő társadalmat, a kapitalizmust veszi alapul. Az ebből adódó nehézségeket Rossi-Landi is látja. „Nem tételezhetjük fel, hogy a primitív társadalmakban létezik merkantil csere... Nem minden termék áru, még akkor sem, amikor nem a termelő, hanem más személy fogyasztja el. Ha mármost a differenciálatlan és differenciált munka megkülönböztetése csak a teljesen kifejtett árukra volna alkalmazható, akkor megengedhetetlen lenne, hogy bármilyen más terméknek értéket (érték-mint-pozíció) tulajdonítsunk. Nem állíthatnánk, hogy a nem-verbális és verbális jelrendsze-

rek... a használati érték és a csereérték dialektikájával elemezhetők. Egyik alapvető hipotézisünk megdőlné.”¹³ Az ilyen típusú ellenvetéseket csak a csere fogalmának kitágításával, a merkantil értelemben vett és az általában vett csere megkülönböztetésével lehet elhárítani. Ez az eljárás természetesen nem jogtalan: mind a marxi elmélet, mind a modern kulturális antropológia ad hozzá elméleti és empirikus alapot. Csakhogy itt szükség van még egy lépésre. Fel kell tételezni, hogy már az általában vett csere szintjén, az árutermelésen kívül és az árutermelést megelőzően is megjelenik a használati érték és az érték oppozíciója, hogy tehát a nem-merkantil javak is rendelkeznek csereértékkel, illetve értékkel. (A csereérték a feltételezés szerint az „érték-mint-pozíció” megjelenési formája.) A konkrét munka által termelt használati érték és a differenciálatlan munkához kapcsolódó érték oppozíciója ezek szerint általános érvényű, nem kötődik valamely történelmileg konkrét társadalmi-gazdasági alakulathoz.

A mondottakkal, úgy látszik, sikerül elérni, hogy a nyelv egészet átfogó magyarázó elvek olyan kategóriákkal kerüljenek vonatkozásba, amelyek a valóság egy másik területét az általánosság hasonló fókán frák le. Ez biztosítja annak az elvnek az érvényesülését, melynek értelmében a különböző valóságsszférákat az elemzés ugyanazon szintjén kell összevetni. Bár a mondottak után is tisztázatlan marad jó néhány lehetséges ellenvetés, annyi bizonyos, hogy a nyelvi érték, ezen belül az „érték-mint-pozíció”, univerzális nyelvi kategória: nem abszurd tehát az a követelmény, hogy egy szélesebb keretben is érvényes értékfogalommal alapozzuk meg. Alapjában véve ti. itt is két választási lehetőség van: a nyelvi értéket vagy immanensen a nyelv sajátosságának tekintjük, vagy olyan jelenségnek, amely kategorikusan nyelven kívüli sajátosságokkal van összefüggésben. Az első feltevés magyarázatlanul hagyja a kommunikációs rendszer és a gazdasági rendszer, a nyelvi érték és a nem-nyelvi érték közötti analógiákat. A második feltevés esetén azonban meg kell birkóznunk a nehézséggel, hogy amíg a gazdasági értékvonatkozások a maguk tisztaságában csak késői történelmi fejlődés eredményeiként jelennek meg, addig a nekik megfeleltethető nyelvi jelenségek történelmileg is univerzálisak. Rossi-Landi főttebbi elemzésének az a racionális motívuma, hogy e nehézség feloldására irányul.

Ha a nyelvi érték lényeges vonatkozásai valóban visszavezethetők egy nem-nyelvi

¹² Uo. 48–49.

¹³ Uo. 66.

értékkategória meghatározott aspektusaira, ha tehát a nyelvi érték valóban a használati érték, az „érték-mint-pozíció” és a csereérték terminusaiban elemezhető, akkor a jelentés problémáját is szélesebb kategoriális keretben lehet elhelyezni. Rossi-Landi ezt igyekszik kiaknázni, amikor a szó- és mondatjelentés kérdéseit tárgyalja. Ha az egyes szavak szintjét vesszük szemügyre, akkor a signans és signatum egységében, amely a nyelvi munka terméke, már felismerhető a használati érték és csereérték dialektikája. Arra, hogy Rossi-Landi szerint e dialektikának milyen szintjei és megnyilvánulási formái vannak, főléteseg itt kitérnünk. Hadd említsük azonban, hogy ezen a ponton nyílik alkalom különböző nyelvfilozófiai és jelentéselméleti hagyományok egyesítésére. Az az eljárás, amely a jelentést a használati érték és az érték felől közelíti meg, Marx mellett sokban támaszkodhat a jelentés használatelméletére, s általában az analitikus nyelvfilozófusok technikáira.

Rossi-Landi a munka és a nyelvi munka elemei, valamint a munka és a nyelvi munka termékei között is szoros megfelelést talál, s ezt egymásra épülő, egyre nagyobb komplexitású síkokon követi nyomon. Az anyagi tárgyak és eszközök világában is megtalálhatók a legkisebb jelentésmegkülönböztető egységek, amelyek a fonémákkal párhuzamosak, s Rossi-Landitól a „matteréma” nevet kapják. A legkisebb önálló jelentéssel rendelkező egységek síkján Rossi-Landi az ún. „objektémákat” és a „monémákat”, ezt követően az alkatrészeket és a szavakat, az egyszerű szerszámokat („materiális mondatok”) és az egyszerű mondatokat, az összetett szerszámokat és az összetett mondatokat, az egyszerű gépeket („materiális szillogizmusok”) és a szillogizmusokat (szillogisztikusan összekapcsolt mondatokat), az önellátó gépeket és pl. az előadás- vagy könyv-szintű szövegeket állítja párhuzamba, de az automaták és a posztlingvisztikai szubkódok (enciklopédiák), az egyedi technikai prototípusok és az „eredeti” irodalom megfeleltetése is ebbe a sorba tartozik. A sort végül – a termelés globális szintjén – egy termelési egység összes tárgyi és verbális jelrendszerének párhuzamba állítása zárja le. Mindez igen erőltetettnek látszik: kérdéses, hogy a nyelv és a termelés homológiáját éppen ezeken a síkokon kell-e keresni. Igaz, hogy a munka és a következtetés szerkezetének strukturális hasonlóságát illetően Rossi-Landi hivatkozhat Hegelre és Leninre, s az is kétségtelen, hogy az előbbi párhuzamok mögött ismét találunk racionális gondolati elemet. Az az elképzelés ölt bennünk testet, hogy az értelemadástól elválaszthatatlan a világ artiku-

lálása-tagolása. A tárgyak funkciója és ennek megfelelő értelme több artikulációs síkon bontakozik ki, s valószínű, hogy a nyelvi és az anyagi-tárgyi artikulációnak strukturálisan hasonló alapelvei vannak. De inkább ezeknek az alapelveknek a rekonstruálása, s nem maguknak a nyelvi és tárgyi képződményeknek a párhuzamba állítása szolgál valódi magyarázó-elvvel.

A nyelv és termelés közti homológia itt vázolt dimenziójának kifejtésével Rossi-Landi tulajdonképpen a nyelv kettős artikuláltságának tételét veti el, s az artikulációs síkok pluralitását kívánja bizonyítani. A főtebb párhuzamba állított szintek között öt olyan szintet talál, amely minőségi ugrást tételez fel (matterémák és fonémák, objektémák és monémák, szerszámok és mondatok, gépek és szillogizmusok, automaták és programhordozó kódok). Mivel itt négy minőségi átmenettel van dolgunk, négy alapvető artikulációs síkkal kell számolnunk. Mindebből logikusan következik a langue/parole saussure-i fogalompárjának kritikája. A langue/parole disztinkciója, valamint a kettős artikuláció elve összefüggő elméletet alkot, melynek értelmében a kettősen artikulált langue elemei (fonémák és monémák) alkotják a beszélő rendelkezésére álló nyelvi készletet, míg a parole teljesen a szabad tevékenység körébe esik. Az artikulációk pluralitásából ezzel szemben az következik, hogy a monémáknál magasabb egységek, pl. a mondatok és szövegek is a készletek körébe tartoznak: nincs abszolút értelemben szabad beszédtevékenység. (Ha a langue és parole között egyáltalán különbséget lehet tenni, akkor az utóbbit is társadalminak, kollektívnek, a langue valamely szektorának kell tekinteni. Innen a „kollektív beszéd”, „kollektív parole” fogalma.¹⁴ Rossi-Landi itt csak részben mond újat, hiszen az utóbbi évtizedekben elfogadottá vált, hogy a parole-elemek sem kódolatlanok, s ezért pl. a parole lingvisztikája is lehetséges (Ecónál ennek felel meg a „közlemény szemiotikája”). Az artikulációs síkok Rossi-Landi-féle kiterjesztése és a parole kódoltságának elismerése (ami tulajdonképpen a langue kiterjesztésével egyértelmű) ismét felveti a kreativitás problémáját, amelynek megoldása a mondottak fényében alapvető nehézséget jelent.

A „langue” és a „nyelvi készlet” fogalmához könnyen asszociálható a „tőke” fogalma, amelyen a termelés objektív felteteleinek összességét: nyersanyagok, gépek

¹⁴ Rossi-Landi: „Significato, comunicazione e parlare comune”, Marsilio, Pádúa 1961, 105–133.

és szerszámok stb. „készleteit” értjük. Rossi-Landi ezen a ponton vezeti be a „nyelvi tőke” fogalmát, ezen belül az „állandó nyelvi tőke” és a „változó nyelvi tőke” közti megkülönböztetést, amely többek közt a langue/parole disztinkciót is hivatott helyettesíteni. A langue, mint előző nyelvi munka termékeként létező nyelvi nyersanyagok, eszközök és szerszámok összessége: állandó tőke. A változó tőke pedig nem más, mint a „nyelvi munkaerő” (amelyen a nyelv használatának képessége értendő). Ebből a meglehetősen túlfeszített analógiából első pillantásra egy mozzanat érdemel figyelmet: a szóban forgó fogalmi apparátus kizár minden mentalizmust, kizárja a nyelvi és „nem-nyelvi” mozzanatok (nyelv és gondolkodás, nyelv és érzelmek) merev elkülönítését. Az a nyersanyag, amelyet a nyelvi munka feldolgoz, szintén előzetes *nyelvi* munka terméke, így a gondolatok és érzelmek is ez alá a kategória alá esnek. Ebben a fogalmi keretben talál helyet a „nyelvi pénz” fogalma is, amely bizarr metaforának hangzik, de amely a nyelv leírásában tulajdonképpen évszázadok óta használatos.

A nyelv társadalmiságának e kategóriákkal történő körülírásakor Rossi-Landi tartózkodik attól, hogy „a nyelv és a társadalom viszonyáról” beszéljen. Az ilyen kérdésfeltevések szerint már eleve a nyelv és a társadalom elkülönítését feltételezik, holott a nyelv magának a társadalomnak egyik szektora, miközben a társadalom minden más részrendszere, többek közt épp a gazdasági szféra: egyben jelrendszer, s mint ilyen, a szemiotika hatáskörébe tartozik. Amikor az elemzés a nyelvet a társadalom sajátos szektoraként közelíti meg, akkor merülnek fel a nyelvi tulajdon, a nyelvi elnyomás és kizsákmányolás, illetve a nyelvi elidegenedés kérdései. A nyelvben is van magántulajdon, s bár a „privát nyelv” klasszikus elmélete mögött épp a burzsoá magántulajdonosi szemlélet fedezhető fel, ez nem azt jelenti, hogy a nyelv privát természetű. A nyelv minden vonatkozásban publikus természetű társadalmi jelenség. Ezek a pontokon lehet legtermészetesebben Marxra hivatkozni, aki a nyelvet és a tulajdont épp abból a szempontból hasonlítja össze, hogy egyik sem lehet egyetlen elszigetelt ember sajátja: „Egy elszigetelt egyénnek ugyanúgy nem lehetne földtulajdona, mint ahogy nem tudna beszélni.”¹⁵ Persze, az ehhez hasonló helyeken Marx nem a nyelv magántulajdonról, hanem az

emberi viszonyok, ezen belül a nyelv alapvetően társadalmi és publikus természetéről beszél. A nyelvi kizsákmányolás és a nyelvi elidegenedés tényeit Marx mindenestre jelezte, s e tények arra utalnak, hogy a társadalmiság nemcsak általában jellemző a nyelvre, hanem abban az értelemben is, hogy egy adott társadalmi-gazdasági alakulat viszonyai szintén behatolnak a nyelvi struktúrába, a kód formális felépítésébe.

*

Itt válik világossá az a módszertani probléma, amely épp a Rossi-Landi-féle vállalkozások esetében lesz perdöntő. Hogy a nyelv a társadalom szektora, hogy ugyanakkor a társadalom minden más szektora szimbolikus-nyelvi természetű, s hogy ennek következtében a társadalom és a nyelv átfogó leírása csak együttesen lehetséges: mindez immár vitathatatlan. Gondosan szét kell azonban választani, hogy mik lehetnek az általános társadalom- és nyelvelmélet univerzális kategóriái, s hogy milyen fogalmakkal írhatók le a történelmileg konkrét társadalmi viszonyok és nyelvi struktúrák összefüggései (ez utóbbi pl. a szociolingvisztika tárgyköre lenne). A nyelv adott állapotában, amelyet a beszélő elsajátít, e kétféle meghatározottság összefonódik: e mozzanatok egyetlen kód különféle mozzanatait alkotják, amelyek együttesen működnek. A nyelv „természetének”, „lényegének” megvilágítására törő nyelvelméletnek a kód alaprétegét és a társadalmiság alapszerkezetét kell összefüggésbe hoznia, hogy aztán megmutathassa: a társadalmilag-történelmileg specifikusabb rétegek, illetve alkódok miként kapcsolódnak ehhez az alaphoz, s a nyelv adott állapotában miként szerveződnek funkcionális egésszé. Bár a nyelv működésében e rétegek szétválaszthatatlanok, s a mindenkor beszélők tudatát épp az elsajátított vagy manipulative rájuk kényszerített specifikus alkódok szövevénye határozza meg, a nyelv nem feltételez más, mint magát az általában vett társadalmiságot. A nyelv-magyarázatnak ezen a szintjén pedig csak a munka kategóriája alkalmazható. Azért csak a munka kategóriája, mert — mint Lukács hangsúlyozza — egyedül ez a kategória képviseli a társadalom és a többi létszféra közötti ontológiai átmenetet, s alkotja minden tisztán társadalmi kategória genetikus kiindulópontját és strukturális modelljét.¹⁶ A nyelvet mint olyat nem

¹⁵ Marx: A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai; MEM 46/I, Kossuth, Budapest 1972, 365.

¹⁶ Lukács György: „A társadalmi lét ontológiájáról”, II, Magvető, Budapest 1976, 55–101.

hozhatjuk közvetlen összefüggésbe a munkánál specifikusabb érvényű társadalmi kategóriával, s ha mégis ezt tesszük, akkor fennáll az a veszély, hogy egy univerzális emberi jelenséget történelmileg korlátozott jelenségekkel magyarázunk. A politikai gazdaságtan és a nyelvészet közvetlen összekapcsolása is ezt a veszélyt hordja magában.

A politikai gazdaságtan és a ma szemiotikainak nevezhető fogalmi apparátus közelítésében Marx éppen ezért igen differenciált módszert alkalmaz. Egyrészt sohasem mulasztja el, hogy az áruk és jelek világának közös vonásait megmutassa: idevonatkozó, látszólag elszórt megjegyzései valójában szisztematikus elméleti háttérre engednek következtetni. Amikor pl. arról beszél, hogy az áru „kettős létezésre tesz szert”, vagyis „természeti létezése mellett egy . . . gazdaságira”, akkor világosan leszögezi, hogy gazdasági létezésében „az áru pusztán jel, betű egy termelési viszonyra, pusztán jele a saját értékének”.¹⁷ Ez azt jelenti, hogy az áru jelként is létezik, jelként való létezése is valóságos létezés, s amennyiben jel, osztozik a jelek sajátosságaiban. Jelként való létezése ellentmondásban van természeti létezésével, ami többek közt a szubsztancia és a forma ellentmondásában nyilatkozik meg. Az áru, *mint* jel, nem szubsztancia, s ez arra az általánosításra nyújt alapot, amelyet a modern szemiotika csak Saussure óta fogad el: arra nevezetesen, hogy a jel — bár mindig rendelkezik valamilyen természeti létezéssel, vagyis mindig valamilyen fizikai szubsztanciában realizálódik — alapjában véve nem szubsztancia, hanem forma. Ha pl. a pénzt „magában a forgalom aktusában”, tehát jelként való működésében tekintjük, akkor „anyaga, arany vagy ezüst, közömbös”.¹⁸ „A pénz az érmeiben csupán *jel* és közömbös az anyagával szemben.”¹⁹ Rossi-Landi kétségtelen érdeme, hogy olyan marxista nyelvelméleti alapvetésre tett kísérletet, amely először veszi komolyan, s fejleszti szisztematikusán tovább Marx elemzéseinek ezt az oldalát. Másrészt azonban Marx arra a pontra is rámutatott, amelyen túl a gazdasági és nyelvi kategóriák közelítése hamis analogizálássá válik: „A pénzt a nyelvvel összehasonlítani nem kevésbé hamis. Az eszmék nem úgy változnak át a nyelvvé, hogy sajátosságuk feloldódik és

társadalmi jellegük mellettük létezik a nyelvben, ahogy az áruk az áruk mellett. Az eszmék nem léteznek a nyelvtől elválasztva. Olyan eszmék, amelyeket anyanyelvükről előbb valamely idegen nyelvre kell fordítani ahhoz, hogy forgalomba kerüljenek, hogy kicserélhetőkké váljanak, már inkább kínálnak analógiát; de akkor az analógia nem a nyelvben, hanem idegen voltukban rejlik.”²⁰ A pénz nem nyelv s a nyelv nem pénz; Marx itt a köztük levő különbség egyik oldalára utal: arra, hogy más típusú viszony áll fenn pl. az áruk és az áruk, valamint a gondolkodás és a nyelv között. Anélkül, hogy akárcsak ennek az egy megjegyzésnek további vonatkozásait elemeznénk, arra a szinte olcsón triviális problémára kell utalnunk, hogy amennyiben a nyelv: tőke, s amennyiben a nyelv: pénz, vagy legalábbis egyes vonatkozásaiban: „nyelvi pénz”, annyiban felmerül a kérdés, vajon hogyan tudhattak az emberek a történelem legnagyobb részét kitevő korszakokban beszélni.

Láttuk, Rossi-Landi figyelmét nem kerülik el az ilyen jellegű ellenvetések. Az előbbieknél során vázolt módszertani problémát mégsem tisztázza világosan, így összemósódnak azok a szintek, amelyeken a különböző típusú realitások genetikusan és strukturálisan levezethetők egymásból.

Vajon teljesen kudarcra van-e ítélve az a kísérlet, amely a nyelvészeti kategóriákat gazdasági kategóriákra vezeti vissza? A válasz természetesen attól függ, hogy találunk-e olyan elemzési szintet, amely ilyesféle redukcióra feljogosít. Ha kérdéseinket nem úgy tesszük fel, hogy a nyelv mennyiben pénz vagy tőke, hanem úgy, hogy az árutermelés vagy a tőkés társadalom struktúrái hogyan befolyásolják a nyelvet és a nyelvi tudatot, akkor nyilván találunk ilyen szintet, s ez a specifikus alkódok szintje lesz. Ekkor persze már nem redukcióról, s nem a termelés és a nyelv általánosan vett homológiájáról, hanem az alkódok szintjén megvalósuló sajátosságos összefüggésről van szó. Mindenesetre, annak feltárása, hogy egyáltalán miként lehetségesek a konkrét társadalmi struktúráktól és életformáktól függő alkódok, szintén hozzátartozik a nyelv általános magyarázatához. És a kérdésfeltevésnek ilyen átalakításával Rossi-Landi kísérletét nemcsak érdemes, de kell is folytatni.

¹⁷ Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai”, 61.

¹⁸ Uo. 122.

¹⁹ Uo. 134.

²⁰ Uo. 79.

CARLO M. CIPOLLA: AZ IPARI FORRADALOM ELŐTT. EURÓPAI TÁRSADALOM ÉS GAZDASÁG 1000 ÉS 1700 KÖZÖTT*

ORTHMAYR IMRE

Cipolla könyve arról a 700 évről kíván tömör, de konkrét adatokban mégis gazdag áttekintést adni, amelynek során Európa gazdasági életében mindazok a változások lezajlottak, amelyek lehetővé tették az ipari forradalom bekövetkezését. Szerves folytatása ez a munka a szerző azon törekvéseinek, amelyeket először a Fontana kiadónál megjelent és nevét is attól nyerő „The Fontana Economic History of Europe” c. sorozat szerkesztésével valósított meg. A hat kötetből álló sorozatban is az európai gazdaságtörténet korszerű szintézisének megteremtése volt Cipolla célja, amely a középkortól napjainkig követi nyomon a modern ipari társadalmak kialakulásának folyamatát. A két jól sikerült gazdaságtörténeti munka hasonló koncepció alapján, de eltérő kivitelezésben készült. Míg a Fontana-sorozatot óriási szerzői gárda tanulmányaiból állította össze Cipolla, addig új könyvében egymaga vállalkozott a sorozat első két kötetében tárgyalt időszak összefoglalására. Ez a könyv azonban nemcsak egy korszaknak, de egy történettudományi irányzat eredményeinek is áttekintése. Képet ad arról a színvonalról, amelyen a mennyiségi történetírás napjainkban áll, mind a tárgyalt korszakról összegyűjtött adatok, mind az adatkezelés módszere tekintetében. A korszak bemutatásához felhasznált 70 statisztikai táblázat és diagram jól reprezentálja ezt a színvonalat, a 25 oldalas bibliográfia és a szövegben sűrűn előforduló hivatkozások pedig az általa preferált szakirodalomban nyújtanak eligazítást.

A mennyiségi történetírást tulajdonképpen nem is a statisztikai adatok használata jellemzi a legjobban, hanem az ennek alapjául szolgáló felismerés, hogy a gazdasági és társadalmi átalakulások megragadására a történetírás hagyományos leíró eszközei csak korlátozottan alkalmazhatóak. Cipolla a saját könyvén belüli egyik stílusváltáskor hívja fel a figyelmet a kétféle feldolgozási mód eligazításában mutakozó óriási különbségre. Először megállapítja, hogy az ezredfordulón „rendkívül kezdetleges” állapotban levő mezőgazdasági termelés a

XVI. század végére már „sokkal magasabb” szintre fejlődött, de a mai mértékek szerint még ekkor is „végtelenül alacsonyak” voltak a terméseredmények. Ezután pedig így folytatja: „Mindez érdekes, de rendkívül pontatlan. Az olyan melléknévek, mint *alacsony, szűkös, korlátozott* a ködhöz hasonlítanak: túl sokat bízunk a képzeletre. Próbáljunk meg kiemelkedni a homályból néhány diagram segítségével...” (119.) A mennyiségi gazdaságtörténet-írást bizonyos fokig már a vizsgálat tárgyának megválasztásában is a nagyobb összefüggések és átalakulások megragadásának alapjául szolgáló szilárd tényanyagok keresése jellemzi. Hogy a történetírásban ez még nem a bevett gyakorlat, azt Cipolla következő megállapítása sejteti: „A középkori és a reneszánsz Európa nemzetközi kereskedelmével foglalkozó tanulmányok száma minden képzeletet felülmúl, de ezek szinte kizárólag a kereskedelmi technikákra és az egyes cégek viselkedésére és sorsára koncentrálnak. A statisztika elnevezésre méltó anyag hiánya állandósította bizonyos makrogazdasági kapcsolatok iránti érdeklődés hiányát.” (59–60.)

A mennyiségi adatokra alapozott gazdaságtörténet-írás természetesen nem hordja magában a helyes gazdaságtörténeti összefüggések felismerésének és a leírt folyamatok megfelelő magyarázatának biztosítékát. Sőt a mennyiségi mutatók használata még a tények egzakt leírására vonatkozóan sem jelent garanciát. Az elhibázott elméleti előfeltevések ugyanis nemcsak az adatokból levont következtetésekben, de a statisztikai táblázatok összeállításában és az adatok kezelésében is torzításokhoz vezetnek. Jó példát hoz erre Cipolla, amikor Slicher van Bath és J. Z. Titow két olyan táblázatát hasonlítja össze, amelyek egyaránt az angol búzatermelés átlagos terméshozamának 1200 és 1350 közötti alakulását adják meg, de lényegesen eltérő mennyiségekben. Cipolla a hiba forrását nem az adatgyűjtés technikájában, nem is az alapul választott minta nagyságában, hanem a táblázatba foglalt általánosítás jogosulatlanságában látja. Elhibázottnak találja a terméseredmények *országos* átlagának megadását egy olyan korra vonatkozóan, amelyben a mezőgazdasági termelés valóságos egységeinek csupán az egymástól lényegesen eltérő termelékenységű majorságok, illetve tartományok tekinthetők.

* Carlo M. Cipolla: „Before the Industrial Revolution. European Society and Economy, 1000–1700.” Methuen & Co., London 1976, 326 o.

Cipolla könyve két azonos terjedelmű részből áll: az első a „Statikus közelítés”, a második az „Egy dinamikus leírás felé” címet viseli. Az első rész elvont gazdasági alapkategóriáknak a középkori és reneszánsz Európára való konkretizálásával mutatja be a korszak legfontosabb gazdasági összefüggéseit; a második rész változásában írja le Európát: néha különböző szektorokra lebontva, néha össz gazdasági méretekben, a fejlődés fő tendenciáit és fordulópontjait emeli ki.

A „Statikus közelítés”-ben Cipolla az egész korszak gazdasági életének jellemzése során a gazdaság különböző szféráinak az *ipari társadalmaktól eltérő* jegyeire helyezi a hangsúlyt. Ezért is nevezi az első részben vizsgálatának tárgyát következetesen preindusztriális Európának. Dokumentumai azonban túlnyomórészt Itáliából és az itáliai városokból származnak és gyakran írnak le jellegzetesen városspecifikus jelenségeket (pl.: orvosok, ügyvédek, lelcenek, prostituáltak száma). Ezt a munka alapkoncepciója, Cipolla szülőhazája és eddigi kutatási témái egyaránt érthetővé teszik. Azok a megállapításai viszont már egyértelműen visszavetítésnek tekinthetők, amelyekben a korabeli Európa *egészét* a piacgazdaság terminológiájával írja le. A könyvnek ez az első része három fejezetből áll: az első a kereslet helyét határozza meg a gazdaság egészen belül és bemutatja különböző típusait; a második a *termelést tényezőire* bontva elemzi; a harmadik pedig a *termelés egészének* néhány vonását és a termelékenység kérdését érinti futólag.

A tárgyalási sorrend ebben az esetben fontossági sorrendet is jelent: a gazdasági összefolyamatban Cipolla szerint a *kereslet* (demand) mérete és szerkezete a *meghatározó elem*. „A kereslet szerkezete befolyásolja az árszerkezetet, amely viszont meghatározza a termelés szerkezetét.” (75.) A gazdasági átalakulásokat leíró második részben ezáltal a kereslet nagyon fontos magyarázó elvvé válik. Így pl. ezt tekinti Cipolla a XVI. századi gazdasági fellendülés és az árforradalom egyik legfontosabb kiváltó tényezőjének: „Addig, amíg a kínálat rugalmas volt, a növekvő kereslet megnövekedett termelést eredményezett, de amint szűk keresztmetszet jelentkezett a termelői apparátusban — különösen a mezőgazdasági szektorban —, ami lefékezte a termelés növekedését, a kereslet növekedése az árak emelkedéséhez vezetett.” (211.) Hogy a kereslet szerkezetének és nagyságának alakulása mégsem az az egyetemes meghatározó tényező, aminek Cipolla sok esetben kezeli, az a spanyol fejlődésnél saját elemzéséből is kiderül: „Az arany és az ezüst nagy mennyiségű beáramlása

Amerikából és a hatékony kereslet állandó növekedése az ország gazdaságát fejlődésre ösztökélhette volna. De a XVI. századi Spanyolország klasszikus példával szolgálhat arra a tényre, hogy a kereslet, bár szükséges elem a fejlődés ösztönzésére, mégsem elegendő ahhoz.” (233.)

A kereslet szerkezetének konkrét elemzését Cipolla a különböző intézmények és társadalmi rétegek fogyasztási struktúráját bemutató adatsorokon végzi el. A kereslet tehát a fogyasztásban válik megfoghatóvá számára. A túlzott jelentőséggel felruházott kereslet így egy fogyasztáscentrikus gazdaság szemléletre enged következtetni. Ez a szemlélet nyilvánul meg abban is, hogy Cipolla a gazdasági egység fogalmát néha fogyasztási egységgel azonos értelemben használja. Ezt teszi akkor is, amikor a középkori egyház gazdasági egységként való kezelését a valóságnak meg nem felelő absztrakciónak tekinti. Szerinte ugyanis az egyházon belül több gazdasági egység létezett, amelyek határát az egyházak különböző rétegeinek eltérő gazdagsága — tehát elosztási kritériumok —, és ennek alapján elkülönülő fogyasztási szerkezete mentén lehet megvonni.

A fogyasztást Marx is a termelés egyik fontos meghatározójának tekintette. A „Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához”-ban a fogyasztás fő funkciói között a termelésre való törekvés kiváltása és a termelés célját képező tárgy eszméi megalkotása szerepel. Marx ennél azonban fontosabbnak tartotta a termelésnek a fogyasztásra gyakorolt hatását. „A termelés... termeli a fogyasztást, 1. azáltal, hogy megalkotja számára az anyagot; 2. azáltal, hogy meghatározza a fogyasztás módját; 3. azáltal, hogy az általa először tárgyként tételezett termékeket létrehozza mint szükségletet a fogyasztóban. Megtehermeti ennél fogva a fogyasztás tárgyát, a fogyasztás módját, a fogyasztás törekvését.” (MEM 13, 159.) A termelés és a fogyasztás között közvetítő elosztás is a termelés függvénye: a termelés hozza létre az elosztásra kerülő javakat és a termelésben való részvétel meghatározott módja határozza meg az elosztásban való részesedés különös formáit. Marx tehát nem az elosztás, a kereslet, a fogyasztás meghatározó szerepét tagadta a „Bevezetés”-ben, csupán e szerep — Cipollánál is jelentkező — abszolutizálását bírálta: „Meghatározott termelés tehát meghatározott fogyasztást, elosztást, cserét határoz meg s e különböző mozzanatok egymáshoz való meghatározott viszonyát. Persze a termelést, egyoldalú formájában, magát is meghatározzák a többi mozzanatok. Pl. amikor a piac, azaz a cserének a területe kitágul, akkor a ter-

melés terjedelemben nő és mélyebben tagozódik. Az elosztás megváltozásával változik a termelés; pl. a tőke koncentrációjával, a népességnek a város és falu közötti különböző elosztásával stb. Végül meghatározzák a termelést a fogyasztási szükségletek.” (MEM 13, 165–166.)

Az első részben Cipolla egy következetesen gazdaságcentrikus nézőpontból írja le a XI–XVII. századi Európát. A társadalmi élet részét képező folyamatokat és objektumokat ezért gazdasági tartalmuk alapján mutatja be. Tárgyalásában az oktatásra és nevelésre történő kiadások gazdasági kontextusba helyezve a beruházás meghatározott formájaként kezelendők; a csűrök, csatornák, malmok, ekék, hordók stb. pedig az állótóke különböző megjelenési formái voltak. Míg a lovak, marhák és juhok szintén állótokét alkottak a középkorban, addig a baromfik és a sertések a forgótőke kategóriája alá tartoztak. A fogyasztáscentrikus szemlélet azonban a különböző kategóriák megállapításánál is érezteti hatását, így például akkor, amikor a tartós fogyasztási javaknak számító templomokat a termelés állóeszközeivel hozza közös nevezőre: „Ha valakinek meg kellene különböztetnie az állótóke különböző felhasználási formáit, megállapíthatná, hogy ezek között sűrűn előfordulnak a templomok és kolostorok. Egy olyan középnyagságú város a 15. században, mint a kb. 16 000 lakosú Pávia (Itália), több mint száz templommal rendelkezett és ez nem volt kivételes eset.” (105.)

Az egyes gazdasági kategóriák konkrét megjelenési formáinak a vizsgálata hozzásegíti Cipollát ahhoz, hogy a középkor gazdaságáról eddig kialakult képet néhány részletében árnyaltabbá tegye. Kérdéssé teszi annak a tételnek az általános érvényét, miszerint az állótóke csak az ipari forradalommal vált a termelés fontos elemévé. Ez az állítás ugyanis csak az iparra vonatkozóan áll, a mezőgazdaságban viszont az állótóke már a középkorban is jelentős szerepet játszott. Ezt támasztják alá a vízimalmok és szélmalomok számának a XI. századtól kezdődő megszokozódását jelző adatok. Így pl. a XI. század végén Angliában, a Trent és a Severn folyók vidékén már minden 50 családra jutott egy malom, 1350-ben pedig Pistoia körzetében minden 25-re. Az állótóke fontos formája volt az állatállomány is. Az ennek nagyságát érzékeltető mutatók között szerepel William Petty XVIII. század végi becslése, amely szerint az angol mezőgazdasági terület 144 millió fontos értékének a negyedét tette ki az angliai állatállomány 36 millió fontra becsült összértéke. A forgótőke nagyobb jelentőségét pedig azzal magya-

razza Cipolla, hogy az ingadozó terméseredmények és a drága és bizonytalan szállítási óriási készletek felhalmozását tették szükségessé; ennek megfelelően a termelés kiegyensúlyozottabbá válásával és az olcsó és megbízható kereskedelem megjelenésével vissza is esett a forgótőke aránya a tőke egészen belül.

A könyv második részében Cipolla arra a lehetetlennek tűnő feladatra vállalkozik, hogy 134 oldalon leírja a gazdaság különböző szféráiban 700 év alatt lejátszott legfontosabb változásokat, anélkül, hogy elveszne a túl homályos általánosításokban. Itt döntő szerephez jutnak a jól megválasztott adatsorok, amelyek biztosítják a tárgyalásmód kapcsolatát a további operációk alapjául is felhasználható konkrétumokkal. Míg az első részben Cipolla azoknak a vonásoknak a hangsúlyozására törekedett, amelyek alapvetően megkülönböztették a korszakot az ipari társadalmaktól, addig az „Egy dinamikus leírás felé” c. részben a folytonosság bemutatását, vagyis azon elemek kiemelését tekinti feladatának, amelyek az ipari forradalom irányában történő átalakulásokban a legfontosabb szerepet játszották. A második rész első négy fejezete a „városi forradalmat”, a legfontosabb demográfiai, technológiai, kereskedelmi és pénzügyi változásokat tárgyalja, az utolsó három fejezet pedig az 1000 és 1700 közötti összgazdasági fejlődés legfontosabb irányvonalait és szakaszait.

A hét évszázados fejlődés megindulását a városi kommunák létrejötte jelezte. „A városok felemelkedése Európában a 11–12. században a Nyugat – és ami azt illeti az egész világ – történetében fordulópontot jelentett” – írja Cipolla a második rész első mondatában. A középkori Európa városai szerinte azon sajátos jegyeik révén tehetek szert ekkora jelentőségre, amelyek a korszak és a múlt más városias társadalmaitól alapvetően megkülönböztették. Az ősi Egyiptom, a klasszikus Görögország és Róma, vagy Kína és a Bizánci Birodalom városai ugyanis nem képeztek az egész társadalmon belül, az őket körülvevő mezőgazdasági környezettel szemben egy elkülönült, sajátos szövetet. A földbirtokos nemesség a vidéket és a várost egyaránt uralta és így a kereskedők, az értelmiségiek és a mesteremberek, ha gazdaságra szert is tehettek, jelentős társadalmi pozícióra soha. Ezzel szemben Európában „a középkori város nem egy nagyobb szervezet egyik szerve volt, hanem önmagában volt szervezet, büszkén autonóm és a környező vidéktől világosan elkülönülő. Fizikailag a falak, az árok és a kapuk választották el a vidéktől. Jogilag egy másik világ volt. Ha valaki átlépte a város kapuit, egészen más törvé-

nyek megítélése alá került. . . A kulturális ellentét nem volt kevésbé erős, mint a gazdasági. A városban lakó kereskedők, értelmiségiek és mesteremberek nem ismerték el a mezőgazdasági világnak vagy kulturális értékeinek uralmát. Ellenkezőleg: saját kultúrát és értékrendszert alakítottak ki. Az európai városok felemelkedése a 11. és 13. század között nem regionális fejlődés függeléke volt. Sokkal inkább egy kulturális és társadalmi forradalmat fejezett ki, amely a városokban találta meg működési alapját.” (143.)

A földművelés technikájának VI–IX. századi kiemelkedő fontosságú átalakulásait követően, a városi fejlődés megindulásával párhuzamosan Európa páratlan nyitottságról tett tanúbizonyságot az ipari, a navigációs és a harcászati technikák átvételében és továbbfejlesztésében. A természet mind hatékonyabb uralásának a programját Cipolla már a szentek középkori kultuszában felfedezi. „A szentek nem pihentek meg a keleti szent emberek papi mozdulatlanságában, és az emberek arcátlanlanságának megbüntetésével sem mulattatták magukat, mint a görög istenek. Ellenkezőleg, mindig azon munkálkodtak, hogy legyőzzék a természet ellenséges erőit: legyőzték a betegségeket, lecsendesítették a viharos tengereket, megmentették a termést a viharoktól és a sáskáktól, felfogták a szakadékokba zuhanót, megfékeztek a tüzeket, felszínen tartották a fuldoklót és vezérelték a hajókat a veszélyben. A szentek azt tették, amiről a közemberek álmodtak: megbabolázták a természet erőit, és ezért korántsem kellett elkárhozniuk, hanem kellemesen éltek a Paradicsomban az Úr társaságában. A természet megszéldítése nem jelentett bűnt; csoda volt. A hit a csodákban az első lépés lehetővé tételük felé.” (173.)

Az új technikák alkalmazása az egész korszakot jellemezte. A XI–XIII. században a korábban szinte kizárólag gabonaőrésre használt vízimalmot kezdték felhasználni a textiliparban, a vaskohászatban, a fafeldolgozásban és a papírgyártásban is. A XII. század végén megjelent Európában a szélmalom is, perzsa eredetijétől lényegesen eltérő felépítésben. A XI. század közepén Flandriában bevezették a vertikális szövőszéket, a XII. században megjelent a hajófarra szerelt kormánylapát és a vízióra. A XIV. század újdonsága a mechanikus óra, a tűzfegyver és a zsilip volt. A XV. században kifejlődött a teljes vitorlázatú hajó és megindult a könyvnyomtatás, a XVI. század közepén pedig a vas váltotta fel a bronzot az ágyúöntésben. Cipollának nem célja a technikai átalakulások teljes felsorolása. A legjobban őt a

XII–XIII. századi fordulat érdekli, amikor az újítások jellege egyértelműen a mechanikai megoldások felé kezdett irányulni, még olyan esetekben is, amikor ez a célszerűségi szempontoknak nem nagyon felelt meg.

A technológiai fejlődés vizsgálatán belül Cipolla kiemelkedő jelentőségének tartja a technikák Európán belüli terjedésének kérdését. A jelenség megmagyarázásakor Cipolla nagy szerepet tulajdonít — mint a hét évszázad más fontos gazdasági átalakulásainál is — az „emberi tőkének”, „mindenféle tőke legértékesebbikének”, a képzett, szakismeretekkel rendelkező munkásoknak. A technológia esetében a selyemszövőgép angliai bevezetésének példáján mutatja meg, hogy egy szerkezet leírásának ismerete még nem volt elegendő ahhoz, hogy azt valóban fel is tudják építeni. A selyemszövőgép szerkezeti leírása és rajza már 1607-ben megjelent Vittorio Zonca könyvében, angliai bevezetésére mégis csak közel egy évszázad múlva kerülhetett sor, miután egy angol ipari kém évekig Itáliában tartózkodott és személyes tapasztalatokat szerzett a gép működéséről. Az új technikák terjedésének fő csatornája a technikák ismeretekkel és gyakorlatlaltal rendelkező emberek vándorlása volt. A XVI–XVII. században a technikák exportjának fő hordozói a francia hugenották és a flamand protestánsok voltak. A képzett munkaerő áramlásának okát és annak magyarázatát, hogy nem minden környezetben válhattak a fejlődés hatékony elősegítőivé, Cipolla nem tudja kielégítően megragadni. A munkaerő áramlásának magyarázatát feloldja az egyes mesteremberekre közvetlenül ható „taszító” és „vonzó” tényezők végtelen sorára. Az újításokra való fogékonyságot pedig az előbbivel látszólag ellentétes típusú — de valójában azt polárisan feltételező — elv alapján magyarázza: okát az egyes népek eltérő hajlamaiban találja meg. Ez utóbbi magyarázat már a tények szintjén sem áll: Cipolla szerint ugyanis ugyanaz a kvalitás teszi az embereket *toleránssá* és az új eszközök iránt fogékonnyá és ezzel magyarázza Anglia, Hollandia, Svédország és Svájc XVI–XVII. századi sikertörténetét!

Az ezredforduló és az ipari forradalom időszaka között lezajló lendületes gazdasági fejlődést két nagy törés szakította meg: az egyik a XIV., a másik a XVII. században következett be. A történeti irodalomban gyakran sorolják fel a különböző válságjelenségeket egy össz-európai válság felbontatlan fogalmának alátámasztására. Valójában meghatározott területek, termelési ágak, illetve termelési struktúrák válsága következett be mindkét esetben, sőt leg-

többjük nem is ezekben a századokban következett be, hanem csak ekkor került a *felszínre*. A korszak konkrét viszonyaira és fő kérdéseire átfogalmazva gyümölcsöző módszertani alapelvként lehetne használni Jánosy Ferencnek a modern nemzetgazdaságok fejlődésére vonatkozó észrevételét: „Egy ország zavartalan gazdasági fejlődésének vizsgálata, vagyis egy olyan időszak elemzése, amelynek folyamán a termelési eszközök és a munkaerő megbonthatatlan harmóniában fejlődnek, vajmi kevés segítséget nyújthat problémánk megoldásához; hiszen a fejlődés döntő momentuma csak akkor válik nyilvánvalóvá, ha ez a harmonikus egyensúly felbomlik.” Ezen elv alapján a XIV—XV. és a XVII. századi válságok differenciáltabb vizsgálata komoly segítséget jelenthetne az őket megelőző gazdasági fejlődés pontosabb elemzéséhez. Ehhez nyújt szilárd fogódzókat a két szakasz Cipolla által elvégzett értékes elemzése.

Cipolla nem vonja kétségbe a XIV. századi járványok, éhínségek és háborúk pusztító hatását vagy néhány dél-európai kereskedelmi központ lehanyaglásának tényét. Amit ő jogosulatlanul tekint, az az össz-európai válságra történő általánosítás és ennek az össztermelés visszaesését mutató adatokkal történő alátámasztása. „Ami itt fontos, az nem az össztermelés, hanem az *egy főre jutó* termelés. A Fekete Halál és az azt követő járványok okozta elhalálozás az európai népességet több mint egy évszázadon át jelentősen alacsonyabb színvonalon tartotta, mint amit 1347 előtt elért. 1347 és 1500 között az európai népesség 80 millióról talán 60 vagy 70 millióra csökkent. A történészek úgy találták, hogy Angliában, a korábbiak kb. 2/3-ára csökkent népességgel, az öntermelés a korábbi szinten maradt — ami természetesen az egy főre jutó termelés 30 %-os (?) növekedését jelentette. Ugyanez elmondható az angol gypjú és gypjűszövet kiviteléről is. 1400 körül a teljes európai vastermelés kb. 25—30 ezer tonna volt. A század végén a vastermelés valószínűleg kb. 40 000 tonnára nőtt.” (200—201.) Ahogy a válságok egyik legfontosabb gazdasági tartalma a különböző termelési ágak össztermelésén belüli súlyának a megváltozása volt, úgy az elosztási viszonyokon belül is az arányeltolódás volt a legfontosabb átalakulás. Ez tükröződött a különböző parasztrétegek, a kézművesek és a munkások helyzetében 1350 és 1500 között bekövetkező javulásban, amit a másik oldalon a földbirtokosok és vállalkozók helyzetének romlása kísért.

A XVI—XVII. század legfontosabb gazdasági tendenciáinak a tárgyalásához Cipol-

la a következő bevezetéssel lát hozzá: „A jelenlegi történeti és közgazdasági irodalomban fekete—fehér színekkel festik le a 16. és a 17. századot. A 16. század mint „*el siglo de oro*”, mint egyfajta aranykor szerepel, nemcsak Spanyolország esetében, ahová az amerikai gyarmatokról tekintélyes mennyiségű arany és ezüst érkezett, de Európa többi részére vonatkozóan is. Ezzel szemben a 17. századot komor színekkel festik és divatossá vált a 17. század válságáról írni.” (231.) Az efféle interpretációk még jelenség szinten sem bizonyulnak igaznak: „Az európai gazdaság egyik vezető területének számító Észak-Itália jelentős részének a 16. század első fele sem arany-, sem ezüstkor nem volt. Számukra a korszakot a vas és a tűz, a rombolás és a nyomor jellemezte. A század második fele sem Franciaországnak sem Dél-Németalföldnek nem volt arany korszak. Másrészt pedig a 17. század minden volt, csak nem lehanyaglás Hollandia, Anglia és Svédország számára.” (231.) Az ilyen típusú általánosításoknak mégsem a tények részleges eltorzítása a legnagyobb hibájuk, hanem az, hogy megakadályozzák a két évszázad gazdasági átalakulása lényegének a megértését, „ami nem más, mint a gazdasági hatalom hagyományos egyensúlyának felborulása Európában. A 15. század végén Nyugat-Európa legfejlettebb területe a mediterránum volt, különösen Közép- és Észak-Itália. A 16. század folyamán az amerikai kincs beáramlása miatt Spanyolországban a ragyogás korszaka köszöntött be, ami segítette fenntartani a mediterránum gazdasági fölényét, de a 17. század végére a mediterránum már feltétlenül visszamaradt terület. Az európai gazdaság súlypontja már az Északi-tengerhez tolódott el.” (232—233.)

A könyv utolsó fejezetének további részében Cipolla Spanyolország, Itália, Hollandia és Anglia XVI—XVII. századi fejlődésének elemzésén keresztül mutatja be az európai gazdaság átstrukturálódásának legfontosabb elemeit. Itália lehanyaglásának rendkívül pontos és az általános összefüggéseket is nagyon világosan bemutató leírásában rendkívül fontos utalást találunk a bekövetkező válságok azon tulajdonságára, hogy már korábban megindult, de eleinte látsen maradó folyamatok váltak bennük a felszínre is láthatóvá. A XVI. század első felének pusztításait Itália a század közepére helyreállt békeviszonyok között hallatlan gyors rekonstrukcióval kiheverte. A XVI. század második felében beköszöntő és a XVII. század első két évtizedében is tartó itáliai újvirágzás azonban már csak a kitágult nemzetközi piacok által teremtet kedvező

gazdasági helyzet eredménye volt, amely a jelentős és a jelentéktelen termelők számára egyaránt biztosította a fellendülést. Itália viszont ekkor már a jelentéktelen európai termelők közé tartozott: a XVI. század közepi gyors rekonstrukció a régi és már elavult termelési szerkezet helyreállítása volt. A spanyol, a német és a török piacok együttes összeomlása a XVII. század második és harmadik évtizedében a már kialakult helyzetet hozta csak a felszínre, amennyiben lehetetlenné tette a marginális termelők további érvényesülését, köztük Itáliáét is. A holland, az angol és a francia termékek kiszorították az itáliaiakat nemcsak az idegen, de a hazai piacokról is.

Cipolla könyvének bemutatására egy recenzió keretében csak lényeges torzítások árán lehetett vállalkozni. Felhasznált táblázatainak ismertetésére nem kerülhetett sor, bár e táblázatok egynémelyike egy tanulmány megírásához is elegendő infor-

mációt hordoz magában. Az elmélet és az empirikus anyag közül így az empirikus anyag csontokt jobban az ismertetés során. A könyv a tények bemutatása terén a legjelentősebb kutatások szintézisét nyújtja és elméleti hibái is a jelenlegi világsvonal hiányosságait tükrözik. Világjelenség a polgári gazdaság, sőt gazdaságtan kategóriáinak a múltba vetítése. Az sem számít kivételnek, és nem is helyszűke miatt történik, hogy Cipolla említést sem tesz a gazdaságtörténeti elődök között Marxról. Ez szegényíti anyagát, de természetesen nem jelenti azt, hogy a marxista történetírás ne tudná nagyon is jól hasznosítani eredményeit. Felvetődik tehát a gondolat, hogy mivel magyarul nem jelent még meg átfogó gazdaságtörténeti munka a nyugat-európai feudalizmus fejlődéséről, érdemes volna Cipolla könyvét lefordítva kézikönyvként hasznosítani.

SZEMÉLYISÉG, KÖZÖSSÉG, NEVELÉS*

S Z A B Ó M Á R T O N

V. A. Szuhomlinszkij, akinek „A kommunista személyiség nevelése” címmel a Tankönyvkiadó a közelmúltban jelentette meg válogatott pedagógiai írásait, a gyakorlat tudósa és az elmélet megvalósításán fáradozó nevelő volt. Pár év kivételével szinte egész munkássága egy ukrain faluhoz, Pavlishoz kapcsolódik. Itt élt és alkotott munkatársaival együtt 1970-ben bekövetkezett korai haláláig. Nem elsősorban az elmélet érdekelt, hanem a gyakorlat. Mivel azonban kiváló szakember volt, tudta, hogy a gyakorlat csak adekvát elmélettel haladja meg az ösztönösség szintjét. Egyszerre nevelt tehát és tanulmányozta saját tevékenységét. Mindenképpen a szocializmus nagy nevelőinek sorában kell őt számon tartanunk, hiszen igen alapvető területeken újította meg a szocialista nevelés elméletét és gyakorlatát.

Tevékenységének a lényegét abban látjuk, hogy — ha kimondatlanul is — szembezállt a „gyermek nélküli” pedagógiával. Nevelésének középpontjába nem csupán deklaráltan, hanem valóságosan is a *személyiség* kerül; azaz a konkrét gyerek-ember, akinek a konkrétsága Szuhomlinszkijnál az egyszerűséget és a totalitást jelenti, páro-

sulva az egyén tevékeny-önálló lényegével. Egyén és közösség harmóniájának megteremtését ezért nem úgy képzelte el, hogy az egyént átlagossága alapján beleerősokoljuk az állítólagos közösségi érdekek és formák Porokrusztész-ágyába. Az egyéniség kiteljesítésére törekedett, amely természetesen mindig közösségben történik, de a közvetlen közösség ehhez hangsúlyozottan eszközként funkcionál, illetve reális céllá csak akkor válik, ha az egyén képes személyisége megvalósulásának részeként átélni.

Szuhomlinszkij valóságos egyéniségeket akar nevelni, nem pedig az előírásokat vakon követő átlagembereket. Iskolájában a tanulók nem általános és közös tulajdonságaik alapján lesznek részesei a nevelődési folyamatnak, hanem egyszerűségük révén. Világosan kifejezésre jut ez a követelményrendszer egyediségében is. Szuhomlinszkij jól látja, hogy az általános normák alá nem lehet közvetlenül besorolni az embereket, mivel a norma és az egyén viszonya a *különbségben* lesz konkrét, ami egyaránt módosítja az egyest és az általánost. „Az egy kaptafára húzott sablon és minta... az igazságtalanság legrosszabb megnyilvánulása” — írja —, amit csak megerősíteni tudunk, hiszen az egyenlőtlenségre egyenlő mérce alkalmazása valóban igazságtalanság. A közkeletű felfogással ellentétben a pavlisi iskolában ezért az a problémás gyermek, aki „senkit sem nyugtalanít” (318.),

* V. A. Szuhomlinszkij: A kommunista személyiség nevelése; „Válogatott pedagógiai írások”, Tankönyvkiadó, Budapest 1975, 383 oldal.

aki mindenből az átlagos követelményt akarja csak teljesíteni. Itt még akkor is valami pluszt követelnek a gyermektől, ha ez azzal jár: másból még az átlagot sem éri el. A tanárok éppen azt tekintik a leglényegesebb feladatuknak, hogy felfedezzék a gyerekek „legerősebb oldalát”, azt az érdeklődési mezőt, amely köré az egész nevelési-oktatási folyamat felépíthető. Igen tanulságosak a könyvnek azok az írásai, amelyek erről szólnak. Például a tanulókkal való személyes foglalkozások, a látszólagos gyenge tanulók kiválókka válása, a nagyszámú szakkör működése. Hangsúlyozottan a személyiség konkrét egyszerűségéről van itt szó, és ennek a nevelési folyamatban való megerősítéséről. Nem hisszük, hogy az autonóm, alkotó személyiség nevelése más alapállásból lehetséges lenne.

A munkával kapcsolatos nevelési tevékenység is mint a személyiség formálásának alapvető eszköze kap helyet a szuhomlinszkiji pedagógiában. Szemben azokkal a kísérletekkel, amelyek a társadalmi termelés igényeinek közvetlen kielégítését akarták a munkára neveléssel megoldani, vagy ennek éppen nem tulajdonítottak komoly jelentőséget, nála a társadalom termelése és ennek az iskolában megvalósítható modellje a munkára nevelés bázisaként jelenik meg, de a cél nem a közvetlen igények kielégítése, például szakképzettség adásával, hanem az alkotó személyiség fejlesztése alkotómunkával. Szuhomlinszkij arra figyel, hogy megőrizze a munkának a társadalom termelésével való életteli kapcsolatát, hogyan lehetne ezt minden gyermeknél a személyiség kiteljesedésének eszközévé tenni. Így jut el ahhoz a felismeréshez, hogy a pedagógiai tevékenységben a munkának két vonását kell felszínre hozni és megerősíteni: az ember számára való érdekességét és a társadalmi hasznosságát. Az érdekesség azonban nem egyenlő a játékosággal, és a hasznosság nem csupán csereérték termelés. A munka akkor lesz érdekes — mutat rá Szuhomlinszkij —, ha a tanuló benne megtapasztalja saját erejét, hatalmát a valóság felett, és akkor lesz hasznos, ha megerősítheti általa a közösséghez való tartozását. Ezért kerül a középpontba a pavlisi iskolában az alkotómunka. A személyiség „sarkcsillagát” megtalálva a tanárok azt tekintik az egyik legfontosabb feladatuknak, hogy az alapvető érdeklődési körön belül minden gyermek tartósan átélhesse a másokkal együtt végzett alkotómunka örömét. Számos feltétel és forma született azzal a céllal Pavlisban, hogy a tanulók ezek révén a saját szempontjukból alkotó jellegű munkát végezni tudják és ezt a közösség elismerje.

Filozófiailag is igen figyelemre méltó, amit ennek kapcsán Szuhomlinszkij a fizikai és a szellemi munka viszonyáról vall és a gyakorlatban megvalósít. Mélységes összhangban a marxizmus tanításával, a fizikai és a szellemi munkában nem a külsődleges jegyek alapján való különbséget látja lényegesnek, hanem az emberi funkciókkal való rendelkezést vagy ennek a hiányát. Elhibázottnak tartja tehát azokat a törekvéseket, amelyek úgy akarják emelni az iskolában a fizikai munka becsülését és szeretetét, hogy növelik a fizikai munkavégzés arányát, függetlenül annak tartalmától. A megoldás irányá Szuhomlinszkij véleménye szerint a fej és a kéz összhangjának a megteremtése az alkotómunkában. Helyesen utal arra, hogy a hibás felfogások lényege abban van: azonosítják a kéz által végzett testi munkát a társadalomfilozófiai értelemben vett fizikaimunkával. Csakhogy a fizikai munka nem más, mint az emberi funkciókat nem hordozó, tehát kényszerből végzett tevékenység. Ezt pedig nem megszerettetni, hanem megszüntetni kell. A testi erő kifejtés viszont soha nem szűnhet meg, hiszen e nélkül nincs emberi létezés. A feladat tehát az a társadalomban is, és az iskolában is, hogy mind a szellemi, mind a testi erő kifejtés révén emberi funkciók valósuljanak meg.

A pavlisi iskolában a pedagógus kollektíva alapvetően a személyiség kibontakoztatására törekszik. Ebben a munkában a hangsúly a gyermek egyediségében rejlő értékeken, alkotó tevékenységén és társadalmiságán van, azaz önállóan gondolkodó és felelősséggel cselekvő embereket akarnak nevelni. Ezért nem véletlen, hogy amikor Szuhomlinszkij „A mi pedagógus-kollektívánk”-ról ír, a legjellemzőbbnek az alábbi vonásokat tartja: a tudás meg a munka szeretete, valamint a gyermek iránti bizalom és tisztelet. Valószínű meglepő a sikeres pedagógus kollektíváról adott ilyen szerény önjellemzés, különös tekintettel a „tanárral szembeni társadalmi követelmények” címmel ma olvasható kívánságlisták mellett. De a pedagógus Szuhomlinszkij szerint sem különleges ember, legfeljebb az átlagosnál nehezebb és felelősségteljesebb munkát végez.

Egy dologban viszont már-már a rigorozitásig szigorú Szuhomlinszkij kártarsaival szemben: a tudás, a műveltség dolgában. Beszámol arról, hogy több pedagógust azért kértek meg, távozzon az iskolából, sőt a pályáról is, mert hiányos volt a műveltségük, mert nem mutattak kellő érdeklődést saját tudományuk és szakmájuk iránt, mert hiányzott belőlük az ismeretek állandó gyarapításának igénye. Figyelemre méltó ez olyan általános gyakorlat mellett, amikor ritka kivételtől eltekintve a pedagógusok tudását egységesen és differenciálatla-

nul megfelelőnek tartjuk. Szuhomlinszkij egyenesen pálya-alkalmatlannak tartotta a hiányos felkészültségű és csekély érdeklődésű pedagógusokat, mi pedig még csak nem is differenciálunk a pedagógusok között ez alapján. Közismert, hogy a megítélésnek — ha van — lényegében az az alapja, amit a pedagógus a tényleges munkáján kívül végez vagy mutat. A tanárok azonban ebben a vonatkozásban is a kor emberei. Feltehetően akkor terjed majd el a Szuhomlinszkij által követett gyakorlat és válik belső igényükké, ha társadalmi tapasztalataik igazolják, hogy az emberek megítélésében a tudásnak valóban komoly szerepe van, hogy a pozíció és a hozzáértés viszonyában általánosan is az utóbbiból következik az előbbi. Ez azonban nem hatálytalanítja azt a Szuhomlinszkij által is követett gyakorlatot, hogy *valódi* tekintélyt csak a személyes értékek adnak, ezért a személyiségformálás valóban hatékony módjai más „tekintélyekre” nem alapozódhatnak.

Egyén és közvetlen közössége viszonyának értelmezése mutatja talán legvilágosabban, hogy Szuhomlinszkij a személyiségformálást valóban tartalmasan gondolta el. Egyéni és közösségi érdek esetleges divergenciáját mindig abból az alapállásból ítélte meg, hogy perspektivikusan minden ember a másokkal végzett munkában és a másokért való életben találhatja meg személyisége kiteljesedését és egyéni boldogságát. „Nevelési eszményünket abban látjuk — írja —, hogy az ember kiskora óta megtanulja... átélje a mások javára végzett alkotás örömeit.” (233. Kiemelés — Sz. M.)

Ugyanakkor elveti a kollektív nevelési cél eszményét. Felfogásában a kollektíva nem cél, hanem közeg és eszköz a harmonikusan fejlett személyiség formálásában. Szembeszáll azzal az eléggé elterjedt felfogással, amelyik önmagában itéli meg a közösségeket vagy szervezeteket, és az ún. közösségi életet eleve pozitívnak tartja, így célnak tekinti. Szuhomlinszkij szerint nemcsak a tartalom a döntő, hanem az is, hogy a szocializmusnak éppen az a hivatása, hogy az egyént tekintse célnak. Ezért egy közösség megítélésének nem az a kritériuma, hogy mennyire felel meg az „ideális” közösségekről alkotott elképzelésnek, hanem az, hogy mennyire képes az egyéniség fejlődését elősegíteni. Tehát nem az egyént kell eleve hozzányesegetni egy adott közösséghez, hanem az egyén felelősségének növelésével olyan közösségeket kell létrehozni, amelyben nem áldozat a közösségben és a közösségért végzett munka, hanem az egyén „természetes” életnyilvánítása, mivel a közösség azért jött létre, hogy minden egyes egyént szolgáljon. A pavlisi iskolá-

ban a közös érdeklődés alapján létrejött szakköröknek éppen ezért van kitüntetett szerepe. A jövő közösségi formái ezek, mert megvalósítják a marxi programot: az egyének tudatos, szabad egyesülései.

*

És itt érkeztünk el a suhomlinszkiji pedagógiai munkásságával kapcsolatos problémáinkhoz. Véleményünk az, hogy bármennyire is a kor kérdéseire ad igen következetesen végiggondolt, helyes válaszokat, az ő munkássága sem mentes azoktól az utópikus vonásoktól, amelyek a pedagógiában itt-ott fellelhetők. A kérdés ugyanis az, hogy alapvetően az *iskola* feladata-e a jövő emberének a megteremtése, hogy a jelen és a jövő antinómiáit *neveléssel* lehet-e legeredményesebben feloldani, vagyis hogy a jövőt alapvetően az iskola előlegezheti-e meg. Nem hisszük! Marx azt írta: „A kommunizmus a mi szemünkben nem *állapot*, amelyet létre kell hozni, nem *eszmény*, amelyhez a valóságnak hozzá kell igazodni. Mi kommunizmusnak a *valóságos* mozgalmat nevezzük, mely a mai állapotot megszünteti.” (MEM 3, 35.) Következésképpen: a jövő és a jövő embere is a valóságos társadalmi tevékenységben születhet meg, nem pedig máshol, például az iskolában. De nézzük közelebbről ellenvetéseinket, bár meggyőződésünk, hogy Szuhomlinszkij tévedései a kor „tévedései” is, azaz a valóságos viszonyokból táplálkoznak.

A pavlisi iskolában végezhető munka objektív feltételei nem voltak különlegesek. A különbség „csak” ennyi: itt dolgozik egy kiváló pedagógus, aki szenvedélyes hivatástudattal vezetettve sok kollégáját és vezetőjét nyeri meg elképzeléseinek, és létrehoz végső soron mégiscsak egy *mintaiskolát*.

Iskolájában a társadalmi ideálnak megfelelő ideális ember személyiségének a formálásához ideális viszonyokat teremtett. Már ez a megközelítés is egyoldalú, még problémásabb azonban az egész, ha szélesebb összefüggésben vesszük szemügyre. A suhomlinszkiji gyakorlat ugyanis egyértelműen a következő modellt mutatja: az iskola egy olyan *sziget*, ahol a gyermek a pedagógus segítségével harcot folytat önmaga ellen, önmaga kommunista személyiséggé válása érdekében, majd elhagyva az iskolát felveszi a küzdelmet a társadalomban azokkal, akik nem kommunista módon élnek, és ezáltal megteremtődik a kívánt jövő.

Ebből a megközelítésből kimarad a társadalmi *viszonyok* ellentmondásos természete. „A viszonyok jók, csak az emberek rosszak” felfogás megjelenési módja ez. Igaz, hogy most már nem a jelen hibáinak az orvoslására született meg, hanem a

jelen és a jövő feszültségeinek a feloldására: azaz jelenleg minden megvan ahhoz, hogy a kívánt jövő megszülessen, „csupán” az emberek önzők, gyarlók, közömbösek stb., ezért késik a jövő. Szuhomlinszkijnek számtalan megjegyzése van arról, hogy a társadalomban milyen sok a felelőtlen, önző ember. Soha nem kutatja azonban az ilyen magatartásoknak a létviszonyokban rejlő okait, sőt a nevelés fogyatékoságaival magyarázza a negatív jelenségeket. Becsületes, rendes szülőknek naplopó, munkakerülő, sőt bűnöző gyereke van — állapítja meg egy konkrét eset kapcsán. „Mi vitte a fiatalembert az ilyen szegényes élet felé, és miben rejlik számos hasonló tény oka. Az ok a mi nevelésünk — az iskolai, a családi, a társadalmi nevelés hiányosságában rejlik.” (234.) De hasonló magyarázatot ad pl. a mindenáron való diploma-szerzésről is.

Meggyőződésünk szerint az igazán hatékony cselekvés érdekében vállalni kellene a társadalmi valóság, és így a nevelési folyamat valóságos konfliktusait. A tipikus konfliktusok, a leglényegesebb értékűtközések és választások modelljei jelen kellene hogy legyenek a nevelési gyakorlatban. Csak így várható el komolyan, hogy a gyermek az iskolából kikerülve elfogadja az épülő szocializmust, hogy ellentmondásait tapasztalva ne essék kétségbe, vagy legyintsen, hanem a problémák és ellentmondások közepette is a szocialista értékeket válassza és realizálja cselekvésében.

Ezen alapelvek nyomán már csak egyetlen magatartás lehetséges a cselekvő ember és a pedagógus számára is, a *morális pátosz*. Innen a suhomlinszkij nézetek és gyakorlat elvontan morális, kissé kantianus jellege.

A pavlisi iskolában általában heroikus feladatokra igyekeznek a gyermekeket felkészíteni. Szuhomlinszkij beszámol például arról, hogyan telepítettek szőlőt a vízmosás, a szakadék szélére azzal a céllal, hogy a gyermekeket minél nehezebb feladatok végrehajtására ösztönözzék, és más hasonló esetekről... „Nevelőmunkánk gyakorlatában arra törekszünk — írja —, hogy a tanulók... a hőstettel egyenlő értékű cselekedeteket hajtsanak végre.” (196.) Az sem véletlen, hogy a jövő elvontan humanisztikus eszményként jelenik meg nála, sőt az a véleménye, hogy az eszme annál vonzóbb, minél elvontabb. (198.) A nevelés feladatát abban látja, hogy a tanuló megértse: az emberiség javát szolgáló eszményekkel való azonosulás egyben az egyén saját boldogságának is a forrása.

Ismeretes, hogy Kant szerint a tiszta gyakorlati ész alaptörvénye ez: „Cselekedj úgy, hogy akaratod maximája mindenkor egyúttal általános törvényhozás elvül

szolgálhasson”, és ez úgy érhető el, ha a másik embert mindig célnak és sohasem eszköznek tekintem. Csakhogy Kantnak az a véleménye, hogy ezt elérni sem tudom, meg a boldogsággal is ellentétes. Szuhomlinszkij álláspontja lényegében semmi mást nem tartalmaz, mint azt, hogy ezt el is érhetem és az egyéni boldogsággal is harmonizál. Az elszigetelt, vagy egy „szigeten” kiformalódott szubjektumból kiindulva azonban nem lehet a társadalmi problémákat sem megfelelően felvetni, sem valóságosan megoldani. A pavlisi iskolából kikerülő gyermekek — Szuhomlinszkij tanúsága szerint — mindig egyedül vívják a harcukat, és mindig a természetről vagy a termelési eszközökről vallott hibás nézetek ellen, s nem a társadalmi viszonyokban kialakuló ellentmondások ellen, a gyakorlati életben. Úgy hisszük azért, mert az elvontan felfogott szubjektum csak az elvontan felfogott objektummal állhat szembe. Az emberi viszonylatok bonyolult és ellentmondásos rendszere kívül marad ezen a megközelítésen, legfeljebb mint a jó és a rossz metafizikus ellentét van jelen és szolgál bázisul a morális cselekvésnek, amelynek a jó szándékát nem lehet vitatni, de a gyakori életidegenséget sem lehet letagadni. Úgy hisszük, egy cseppet sem kell csodálkoznunk akkor, amikor Szuhomlinszkij nagyon őszintén azt írja a szűkebb társadalmi környezet hangulatáról: „Sokan csodabogaraknak, megszállottnak neveznek bennünket.” (184.)

A köznapi gondolkodás számára nem is lehet másképpen. Ismerjük ezt az okoskodást: a kommunizmushoz teljesen új ember kell, de az új tulajdonságok ellenkeznek az „emberi természettel”, ezért kétséges a jövő új arca is. A köznapi tudat a tényeket azonban szükségképpen a jelenség szintjén ragadja meg: mindent adottságnak vesz, tehát nem érzékeli a dolgokat konkrét totalitássá és történetivé tevő *viszonyok* létezését. A maga logikája szerint igaza van, ha kételkedik az újbán. Szuhomlinszkij tévedése abból ered, hogy nem lép túl ezen a megközelítési módon. Véleményünk szerint a jelenséget lényegnek gondoló nézetet nem cáfolja, ha egy másik jelenséget próbálunk lényegnek feltüntetni. Jelen esetben: az emberi természet megváltoztathatatlanágát nem tagadja „az emberi lélek forradalmi átalakulásának romantikája” (196.). Valóságos cáfolatot csak a társadalmi viszonyok valóságos, azaz a forradalmi mozgalomban történő átalakítása adhat, amely elméletileg már a lényeg felől közelíti meg a gyakorlati tennivalókat is.

A konfliktusság felemás értelmezése megnehezíti a közösség elvének igazán tartalmas jelenlétét is munkásságában.

A szocializmusnak ugyanis a közösségiség vagy a kollektívizmus a központi létezési elve. Ugyanakkor a lét ebben a vonatkozásban ellentmondásos. A szocializmust tehát az jellemzi, hogy az emberek a valódi konfliktusok végigharcolásában a közösség javára cselekszenek, mert a társadalom viszonyrendszere nem a partikularitás, hanem a szolidaritás számára teremt nagyobb lehetőséget. De ez objektív tendencia és nem automatizmus. Az érdekek ütközése és a közvetlen, távolabbnak tűnő érdekekért való cselekvés sem idegen tőle. Ahhoz azonban, hogy ezek az „ütközések” a cselekvésben valóban a közösség javára oldódjanak meg, legalább az szükséges, hogy az alapjukat adó ellentmondások természetének a tudatosítása igaz legyen. (Például ne gondoljuk azt, hogy a partikularitás oka kizárólag a szubjektum tudati elmaradottsága.)

A jövőt előlegező és a jelent forradalmasító mozgalomban a *nevelésnek* rendkívül fontos szerepe van. A kortárs művészet is világosan jelzi, hogy a szocializmus egyik kulcsproblémája: az emberek sokszor saját lehetőségeik alatt élnek. Van tehát „terep” a nevelés számára. De semmi esetre sem ez előlegezi a jövő lényegét, mint ezt annak idején a klasszikus német filozófia gondolta az esztétikai nevelésről, és elég gyakran a szocialista pedagógia is feltételezi önmagáról, mintegy ilyen módon „kompenzálva” magát, mert ő is nemegyszer a saját lehetőségei alatt van. Meggyőződésünk, hogy ennek a „beismerése” és átgondolása nem csökkenti, hanem növelheti a nevelés és az iskola társadalmi súlyát, jelentőségét.

Az újat azonban a pedagógiában sem csupán kitalálni kell, hanem csinálni. Ez összehasonlíthatatlanul nehezebb, mintha csak elméletben kellene megalkotni. Amikor tehát a könyv kapcsán a problémákról esik szó, akkor ezek nem kizárólag a vizsgált elméleti rendszer gyengéi, hanem a gyakorlat gondjai is. Meggyőződésünk, hogy akkor jutunk túl rajtuk, ha minden pozitív törekvést beépítünk elvi-gyakorlati ténykedésünkbe. A pozitív azonban nem az ideális, ezért a szuhomlinszkiji nézetek kapcsán kifejtett ellenvételeink nem kérdőjelezik meg, hogy elméleti és gyakorlati munkássága a szocialista nevelésügyet előrevivő ténykedés volt.

Pozitívum a könyvben mindenekelőtt az egyén és a közösség viszonyának olyan felvetése, amely megkérdőjelez egy eléggé elterjedt pedagógiai evidenciát. Nevezetesen azt, amelyik nem látja a fától az erdőt, azaz a közösségtől az egyént. Az épülő szocializmus egyik legfontosabb igényét és lehetőségét fogalmazza meg itt a szerző; az alkotó személyiség formálódását.

Ennél is lényegesebb azonban az, hogy megkísérli továbbgondolni és saját gyakorlatában megvalósítani ezt az elvet. Miért fontos ez? A szocialista építés kezdeti időszakában, alapvetően gazdasági kényszerűségek miatt, az egyénnek az osztálytársadalmi érdekeknek alárendelten és ezek által lényegesen korlátozva kellett cselekednie. Később, lényegében az intenzív gazdaságfejlesztés időszakától számítva, a társadalmi mozgásfolyamatok középpontjába az önállóan gondolkodó, saját felelősségétől és tudásától vezettetve cselekvő ember kerül. A politikai gyakorlat és a legtöbb társadalomtudomány ma már ennek a jegyében cselekszik, a pedagógia azonban mind a mai napig lényegében adós azzal, hogy ezt a változást a saját gyakorlatában megjelenítse. A deklarálásig már eljutott, de még nem kísérelte meg igazán ennek alapján átgondolni és átrendezni a nevelési folyamatokat. Szuhomlinszkij megkísérelte. Különösen figyelemre méltó az, amit a munkára nevelésről, a követelményrendszer egyediségéről, a személyiség köré épülő nevelési formákról ír, azon túl is, amit expressis verbis az egyén és a közösség viszonyáról mond.

Ezekből a megközelítési módokból az derül ki, hogy a pedagógia (és tegyük hozzá; minden emberalkotó ténykedés) a különőség szférájában találja meg sajátos terrénumát. Az egyest (azaz: az egyes gyermeket) nem az átlagosnak felfogott általánosba kell „belegyömöszölni”, vagy pedig az egyetemesség lényegéhez „felemelni”. A hangsúly az egyediség olyan átalakuló-önformálódó változásán van, amely *egyszerre* tartalmazza az egyest és az általánost. Ez azonban olyan konkrét, amely megismételhetetlen. Szuhomlinszkij ennek jegyében próbálja meg átgondolni és átalakítani saját pedagógiai gyakorlatát. Kiderül, hogy a nevelés így igazán nehéz feladat, munka- és eszközigényes tevékenység, hiszen valóságosan is az egyes gyermekek és közösségek kerülnek a középpontba. Megközelítésének korlátja, hogy a megszűntetve-megőrzendő általánosból kimarad az adott társadalom viszonyrendszere. De a feladatot kitűzi, és az olvasó azzal a meggyőződéssel teszi le a kezéből a könyvét, hogy a megjelölt út jó, ha nem is könnyű rajta járni, mint éppen szerzőnk példája tanúsítja. De haladni erre felé kell. Kissé praktikusabban megfogalmazva; a pedagógia kulcskérdése ma az, hogy mi történik az iskolában. Szuhomlinszkij pavlasi iskolájában igazán érdekes dolgok történtek. Az erről szóló beszámoló, „A kommunista személyiség nevelése” című tanulmánykötet megérdemli figyelmünket.

Endré Székely: The Role of Education in the Socialist Transformation of Society

In this study, both the scientific-technological revolution and the changes in the structure and contents of educational systems are conceived as relatively independent parts of the transitional process in world history from capitalism into communism, a process which is the basic purport of our age. The above two phenomena, both in their interdependence and in their relation to the process of socio-economic change as well as to the revolutionary practice of transformation and self-transformation, are treated by the author with reference to Marx and Lenin's interpretation of the transitory age and to Lenin's programme which is relevant to the whole of this historical period.

The Hungarian schooling system is examined in order to find out the extent to which it performs its basic function as an agent of culture and of education, and therefore of economy and social policy. An attempt is made to discover the roots, as well as ways for the resolution, of the contradictions that appear between the results, perspectives, real possibilities of the socialist development of man and society in Hungary on one hand, and the effectiveness, in a socialist sense, of the institutionalized education of the new generation on the other.

Finally, the author briefly surveys the common and general tendencies and problems, as well as those specific of the socio-economic system, which have occurred in the course of modernizing the schooling system in our age of a more vigorous progress of the scientific-technological revolution.

György Fukász: On the Concept of Way of Life: a Philosophical Approach

Undertaking investigations into the basic philosophical problems of way of life, the study singles out questions of

defining the concept. A survey of attempts to date at definition is offered with special regard to obstacles confronting present day research. Related concepts (standard of living, life-style, quality of life etc.) are also tackled. The definition of way of life is to emerge through several levels such as an empirical-descriptive, a working hypothetical, a sociological, and a philosophical level. The complex nature of way of life provides grounds for stating that the corresponding concept is to be characterized as a totality, and its various strata (work, leisure, public activities, the interpersonal field) are analyzed as well as its areas of manifestation (individual, society, class, small group). In studying the philosophical and methodological principles of research in way of life, emphasis is placed on the requirements of the dialectic of *Sein* and *Sollen*. The analysis of the socialist way of life involves the question of what its socialist character consists in. The laws of the evolution of the socialist way of life are eventually investigated, pointing out the law of uneven development. The study then comes to summing up the axiological foundations of the socialist way of life.

Miklós Szántó: Reflections on the Socialist Way of Life

It is both one of the most essential aims and a characteristic feature of the process of building up developed socialism that the socialist way of life gains prominence. It is a difficult and complicated task to bring it about, unsettled questions are numerous. In examining some key problems of the historical progress of the socialist way of life, the author distinguishes four points of interest.

The part titled „Way of Life and Activities” after having stated that the way of life is a specific totality of essential, recurrent activities, tackles four basic dimensions of the latter category: the objects

of activities, their intensity, motives, and their meaning for society as well as for the subject.

Under the second title „Way of Life and Set of Values” it is emphasized that for the socialist way of life to become an interiorized force is a long process. „The series of values is itself composed of heterogeneous constituents and people do not acquire all of them together in a balanced way. Instead, development is characteristically uneven in each respect of the value component (doing what?), the social strata (who?), the standard (how?) and the tempo (when?).

In the part „Way of Life and Life Conditions”, the author points out that within the system of life conditions of the way of life, „the various conditions are not of equal force, neither are they of equal influence. The different conditions have a direct and an indirect influence on the way of life, and indirect influence itself may be of one or more grades.”

The last part „Way of Life and Historical Approach” investigates some traits of our transitory society, considering the fact that way of life is an historical category.

Zsuzsa Lengyel: Some Factors Influencing Cooperative Peasants' Way of Life

The objective of this writing is to examine some of the phenomena that exercise effects on the way workers of agricultural cooperatives live. It is noted and shown that the evolution of these factors, as well as the rise of their effects, are found to be gradual and that the life of coop peasantry is as yet greatly influenced by the still existing differences between agriculture and industry, between rural and urban areas.

The article brings into its scope the impact of the specific features of agricultural cooperatives, first and foremost the implications of the particular kinds of social strata that are called forth by the special forms of employment and attachment to the coops, and by the existence of household plots in independent use.

Among the factors contributing to the recent changes in the way of life of cooperative peasants, attention is paid to the productive activities of cooperatives, the development of their democracy, participation in social benefits, the increase in the role of schooling and training, the changes in the place of women and youth, and to the way the increased incomes are utilized, and the conditions of a more cultured life are provided.

It is eventually demonstrated that the tempo of the changes in the way of life of coop peasantry has in the past years accelerated and the socialistic traits have got more marked. At the same time it is characteristic of coop peasants' way of life that the old and the new features are mixed up in it to a considerable degree.

Emil Nagy: Glosses on Our Classics' Concept of Way of Life

The classics of Marxism—Leninism did not produce works specifically and exclusively devoted to the problems of way of life, which is also a fact to contribute to the misbelief that no significant preliminary elaboration of the question by the classics is available. This author, however, through his analyses first of all of the „Economic and Philosophical Manuscripts”, the „Condition of the Working Class in England”, „The German Ideology”, the „Grundrisse: Introduction to the Critique of Political Economy”, and the „Capital”, as well as of some works and articles of Lenin, seeks to prove that the estimation and interpretation of way of life is a theme that constitutes, in the work of Marx, Engels, and Lenin, a distinctly consequent body of thought that is inseparable from their critique of capitalist society, and from the revolutionary programme of building up socialism and then, of communism, i. e. a programme of creating a historically new type of way of life. The theoretical and methodological theses that were elaborated are, then, an ample source for nowadays' Marxist students of way of life. For our present purposes, especially valuable are Lenin's writings dated 1917 to 1924, which, while rendering the day's recent experiences of the very first steps in forming the new way of life, also formulate essential, lawlike features of this social process of apparently a long span.

Sándor Búti: The Determinacy of the Formation of Inanimate Levels. The Necessary Actuation of the „Improbable”.

The author examines the determinacy of phenomena of processes in view of the existence of the various phenomena of the material world. Exposition proceeds from the abstract to the exploration of the concrete. Besides making attempts at interpreting certain problems (e. g. on different levels of generality, what are the grounds of the determinacy of the existence of phenomena), he underlines as most essential

that in the different phases of the formation process of higher and higher levels, the relevant laws of probability undergo necessary modifications. The author seeks to detect how a phenomenon that is in some

respect „improbable” becomes commonly widespread, or why a particular necessarily turns to general or what is random to necessary and so on.

РЕЗЮМЕ

Секей Эндрене: Роль воспитания в социалистическом преобразовании — превращении общества, в подготовке развёртывания научно-технической революции в нашей стране

Научно-техническая революция так как и изменения содержания и структуры системы воспитания и обучения рассматриваются автором как относительно самостоятельные части главного содержания нашего времени — всемирно-исторического процесса перехода от капитализма к коммунизму. Их связь с общественно-экономическими преобразованиями и с изменяющейся и изменявшейся революционной практикой, а также и природу их взаимосвязей, статья исследует путём анализа ленинской программы, разработанной на весь этот исторический период.

Венгерскую систему образования автор рассматривает с точки зрения того, в какой мере она выполняет свою основную — культурно-воспитательную функцию и посредством этой также и свою экономическую и общественно-политическую функцию. Автор пытается раскрыть источники а также и способы разрешения конфликтов и противоречий между достижениями, реальными возможностями и перспективами социалистического общественно-человеческого развития в нашей стране с одной стороны, а эффективностью (с точки зрения социалистических идеалов) институциональных форм воспитания подрастающего поколения с другой стороны.

Наконец, статья даёт короткий обзор общих а также и специфических — связанных с определённой общественно-экономической системой — проблем и тенденции, которые возникают сегодня, в связи с широким развёртыванием научно-технической революции, в области совершенствования системы образования.

Дьёрдь Фукас: Философский аспект понятия образа жизни

Исследуя основные философские проблемы образа жизни, статья особенное внимание посвящает вопросам определения образа жизни. Автор даёт обозрение попыток определения этого понятия и указывает

на те препятствия, которые возникают в развитии исследований. Автор анализирует отношения понятия образа жизни к родственным ему понятиям уровня жизни, стиля жизни, качества жизни итд. Исследуя определение образа жизни, автор рассматривает различные его уровни (эмпирической-, описательный уровень, уровень составляющий рабочую гипотезу, социологический и философский уровень). На основе комплексности образа жизни автор определяет его тотальную природу и анализирует отдельные его слои (труд, свободное время, участие в общественной жизни, личные отношения итд.) а также уровни его осуществления (личность — общество — класс — малая группа). Автор рассматривает главные философские-методологические принципы исследования образа жизни, особое внимание посвящая таким проблемам как классовый анализ, диалектика «sein» и «sollen». Он анализирует характерные черты социалистического образа жизни (отчего же является социалистическим социалистический образ жизни?), а также исследует закономерности развития социалистического образа жизни, подчеркивая закон неравномерного развития. Наконец, в статье излагаются аксиологические основы социалистического образа жизни.

Миклош Санто: К вопросу о социалистическом образе жизни

Распространение социалистического образа жизни является одной из самых важных целей и характерных черт развитого социалистического общества. Процесс его создания чрезвычайно сложный и трудный; много здесь спорных вопросов. Автор обсуждает ключевые проблемы исторического пути осуществления социалистического образа жизни по четырем главным пунктам.

Первая часть статьи — «Образ жизни и деятельность»; — исходит из того, что образ жизни является тотальностью существенных повторяющихся типов деятельности и на этой основе рассматривает четыре главных деятельности и на этой основе рассматривает четыре главных аспекта категории деятельности: предмет активности,

её интенсивность, мотивации, а также и её значение для общества и для индивида.

Вторая часть статьи, носящая заглавие — «Образ жизни и система ценностей», подчеркивает, что превращение социалистического образа жизни во внутреннюю силу — длительный процесс. «Сама система ценностей состоит из гетерогенных элементов, которые осваиваются людьми не одновременно и не сразу, именно неравномерное развитие характеризует все стороны этого процесса: как ценностную сторону (что?), так общественную — какие общественные прослойки (кто?), уровень (как?) и темпы (когда?).»

В главе «Образ жизни и условия жизни» автор обращает внимание на то, что в системе условий «отдельные условия действуют с неодинаковой силой. Это воздействие может быть непосредственное, или же косвенное, но и косвенное воздействие бывает различное одно- или многоступенчатое.»

Наконец, глава: «Образ жизни и историчность», исходя из того, что образ жизни является исторической категорией, рассматривает особенности нашего переходного общества.

Жужа Лендель: О некоторых факторах формирующих образ жизни колхозного крестьянства

Статья занимается факторами, формирующими образ жизни членов сельскохозяйственных кооперативов. Она показывает постепенность развития этих факторов и их воздействия на жизнь колхозного крестьянства, а также те различия между промышленностью и сельским хозяйством, между городом и деревней, которые сегодня ещё в большой мере определяют условия жизни крестьян.

Автор исследует результаты воздействия, вытекающие из специфических черт сельскохозяйственных кооперативов, особенно различные формы отношений и связей с кооперативом, а также и эффекты существования образующихся таким образом прослоек и приусадебных причастков.

Среди факторов, которые играют важную роль в начавшемся преобразовании образа жизни колхозного крестьянства, статья анализирует вопросы производительного труда в кооперативе, развёртывание кооперативной демократии, участие в распределении пособий, возрастающую роль школы и профессионального обучения, изменения, происходящие в положении женщин и молодёжи, а также вопросы использования увеличенного дохода, создания условий более культурной жизни.

На основе всего этого, статья доказывает, что преобразование образа жизни колхозного крестьянства в последние годы происходит ускоренными темпами, всё усиливаются в нём социалистические черты. В то же время, характерно для этого образа жизни то, что в нём особым образом смешиваются старые и новые черты.

Эмиль Надь: К вопросу о понимании образа жизни классиками марксизма—ленинизма

Классики марксизма—ленинизма не посвящали проблемам образа жизни специальных, отдельных работ. Этим обстоятельством поддерживается то ложное представление будто разработка этой темы не занимала классиков. Автор на основе анализа таких работ как: «Экономико-философские рукописи», «Положение рабочего класса в Англии», «Немецкая идеология», «Grundrisen», «Капитал», а также ряда работ Ленина, доказывает, что в этих трудах Маркса, Энгельса и Ленина оценка и истолкование образа жизни представляет связанную и последовательную линию, неотделимую ни от критики капиталистического общества, ни от революционной программы построения социалистического, а позже коммунистического общества, от программы создания совершенно нового типа образа жизни. Эти теоретические и методологические положения классиков являются богатым источником и для современных исследователей проблем образа жизни. Особенно важными являются сегодня статьи Ленина, писанные им в течении от 1917 до 1924 года, в которых он занимается суммированием и осмыслением опыта только-что складывающегося нового образа жизни и формулирует несколько важных закономерностей этого продолжительного общественного процесса.

Шандор Бути: Об определённости возникновения неживых уровней. Необходимое осуществление «невероятного»

Автор с точки зрения существования различных явлений материального мира следует определённости явлений и процессов. В ходе изложения он последует принципу перехода от абстрактного к раскрытию конкретного. Истолкуя определенные проблемы (нп. вопрос о том, что является основой определённости существования явлений на различных уровнях общности), автор делает весьма важное заключение, согласно которому в различных фазах становления всё более высоких

уровней, необходимо модифицируются действующие законы вероятности.

Автор пытается раскрыть вопрос о том, почему явление «невероятное» с определен-

ного аспекта, становится общераспространённым, почему необходимым является переход единичного во всеобщее, случайного в необходимое и т.д.

E SZÁMUNK SZERZŐI

Búti Sándor, Kecskeméti Kertészeti Főiskola adjunktusa • *Fukász György*, Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola tanszékvezető egyetemi tanára, a fil. tud. doktora • *Kelemen János*, ELTE BTK Fil. II. Tanszék adjunktusa, a fil. tud. kandidátusa • *Lengyel Zsuzsa*, Agrártudományi Egyetem tanszékvezető docens, kandidátus • *Nagy Emil*, fil. tud. kandidátusa • *Orthmayr Imre*, ELTE BTK egy. hallgató • *Szabó Márton*, aspiráns • *Szántó Miklós*, MTA Szociológiai Kutató Intézet tudományos főmunkatársa, kandidátus • *Székely Endréné*, MTA Fil. Int. nyugalmazott főmunkatársa, a neveléstudományok kandidátusa

HIBAIGAZÍTÓ

A „Magyar Filozófiai Szemle” 1977/2-es (szovjet) számában megjelent P. N. Fedoszejev „A tudományos-technikai forradalom és a társadalmi haladás” c. cikket *nem* Csibra Istvá fordította.

Szerk.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Agócs András

A kézirat nyomdába érkezett: 1977. III. 16. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív
77.4320 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

CONTENTS

ENDRÉNÉ SZÉKELY: The Role of Education in the Socialist Transformation of Society	489
GYÖRGY FUKÁSZ: On the Concept of Way of Life: a Philosophical Approach	508
MIKLÓS SZÁNTÓ: Reflections on the Socialist Way of Life	530
ZSUZSA LENGYEL: Some Factors Influencing Cooperative Peasants' Way of Life ...	538
EMIL NAGY: Glosses on Our Classics' Concept of Way of Life	555
SÁNDOR BÚTI: The Determinacy of the Formation of Inanimate Levels	575

REVIEWS

JÁNOS KELEMEN: Are the Categories of Language Reducible to Economical Categories?	592
IMRE ORTHMAYR: Carlo M. Cipolla: Before the Industrial Revolution. European Society and Economy from 1000 to 1700	599
MÁRTON SZABÓ: Personality, Community, Education	604

СОДЕРЖАНИЕ

Секей Эндрене: Роль воспитания в социалистическом преобразовании-превращении общества	489
Дьёрдь Фукас: Философский аспект понятия образа жизни	508
Миклош Санто: К вопросу о социалистическом образе жизни	530
Жужа Лендель: О некоторых факторах формирующих образ жизни колхозного крестьянства	538
Эмиль Надь: К вопросу о понимании образа жизни классиками марксизма—ленинизма	555
Шандор Бути: Об определённости возникновения неживых уровней	575

ОБЗОРЫ

Янош Келемен: Сводимые-ли категории языка к экономическим категориям?	592
Имре Ортмаир: Карло М. Типолла: Перед индустриальной революцией. Европейское общество и экономика в 1000—1700-ых годах	599
Мартон Сабо: Индивидуум, коллектив, воспитание	604

Ára: 18 Ft
Előfizetés egy évre 84 Ft

INDEX: 25.535
ISSN 0025—0090

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a KHI Hírlapholtjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 84 Ft

1 szám ára: 18 Ft

Index szám: 25.535

**Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.**